શ્રી પ્રવચનસાર - પરિશિષ્ટ

૪૭ નય

ઉપોદ્ઘાત

[હવે ટીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ વડે પરિશિષ્ટરૂપે થોડું કહેવામાં આવે છે:

'આ આત્મા કોણ છે (-કેવો છે) અને કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરાય છે' એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર (પૂર્વે) કહેવાઈ ગયો છે અને (અહીં) ફરીને પણ કહેવામાં આવે છે:-

પ્રથમ તો, આત્મા ખરેખર ચૈતન્યસામાન્ય વડે વ્યાપ્ત અનંત ધર્મોનું અધિષ્ઠાતા (સ્વામી) એક દ્રવ્ય છે, કારણ કે અનંત ધર્મોમાં વ્યાપનારાં જે અનંત નયો તેમાં વ્યાપનારું જે એક શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાણ તે પ્રમાણપૂર્વક સ્વાનુભવ વડે (તે આત્મદ્રવ્ય) પ્રમેય થાય છે (-જણાય) છે.

Ref: પ્રવચન સુધા - ભાગ ૧૧ : પાનું ૧૩૧ પ્રવચન નં. ૨૫૯

સારાંશ:- (પ્ર.નં. ૨૫૯) [શિષ્યનો પ્રશ્ન છે કે] આત્મા તો આત્મા કેવો છે? અને કેમ પ્રાપ્ત થાય? એની કોઈ રીતે વાત કરો. [illegible] ઘણું કહે છે એમ પ્રશ્ન નહિ.
આ આત્મા કોણ છે? એટલે કે કેવો છે? અને તેની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે- ઉપાયે થાય? એ મારો પ્રશ્ન છે. આની શક્તિ શું છે? એનો માર્ગ શું છે?

- અહાહા! એ શિષ્ય કઈ રીતે જન્મ-મરણ મટે એવા નહિ.
- પ્રભુ! મને સુખના પંથે કેમ (એ રીતે) બતાવો. જેના આવો પ્રશ્ન છે એને આ ઉત્તર દઈએ છીએ.
- 'પ્રથમ તો' : પહેલું નામ પ્રથમ.
- 'પ્રથમ તો, આત્મા ખરેખર ચૈતન્યસામાન્ય વડે વ્યાપ્ત અનંત ધર્મોનું અધિષ્ઠાતા (સ્વામી) એક દ્રવ્ય છે...':
- ચૈતન્યસામાન્ય એટલે પરથી ભિન્ન [illegible]. [એવો] ગુણો પણ છે, પર્યાય પણ ભરી છે. આ જ્ઞાનપ્રધાન કથન છે ને?
- ગાથા ૨૧૮માં ત્રણ શબ્દો છે! સૂત્ર, [illegible] અને [અધિષ્ઠાતા-] પદ. સૂત્ર એટલે શબ્દો, [illegible] એટલે પદાર્થ અને એ જાણનારું પદ એટલે અધિષ્ઠાતા, તે આત્મા છે.
- પ્રવચનસાર ગાથા ૨૬૮ની ટીકા માંહી: '(૧) શિષ્યનો વાક્ય 'સત્' લક્ષણવાળો એવો જે આત્મા શબ્દબ્રહ્મ અને તે શબ્દબ્રહ્મનું વાચ્ય 'સત્' લક્ષણવાળું એવું જે

આપણું શરીર તો આત્માના સંસ્કારો પોતાનામાં સુવાડે ગુરુદેવ

જ્ઞાન (-સાધનામાં આવી રહેલ જ્ઞાનના ઉપકાર) તો આત્માના અભિવ્યક્તિના
- એવા 'સત્' ઉપનિષદના સાધનાનો નિશ્ચય કરી હોવાથી 'સુજ્ઞ અને અમૃતના પદને (અભિવ્યક્તિને) જેણે નિશ્ચિત કરેલ છે એવો' હોય, ...'

- શબ્દ બ્રહ્મ [અક્ષર] પૂર્ણ સ્વરૂપને જાણનાર, એનું પણ સંસ્કારનું અંદર જ્ઞાન (શાસ્ત્ર) અને [તેનું પાલન] આપણા જ પ્રકારે છે, દુઃખ-સુખ એનું પણ સંસ્કારનું જ્ઞાન (શાસ્ત્ર) - એ બધાનો આધાર તો ભગવાન છે. શબ્દ [બ્રહ્મ] અને પારસ આપણ દુનિયા-ભગવાન બધાના સંસ્કારે શું એવો જ અભિવ્યક્ત થવાના તે પદ છે.
- ભગવાન ગુરુ દ્વારા વાત કરે છે, ભગવાન નવજ્ઞાન દ્વારા વાત કરતા નથી, કારણ કે સાંભળનારને ગુરુજ્ઞાનમાં આવે છે. પરમાત્માનો એ શબ્દ છે.
- સારા જીવનનું અને શબ્દનું જ્ઞાન કરનારે એવો ભગવાન આપણા એ અભિવ્યક્ત અને ઉદ્ધાર છે. સત્પુરુષને એવું પુસ્તકમાં આવ્યું છે.
- બાપા! તું ક્યાં છો? કે ભગવાન અને [તેને] કહેનારા બાર ગોળાના શબ્દો - એ બધું સંસ્કારનું જ્ઞાન એક સમજે શાસ્ત્ર આવડશે તું હતો. આવડ્યા શરીરમાં આવડ્યા આવતા? ભાઈ! તારું સાધન તો એવું છે.
- પુરુ! એમ તો તારા મન કરવાની - ભગવાની ભક્તિની વાત છે.!
- શરીરની જે અવસ્થા જે કોઈ જેવા રોગ, તેના સંસ્કારે જ્ઞાન પરિણામે એનો તે આવતા છે. જેની પ્રકૃતિમાં રોગ કેવો થાય? એ તો રોગની પ્રકૃતિ છે. એમ તો ભક્તિ ભીંજાવાની અવસ્થા એ તેને રોગ કહે છે. ભક્તિ તો એ રોગ છે તેની તે કોઈ તે જ પ્રકૃતિ હોવાની છે, તે ઠીક છે, તેને એમ આવતા તે કોઈ પોતાના સ્વરૂપ-પ્રકાશના સંસ્કારે લઈ કેવું અને પરનું જ્ઞાન (શાસ્ત્ર) એવો સ્વરૂપપ્રકાશ પ્રકૃતિ પ્રચાર કરે છે.
- 'ચૈતન્ય સામાન્ય' શબ્દ કોણે કહ્યો? એમાં રાગ પણ હોય છે, નારાજગી પણ હોય છે; અશુદ્ધિ પણ હોય છે, શુદ્ધિ પણ હોય છે. શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ બધા ભેગા છે.

૭૧૧ | - આ પરનો પ્રકાશ છે, પરનું એ પરનો પ્રકાશ નથી, પરમાત્મ જ્યોત છે તેનું જ્ઞાન પોતે પરિણમે છે. એ પોતાનો પ્રકાશ છે.

૬૧૧ - રોગની અવસ્થાનું જે રોગપણું છે તેના સંસ્કારે જ્ઞાન પરિણમે તેવડો તું છો.
- અશુદ્ધિનયથી લક્ષ કરીને અંતરમાં જુઓ તો એ ચૈતન્યપ્રકાશ છે એમ દેખાશે. નહિ તો બહાર તો એ અંદર ચૈતન્યપ્રકાશ દેખાય, પ્રમાણથી જોતાં તો પણ આખો ચૈતન્યપ્રકાશમય ભગવાન દેખાય.
- અનુભવમાં આનંદની મુખ્યતા છે, જ્ઞાનમાં એક પ્રકૃતિનો અનુભવ છે.
- [અશુદ્ધિનયથી જોતાં] એ અશુદ્ધિના કાં, રોગ, રોગ છે? કે દુઃખ. એ દુઃખની પ્રકૃતિ છે એમ પ્રકૃતિનું લક્ષ કરીને દુઃખ ઉપર જુઓ તો તેને શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશ જાણવામાં આવે.
- 'ચૈતન્ય સામાન્ય': સામાન્યનો અર્થ એવો અનેક દુઃખ-સુખ એમ જ નથી. આમાં

દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાય એક સામાન્ય. એમાં અનંતા ધર્મો વ્યાપેલા છે, ત્યાં તો અશુદ્ધતા પણ ધર્મ તરીકે રહેલો.

- દૃષ્ટિનો વિષય જુદો છે અને અનુસારે આ જ્ઞાનનો વિષય જુદો છે. જ્ઞાનમાં અશુદ્ધતા છે અને જે રાગ થાય છે તેનો કર્તા હું છું. રાગ જે પરિણમે છે તે જ્ઞાનમાં એક ધર્મ છે – એની યોગ્યતાવાળો (ધર્મ છે). અને રાગનો ભોક્તા છે, વેદે છે એટલો પણ એક નય છે. એનો અધિષ્ઠાતા ભગવાન છે.
- સ્વસ્વામીસંબંધ રીતિમાં તો દ્રવ્ય, ગુણ અને શુદ્ધ પર્યાયનો [આત્મા] કહ્યો છે એવો એક ગુણ એનામાં છે.
- અનંત ગુણમાં વ્યાપનારો પરંતુ દ્રવ્ય એક છે.
- 'કારણ કે અનંત ધર્મોમાં વ્યાપનારા જે અનંત નયો તેમાં વ્યાપનારું જે એક શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાણ તે પ્રમાણપૂર્વક સ્વાનુભવ વડે (તે આત્મદ્રવ્ય) પ્રમેય થાય છે (–જણાય) છે.'!
- ધર્મ એટલે ધારી રાખેલા ભાવ - પછી શુદ્ધતા હો કે અશુદ્ધતા હો, પરંતુ એ ધારી રાખેલો ભાવ (છે). ધર્મ એટલે પર્યાય તરીકે, ગુણ તરીકે, દ્રવ્ય તરીકે ધર્મ છે (એ) એના ધારી રાખેલા છે. શુદ્ધતા એક ધર્મ, અશુદ્ધતા પણ એક ધર્મ - એ બધા પોતામાં ધારી રાખેલા છે. અહીં પરને લઈને કોઈ વાત નથી. અશુદ્ધતા કર્મથી થઈ છે એ વાત પણ અહીં નથી. ભાવકર્મ પણ પોતાની પર્યાયનો પોતાનો ધર્મ છે.
- ધર્મ એટલે આ [illegible] માર્ગ – એ ધર્મ[ની વાત] અહીં નથી.
- એક એક નય એક એક ધર્મને જાણે. એવા અનંત ધર્મો આત્મામાં છે. [એ] બધાને જાણનારું એવું શ્રુતજ્ઞાન પ્રમાણ [છે]. નય છે તે પ્રમાણનો એક અવયવ છે. શ્રુતપ્રમાણ છે તે અવયવી છે.
- શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણ છે તે આખા ત્રિકાળને અને આખા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય બધાને એકસાથે જાણે. પર્યાયને જાણે, દ્રવ્યને જાણે, અનંત ધર્મોને એકસાથે જાણે.
- 'પ્રમાણપૂર્વક સ્વાનુભવ વડે (તે આત્મદ્રવ્ય) પ્રમેય થાય છે'! પ્રમાણ પોતે અને પ્રમેય દ્રવ્ય થાય છે. એ પ્રમેયમાં તો અશુદ્ધતા પણ આવી, શુદ્ધતા પણ આવી.
- એ શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણ [એટલે] ભાવશ્રુતજ્ઞાન, હોં! આ શબ્દો નહિ, એ તો પરમાં ગયા.
- પ્રમેય: પ્ર = વિશેષે, મેય = માપમાં આવે લાયક છે [એટલે] જ્ઞાનમાં જણાય છે. આખો આત્મા તેના પ્રમાણજ્ઞાનમાં માપમાં આવે છે. એને અહીં આત્માના કહેવામાં આવે છે.

(પ્ર.નં.૨૪૦)

- એક એક ધર્મ એક એક નયથી જણાય, પરંતુ એક એક નય [વડે] એક એક ધર્મને જાણતાં પણ આખું લક્ષ પાછું દ્રવ્ય ઉપર જવું જોઈએ. એક નયથી એક ધર્મને જાણે તોપણ તે દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ જવી જોઈએ અને પ્રમાણથી બધા નયના સમુદાયને જાણે તોપણ તેને અંદર દ્રવ્ય ઉપર, ચૈતન્યપ્રભુમાં જવું જોઈએ. અરે! કેટલું આ છે. સ્વાનુભવ થવાનું છે, ત્યારે સાચું કહેવાય છે.

- [શ્રીમદ્‌ના પત્ર નં.૨૧૮, ૨૪મું વર્ષ માંથી]

'જ્ઞાન જ્ઞાન છે, જ્ઞાયક છે, જ્ઞેય છે. તેની પ્રાપ્તિ સહજ હોય છે. જ્ઞાન છે, કારણ તેને બાધા નથી, તે સર્વનું અધિષ્ઠાન છે.'---- 'વાણીથી અતીત છે. તેની પ્રાપ્તિ હોય છે; અને તે પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.'---- 'જ્ઞાનનું ફળ "અધિષ્ઠાન" હોવું જોઈએ, જેમ ડાળાંપાંદડાં મૂળમાંનું કાર્ય છે. અને આને પણ એમ જ કહીએ છીએ કે "અધિષ્ઠાન" છે. અને તે "અધિષ્ઠાન" તે હરિ ભગવાન છે. જેને ફરી ફરી હૃદયદેશમાં જોઈએ છીએ.' :

- ગમે તે રૂપ, રંગ, નામ, ભાવ (હો). નરકમાં હો, સ્વર્ગમાં હો, મનુષ્યમાં હો, તિર્યંચ પશુમાં હો ત્યાં પણ પ્રભુ સત્ છે તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અંતરના અભિપ્રાયપૂર્વક જે ભાવ, પ્રભુ, એને આને અંદરમાં જોઈએ છીએ કે એ હરિ ભગવાન તે અધિષ્ઠાન છે.
- અહીં કહ્યું કે ભાવશ્રુતજ્ઞાનના પ્રમાણ વડે ભગવાન અનંત ધર્મનો વાચક પ્રભુ, તે પ્રત્યક્ષ થાય છે, પ્રમાણમાં તે જણાય છે.
- જ્ઞાન છે ખરું પણ એ જ્ઞાન વડે જણાતો નથી. અનેક ધર્મ એનામાં જ્ઞાન છે પરંતુ એ ભાવશ્રુતજ્ઞાન દ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે - જણાય છે. જેવું રૂપ છે, જેટલી પર્યાય છે - એ બધું ભાવશ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જણાય છે.
- કોઈ પણ કાળે તેને પરથી વિમુખ થઈને સ્વથી સન્મુખ થવાનું છે. આ બધામાં અનેક સિદ્ધાંત છે.

(ગુરુ-ચિંતન)
- ૪૭ શક્તિઓને જાણવાથી આત્માના વૈભવનું જ્ઞાન થાય છે અને ૪૭ નયોને જાણવાથી આત્માનું સ્વરૂપ અને તેનામાં વિદ્યમાન અનેક ધર્મોનો પરિચય થાય છે, જેનાથી આત્માને અધિક સ્પષ્ટતા અને ઊંડાણથી જાણી શકાય છે.
- ૩ થી ૯ નંબરના નય સપ્તભંગીથી સંબંધિત અને ૧૨ થી ૧૫ નંબરના નય ચાર નિક્ષેપ સંબંધિત છે. બાકીના ૩૬ નય પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત થવાવાળા ધર્મોને વિષય બનાવનાર ૧૮ ધર્મયુગલો પર આધારિત છે.

(પરમાગમ પ્રકાશ નવનીત:)
- ૪૭ નય પણ એક પ્રકારે અભિપ્રાયો જ છે, કારણ કે અપેક્ષાવિશેષવાળું વચન આત્માના ધર્મ જ દર્શિત કરે છે.
- આ ૪૭ નયો દ્વારા ભગવાન આત્માના ૪૭ ધર્મોના સ્યાત્‌પરિજ્ઞાન વડે ભગવાન આત્માના બાકી અનંત ધર્મોનું પણ અનુમાન કરી શકાય છે અને સ્યાત્‌શ્રુતજ્ઞાનના અંશરૂપ અનંત નયોનું પણ અનુમાન લગાવી શકાય છે. સૌથી વિશેષ વાત તો એ છે કે સ્યાત્‌શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા અનંતધર્માત્મક એક ધર્મી આત્માનો અનુભવ પણ કરી શકાય છે.

ઉપોદ્ઘાત-ધર્મવિચાર

(૧) જોડકાં જોડો:-

1. શબ્દબ્રહ્મ	A. શબ્દ અને સૂત્ર બન્નેને જે જાણે તેવું અવિભક્ત-આત્મા
2. અર્થ	B. પૂર્ણ સ્વરૂપને જાણનાર
3. પદ	C. શબ્દબ્રહ્મનું વાચ્ય એવું છ દ્રવ્યસ્વરૂપ ભગવાન

4. અવાચક	A. શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણ
5. અવાચ્ય	B. નય

(2) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. આત્મા શું છે? અર્થાત્ આત્મા ક્યાં છે અને કેવો છે?
2. 'ચૈતન્યસામાન્ય' એટલે દ્રષ્ટિનો વિષય પુણ્ય-અપુણ્ય પર્યાય વિનાનો ત્રિકાળી ધ્રુવ શુદ્ધાત્મા - એમ અહીં કહ્યું છે.
3. અહીં પરમ ભિન્ન શુદ્ધ-અશુદ્ધ પર્યાયો સહિતના સામાન્ય આત્માને જ્ઞાનપ્રધાન કથન વડે ચૈતન્યસામાન્ય કહ્યા છે.
4. '~~સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ~~' ને અહીં 'ધર્મ' કહ્યો છે.
5. સર્વજ્ઞ ભગવાને તેમના કેવળજ્ઞાન દ્વારા ભવ્ય જીવોને ઉપદેશ આપ્યો છે.
6. સાંભળનાર તેના શ્રુતજ્ઞાનમાં સાંભળે છે તેથી ભગવાને શ્રુત દ્વારા વાત કરી છે - એમ ગ્રંથકારશ્રીએ કહ્યું છે.
7. સ્વભાવ ભગવાનને અને તેને કહેનાર વાણીના શબ્દો અને બન્નેનું જ્ઞાન એકી-સાથે કરી શકે એવો [જીવ] એ શાસ્ત્રપ્રમાણ આત્મા તે સામાન્ય છે.
8. આત્મા પરને પ્રકાશતો નથી પરંતુ પરથી ભિન્ન છે તથા જ્ઞાનરૂપે પરિણમતો થકો પોતાને પ્રકાશે છે.
9. શુદ્ધનયથી અંતરમાં જોતાં આત્મા ચૈતન્ય પ્રકાશરૂપ દેખાય છે, અશુદ્ધનયથી અથવા પ્રમાણથી અંતરમાં જોતાં આત્મા ચૈતન્યપ્રકાશરૂપ જણાતો નથી.
10. જે દિવ્યધ્વનિ વડે છ દ્રવ્યોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જ દિવ્યધ્વનિ વડે નવ તત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
11. 'ધર્મ' એટલે ધારી રાખનાર શુદ્ધભાવ.
12. ઉપરોક્ત કથનમાં 'ભાવ' શબ્દનો અર્થ 'ગુણ' થાય છે; દ્રવ્ય અથવા પર્યાય નહિ.
13. ધર્મ એટલે ધારી રાખેલા શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ ભાવ.
14. ઉપરોક્ત કથનમાં 'ભાવ' શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય, ગુણ અથવા પર્યાય થાય છે.
15. 'અનંત અનંત નયમાં અનંત અનંત ધર્મ વ્યાપે છે' - એમ અહીં કહ્યું છે.

(3) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. અનંત અનંત ધર્મમાં અનંત અનંત નય વ્યાપે છે અને અનંત નયોમાં શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણ વ્યાપે છે.

2. જે શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણમાં ભાવિભાવોના અનંત પદાર્થો અને પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એક સાથે જણાય છે તે ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે.
3. એક એક નયકી એક એક શક્તિને જાણવાની પણ લક્ષ [દ્રષ્ટિ] તો દ્રવ્ય ઉપર જવું જોઈએ.
4- 'સત્ સત્ છે, સરળ છે, સુગમ છે...! આ ત્રિભ આચાર્યોના ઢંઢેરાનું છે.
5. આત્મા પ્રમાણ વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે અર્થાત્ જેવો આત્મા છે તેવો ભાવશ્રુતજ્ઞાનમાં વિશેષપણે ખ્યાલમાં આવી જાય છે અર્થાત્ જણાય છે.
6- ૪૭ નયોને જાણનાર આત્માના વૈભવનું જ્ઞાન થાય છે અને ૪૭ શક્તિઓને જાણનાર આત્માનું સ્વરૂપ લક્ષ તેમાં વિશેષ અને [illegible] પરિચય થાય છે.
7. આ ૪૭ નયો આત્મા પર ઘટિત કરવામાં આવ્યા હોવાથી આધ્યાત્મિક નયો છે.
8. સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા અનંત ધર્માત્મક એક ધર્મી આત્માનો અનુભવ [illegible] શકાય છે.

(૧.) દ્રવ્યનય
(૨.) પર્યાયનય

(૧) દ્રવ્યનય: તે આત્મદ્રવ્ય દ્રવ્યનયે, પટમાત્રની માફક, ચિન્માત્ર છે (અર્થાત્ આત્મા દ્રવ્યનયે ચૈતન્યમાત્ર છે, જેમ વસ્ત્ર વસ્ત્રમાત્ર છે તેમ).
(૨) પર્યાયનય: આત્મદ્રવ્ય પર્યાયનયે, તંતુમાત્રની માફક, દર્શનજ્ઞાનાદિમાત્ર છે (અર્થાત્ આત્મા પર્યાયનયે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિમાત્ર છે, જેમ વસ્ત્ર તંતુમાત્ર છે તેમ).

---

(૧) દ્રવ્યનય

- 'આત્મદ્રવ્ય (દ્રવ્યનયે), પટમાત્રની માફક ચિન્માત્ર છે': જેમ વસ્ત્ર આખું એકરૂપ છે, તેમ ત્રિકાળી દ્રવ્ય વસ્તુની દૃષ્ટિના નયે- દ્રવ્યનયે- ચિન્માત્ર વસ્તુ છે [એકરૂપ] જ્ઞાનસ્વભાવમાત્ર છે. આ એક છે, અંદર ઘણી રાખેલું તત્વ છે.
- જ્ઞાનની સાથે અનંત ગુણ અભિન્નપણે છે. દ્રવ્ય અનંત ગુણસ્વભાવમાત્ર છે.
- આખી વસ્તુ અનંત શક્તિમાં અભેદપણે પડી રહી છે. તાણા વાણા તે અંદર પ્રકાર છે.
- '(અર્થાત્ આત્મા દ્રવ્યનયે ચૈતન્યમાત્ર છે, જેમ વસ્ત્ર વસ્ત્રમાત્ર છે તેમ).':
- વસ્ત્રના ભેદ નહિ - તાણા-વાણા એ (નહિ). એ પર્યાયનયમાં આવશે. દ્રવ્યનયે એ તો જ્ઞાનસ્વભાવ વસ્તુ (છે). દ્રવ્ય એક છે.

(૨) પર્યાયનય

- 'આત્મદ્રવ્ય પર્યાયનયે, તંતુમાત્રની માફક, દર્શનજ્ઞાનાદિમાત્ર છે.':
- શ્રુતજ્ઞાન તો પર્યાય છે અને નય પણ એક પર્યાય છે.
- પર્યાયમાત્રથી જોઈએ તો જેમ વસ્ત્રમાં તાણા-વાણા છે એમ આત્મામાં અનંત પર્યાયો છે. પર્યાયનયે જેમ વસ્ત્ર તંતુમાત્ર છે એમ આત્મદ્રવ્યમાં પર્યાયભેદો છે.
- દ્રવ્યનયે દ્રવ્ય ચિન્માત્ર છે તેમ જોઈને ચૈતન્યમાત્રનો અનુભવ કરવો- તેને જાણો. પર્યાયનયે જાણો પણ જોયું છે દ્રવ્યમાં.
- '(અર્થાત્ આત્મા પર્યાયનયે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિમાત્ર છે, જેમ વસ્ત્ર તંતુમાત્ર છે તેમ)':
- પર્યાયનયથી જોઈએ તો એ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, આનંદ એવા ભેદમાત્ર દેખાય છે, પરંતુ ભેદમાત્ર દેખતાં પણ જોયું છે દ્રવ્ય બાજુમાં, ત્યાં અટકવાનું નહિ.

(ગુરુ ચિંતન)

- દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય સંપૂર્ણ સામાન્ય અભેદરૂપ સ્વભાવ છે, માટે દ્રવ્યનય અનંત ધર્મોમાંથી એક ધર્મ છે. એ જ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય વસ્તુનો વિશેષ સ્વભાવ છે, માટે પર્યાય ધર્મ ભેદરૂપ રહેવાની વિશેષ યોગ્યતા છે. દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક [નયો]ના વિષયમાં પ્રમાણની વિષયભૂત સંપૂર્ણ વસ્તુ છે, માટે દ્રવ્યનય તથા પર્યાયનયનો વિષય માત્ર એક એક ધર્મ છે.
- દ્રવ્યધર્મથી આત્માનો ચૈતન્યસ્વભાવ એના સંપૂર્ણ ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપક છે અને પર્યાયધર્મથી જ્ઞાન-દર્શનાદિ ભેદરૂપ રહેવાની યોગ્યતા છે.

(પરમભાવગ્રાહક નયથી)

- વસ્તુના વિવિધ આકાર-પ્રકાર, રંગ-રૂપ, નાના-મોટા આદિ ભેદ-પ્રભેદોમાં ન જતાં તેને માત્ર વસ્તુના રૂપમાં જ દેખવું-જાણવું તે દ્રવ્યનય છે, તેમ જ રીતે આત્માના જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ગુણ-પર્યાયોના ભેદોને દૃષ્ટિમાં ન લેતાં તેને એક ચિન્માત્ર જાણવો તે દ્રવ્યનય છે.
- તે જ આત્માને તેનામાં વિદ્યમાન જ્ઞાન-દર્શનાદિરૂપ પરિણમનને જોઈને તેને જ્ઞાન-દર્શનાદિવાળો જાણવો તે પર્યાયનય છે.
- નય જ્ઞાનાત્મક પણ હોય છે અને શબ્દાત્મક પણ હોય છે. જેમ જ્ઞાનના અભિપ્રાયને નય કહે છે તેમ [જ્ઞાતાના] વક્તાના અભિપ્રાયને પણ નય કહે છે. તદ્અનુસાર આત્માને પટમાત્રની જેમ ચિન્માત્ર જાણવો અથવા કહેવો તે દ્રવ્યનય છે અને તેને તંતુમાત્રની જેમ દર્શન-જ્ઞાન માત્ર જાણવો અથવા કહેવો તે પર્યાયનય છે.
- આ અનંતધર્માત્મક આત્મામાં જેનું સ્વરૂપ ચૈતન્યસામાન્ય છે એવો એક 'દ્રવ્ય'નામનો ધર્મ પણ છે તેમ જ 'જ્ઞાનદર્શનાદિરૂપ પરિણમિત થવું એવો એક 'પર્યાય'નામનો ધર્મ પણ છે.
- દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક નયોની ચર્ચામાં તો સંપૂર્ણ વસ્તુને દ્રવ્ય અને પર્યાય-આ બે અંશોમાં વિભાજિત કરીને વસ્તુના દ્રવ્યાંશને ગ્રહણ કરવાવાળા નયને દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાંશને ગ્રહણ કરવાવાળા નયને પર્યાયાર્થિક નય કહેતાં હતા. અહીં તો વસ્તુના અનંત ધર્મોમાંથી એક 'દ્રવ્ય'નામના ધર્મને અને એક 'પર્યાય' નામના ધર્મને ગ્રહણ કરનાર નયને દ્રવ્યનય અને પર્યાયનય કહેવામાં આવ્યા છે.

<u>પૂ.ગુરુદેવશ્રી</u>: "દ્રવ્યાર્થિકનય ભેદ કર્યા વિના વર્તમાન પર્યાયને ગૌણ કરીને અભેદ દ્રવ્યને લક્ષમાં લે છે, તેથી આ બે નયોમાં ઘણો તફાવત છે.

- આધ્યાત્મિક નયોમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર અથવા દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક એવા બે જ ભેદ પડે છે અને અહીં તો અનંતનય લેવામાં આવ્યા છે. ત્યાં તો બે નયોમાં જ સંપૂર્ણ પ્રમાણ સમાહિત થઈ જાય છે અને અહીં તો શ્રુતપ્રમાણના અનંત નયો કહ્યાં છે. અહીં કહેલાં નયોના વિષય તો એક-એક ધર્મ છે અને સમયસારાદિમાં કહેલાં દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયમાં તો ધર્મોનો ભેદ કર્યા વિના અભેદ વસ્તુ છે.
- અહીં કહેલો દ્રવ્યનય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિમાં પર્યાયાર્થિકનય અથવા વ્યવહારનયમાં સમાહિત થઈ જાય છે."

નય ① દ્રવ્યનય તથા ② પર્યાયનય : [illegible]

① જોડકાં જોડો :-

દૃષ્ટાંત	દાર્ષ્ટાંત
1. વસ્ત્ર વસ્ત્રમાત્ર [આખું કાર્યરૂપ આવ્યું છે]	(A) આત્મા દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિ [ગુણ-પર્યાયોના ભેદરૂપ] માત્ર છે.
2. વસ્ત્ર તંતુમાત્ર [તાણાવાણારૂપ-ભેદરૂપ છે].	(B) આત્મા ચૈતન્યમાત્ર [અનંત ગુણ-સ્વભાવમાત્ર] છે.

3 દ્રવ્યનયે	(A) આત્મદ્રવ્ય તંતુમાત્રની માફક દર્શનજ્ઞાનાદિમાત્ર છે.
4. પર્યાયનયે	(B) આત્મદ્રવ્ય વસ્ત્રમાત્રની માફક ચિન્માત્ર છે.

5. દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય	(A) વસ્તુનો વિશેષ સ્વભાવ [પર્યાયાંશ] છે.
6. પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય	(B) વસ્તુનો સામાન્ય સ્વભાવ [દ્રવ્યાંશ] છે.

② સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. દ્રવ્યનયનો વિષય દ્રવ્યધર્મ અને પર્યાયનયનો વિષય પર્યાયધર્મ છે.
2. દ્રવ્યધર્મ અને પર્યાયધર્મ આત્માના અનંત ધર્મોમાંના એક એક ધર્મ છે.
3- દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનયના વિષય પણ આત્માના અનંત ધર્મોમાંના એક એક ધર્મ છે.
4. આ ૪૭ નયોના સંપૂર્ણ પુસ્તકમાં સર્વત્ર 'ધર્મ' શબ્દનો અર્થ 'સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રાદિ મોક્ષમાર્ગ'રૂપ ધર્મ - એમ લેવો નહીં.
5. 'ધર્મ' અર્થાત્ ધારી રાખેલું તત્ત્વ.
6. 'ધર્મ' અર્થાત્ તે પુસ્તકની ગોઠવણ.
7- દ્રવ્યનયથી આત્મદ્રવ્ય ચિન્માત્ર છે અર્થાત્ તે અનંત ગુણસ્વભાવમાત્ર નહીં.
8. શ્રુતજ્ઞાન એ પર્યાય છે અને નય પણ પર્યાય છે.
9- દ્રવ્યનય તથા દ્રવ્યાર્થિકનયમાં અને પર્યાયનય તથા પર્યાયાર્થિકનયમાં કંઈ તફાવત નથી.
10- દ્રવ્યનયનું પ્રયોજન દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરાવવાનું છે, પર્યાયનયનું પ્રયોજન પર્યાયદૃષ્ટિ કરાવવાનું છે.
11. પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય વસ્તુનો [સામાન્ય અને વિશેષ એ બે માંનો] વિશેષ-સ્વભાવ છે, જ્યારે પર્યાયધર્મ આત્મદ્રવ્યની ભેદરૂપ રહેણીની (વિશિષ્ટ યોગ્યતા છે.)
12. દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય પ્રમાણની વિષયભૂત સંપૂર્ણ વસ્તુ છે, જ્યારે દ્રવ્ય-પર્યાયનયનો વિષય આત્મદ્રવ્યના અનંત ધર્મોમાંનો એક એક ધર્મ છે.
(ખોટો) 13- આત્માને પટમાત્રની માફક ચિન્માત્ર તે દ્રવ્યનય છે, પરંતુ તેને ચિન્માત્ર કહેવો તે દ્રવ્યનય નહીં.
14- કોઈ પણ વક્તાના કથન પાછળ રહેલા અભિપ્રાયને નય કહેવાય છે.

15. દૂધાળાનો રાશન તે જ દૂધઉત્પાદનનો રાશન સિવાયની કુલ જરૂરિયાત સંતોષે છે.

(3) ખરું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1- ઓછી ફેટનો દૂધાળા આહારિક ફીડમાં દૂધાળીફિકેશનમાં સ્થાપિત થઇ જાય છે.
2. ઓછી ફેટનો દૂધાળા આહારિક ફીડમાં પરાંશરિત ઓક્સિજન ઓળખાણમાં સ્થાપિત થઇ જાય છે.
3. સ્વયંસ્ફુરિત પત્રોના આલિંગનને જ ગણ ફેંકાય છે, બીજા મોટા પત્રોના આલિંગનને નહિ.

③ અસ્તિત્વનય

- આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વનયે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વવાળું છે; - લોઢામય, દોરી અને કામઠાના આંતરામાં રહેલા, સંધાયેલી અવસ્થામાં રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તીરની માફક. (જેમ કોઈ તીર સ્વદ્રવ્યથી લોઢામય છે, સ્વક્ષેત્રથી દોરી અને કામઠાના વચ્ચેના ભાગમાં રહેલું છે, સ્વકાળથી સંધાન-દશામાં છે અર્થાત્ ધનુષ્ય પર ચડાવીને ખેંચાયેલી સ્થિતિમાં છે અને સ્વભાવથી લક્ષ્યોન્મુખ છે અર્થાત્ નિશાનની સન્મુખ છે, તેમ આત્મા અસ્તિત્વનયે સ્વચતુષ્ટયથી અસ્તિત્વવાળો છે.)'
- હવે સાત અસ્તિત્વ આદિ નય આવે છે.
- 'આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વનયે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વવાળું છે.' :
- [આત્મદ્રવ્ય] સત્તા-હોવાપણાના નયે દ્રવ્યથી અસ્તિત્વવાળું, ક્ષેત્રથી અસ્તિત્વવાળું, કાળથી હોવાવાળું, ભાવથી પણ અસ્તિત્વવાળું [છે]. આત્મા અસ્તિત્વનયે છે, પોતાના અસ્તિત્વથી છે. દ્રવ્યે અસ્તિત્વ છે, ક્ષેત્રથી અસ્તિત્વ છે, કાળથી અસ્તિત્વ છે, ભાવથી અસ્તિત્વ છે.
- 'લોઢામય, દોરી અને કામઠાના આંતરામાં રહેલા, સંધાયેલી અવસ્થામાં રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તીરની માફક.' :
- લોઢામય ભાગ તે દ્રવ્ય, દોરી અને કામઠું એના આંતરામાં રહેવું આવું તે ક્ષેત્ર, સંધાયેલી અવસ્થા એ કાળ, જેના ઉપર એનું લક્ષ સન્મુખ છે [એ તેનો ભાવ] છે.
- (જેમ કોઈ તીર સ્વદ્રવ્યથી લોઢામય છે, સ્વક્ષેત્રથી દોરી અને કામઠાના વચ્ચેના ભાગમાં રહેલું છે, સ્વકાળથી સંધાન દશામાં છે અર્થાત્ ધનુષ્ય પર ચડાવીને ખેંચાયેલી સ્થિતિમાં છે અને સ્વભાવથી લક્ષ્યોન્મુખ છે અર્થાત્ નિશાનની સન્મુખ છે, તેમ આત્મા અસ્તિત્વનયે સ્વચતુષ્ટયથી અસ્તિત્વવાળો છે.)' :
- સ્વદ્રવ્યથી આખું લોઢામય છે. [સ્વક્ષેત્રથી દોરી અને કામઠાના વચ્ચેના ભાગમાં રહેલું છે], એમ વચ્ચે ખેંચે એ એનો કાળ છે, અને જ્યાં લક્ષ છે એને ત્યાં એનું વળવું છે [એ તેનો ભાવ છે].
- [તેમ આત્મા સ્વચતુષ્ટયથી અસ્તિ] સ્વદ્રવ્ય છે તે દ્રવ્યથી અસ્તિત્વ છે, તેનું પોતાનું અસંખ્ય પ્રદેશ છે તે એનું ક્ષેત્ર છે, તેની વર્તમાન પર્યાય છે તે એનો કાળ છે અને દ્રવ્યની સન્મુખમાં ભાવ રહેલો છે તે આ ભાવ છે. પેલાનું [-તીરનું] મુખ આમ (પર તરફ) છે, આનું [-આત્માના ભાવનું] મુખ (અંતરમાં) છે.
- તેને દ્રવ્યથી નયથી તો વસ્તુ છે, ક્ષેત્રથી નયથી તો અસંખ્ય પ્રદેશમાં રહેલો છે, કાળથી નયથી તો વર્તમાન પર્યાયમાત્ર છે, ભાવથી નયથી તો દ્રવ્યના લક્ષ સન્મુખ રહેલા ભાવ-તન્મય છે.
- આ ભાવ જે એ લક્ષ સન્મુખ છે એમ દૃષ્ટિ કરતાં પરિણતિમાં ભાવ પ્રગટ થાય એવો એ આત્મા છે. એ ભાવ લક્ષના સન્મુખમાં છે એમ અંદર નજરે

પરિણતિમાં સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની ભાવના દશા હોય તે એનો સ્વભાવ છે.

- બહાર ભાવનું જ્ઞાન કરે પણ ભાવનું તો ત્યાં ઓળખાણ દેખાય છે. ભલે આ આત્મભાવનું જ્ઞાન કરે પણ એ જ્ઞાન કરીને શું છે શું? નિજાત્મની સાર્થકતા ભાવને જાણે છે. સ્વાનુભવપણે [ચારિત્ર] છે તેને જાણવાને પણ એને જાણવું છે દુઃખ ઉપર. આ બહાર જોઈને જાણવાને જોઈનાં ઊભા રહેવાનું નથી.
- [જીવનાં ફેરાઓને ઉપદેશ:] અજ્ઞાન જેવો કોઈ દોષ નથી. ભાઈ! અજ્ઞાનપણે આ ભૂંડું થયું, જીવે આત્માને અજાણપણે કે જેના જ્ઞાનથી પછી દુઃખ હોય નહિ. ભગવાનને ગુણો છે નહિ, એ તો ગુણવાળો છે, ગુણવાળો નથી.
- એ ભાવ સ્વભાવથી ભિન્ન સંયુક્ત અને નિશાનની સંયુક્ત છે. એમ જે (દ્રવ્યનું) ભિન્ન કરવાનું છે તેમાં જ ભાવ ભળે છે. દ્રવ્યનું ભિન્ન કર્યું છે તો દ્રવ્યમાં સંયુક્તપણે ભાવ પડ્યા છે. એ ભાવનું જ્ઞાન ક્યારે હોય? કે દ્રવ્યના ભેદમાં જાય ત્યારે ભાવનું જ્ઞાન હોય, એવા એ ભાવ છે. ભગવાન શ્રીમદ્‌ જ્ઞાન એને જોતાં એના ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનું જ્ઞાન યથાર્થ થાય.

(ગુરુ વિનય)

- સ્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં જ વસ્તુની રચના છે.

(પરમાત્મપ્રકાશ ગાથા)

- અસ્તિત્વધર્મના કારણે જ ભગવાન આત્મા સત્તાસ્વરૂપ છે. બધા પદાર્થોમાં પોત-પોતાનો અસ્તિત્વધર્મ છે.
- સ્વકાળ: સ્વદ્રવ્યની વર્તમાન સમયની અવસ્થાને સ્વકાળ કહે છે.
  સ્વભાવ: પ્રત્યેક ગુણની ત્રિકાળની પર્યાય તરફ ઝૂકેલા નિજાત્મ શક્તિરૂપ-ગુણરૂપ ભાવને સ્વભાવ કહે છે.
- દ્રવ્ય= દ્રવ્યગુણપર્યાયરૂપ વસ્તુ, ક્ષેત્ર= પ્રદેશ, કાળ= પર્યાય અને ભાવ= ગુણ, ધર્મ, સ્વભાવ, શક્તિ. આ રીતે ગુણપર્યાયમયપણું ભગવાન આત્માનું સ્વદ્રવ્ય છે, અસંખ્યાત પ્રદેશ તેનું સ્વક્ષેત્ર છે, જેમ તરંગની અવસ્થા નીરનો સ્વકાળ છે તેમ જ અવસ્થામાં આત્મા વિદ્યમાન છે, તે અવસ્થા જ આત્માનો સ્વકાળ છે અને જેમ નિશાનની સંયુક્ત રહેવારૂપ નીરનો જે ભાવ છે, તે જ તેનો સ્વભાવ છે, તેમ જ રીતે સમય-સમયની પર્યાયરૂપે પરિણમિત થવાની શક્તિરૂપ જે ભાવ છે તે જ ભગવાન આત્માનો સ્વભાવ છે.
- પ્રત્યેક વસ્તુનું અસ્તિત્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ એ ચાર બાબતોમાં જ સમાહિત છે.
- ક્યાં, ક્યાં, ક્યારે અને કેમ — આ ચાર પ્રશ્નોના ઉત્તરોના વિના વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થતું નથી. તેમ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપ સ્વચતુષ્ટય જ ભગવાન આત્માનું અસ્તિત્વ છે. સ્વચતુષ્ટય જ આત્માનો અસ્તિત્વધર્મ છે. અને આત્માના અસ્તિત્વધર્મને

→ અથવા અસ્તિત્વધર્મની મુખ્યતાથી અનંતધર્માત્મક આત્માને વિષય બનાવનારો નય જ અસ્તિત્વનય છે.

③ અસ્તિત્વનય - દિગ્દર્શન

(૧) જોડકાં જોડો :-

(A) સ્વચતુષ્ટય વિશે

1. કોણ	(A) · ભાવ
2. ક્યાં	(B) · ક્ષેત્ર
3. ક્યારે	(C) · કાળ
4. કેવો	(D) · દ્રવ્ય

5. દ્રવ્ય	(A) · દ્રવ્યગુણપર્યાયાત્મક વસ્તુ [-ગુણપર્યાયમયપણું]
6. ક્ષેત્ર	(B) · પ્રદેશ
7. કાળ	(C) · વર્તમાન પર્યાય
8. ભાવ	(D) · ગુણ, ધર્મ, સ્વભાવ, શક્તિ

(B) તીરના દૃષ્ટાંત વિશે

9. દ્રવ્ય	(A) · લક્ષ્યોન્મુખ (-નિશાન તરફ ઉન્મુખ)
10. ક્ષેત્ર	(B) · દોરી અને કામઠા વચ્ચેનો આંતરાળ
11. કાળ	(C) · સંધાનની અવસ્થા
12. ભાવ	(D) · લોહમય

(C) આત્માના દૃષ્ટાંત વિશે

13 દ્રવ્ય	(A) · દ્રવ્ય તરફના ઝુકાવરૂપ સ્વસન્મુખ ભાવ
14 ક્ષેત્ર	(B) · અસંખ્યપ્રદેશી પહોળાઈ
15 કાળ	(C) · વર્તમાન પર્યાય
16 ભાવ	(D) · સ્વદ્રવ્ય

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. અસ્તિત્વનયે તીર દ્રવ્યથી અસ્તિત્વવાળું, ક્ષેત્રથી અસ્તિત્વવાળું, કાળથી અસ્તિત્વવાળું અને ભાવથી પણ અસ્તિત્વવાળું છે.
2. અસ્તિત્વનયે આત્મા (સ્વ) દ્રવ્યથી અસ્તિત્વવાળો, (સ્વ) ક્ષેત્રથી અસ્તિત્વવાળો, (સ્વ) - કાળથી અસ્તિત્વવાળો અને (સ્વ) ભાવથી પણ અસ્તિત્વવાળો છે.
3. આત્માના સ્વચતુષ્ટયરૂપ ચાર ભાવોનું જ્ઞાન કરીને પણ એ ચાર ભેદોમાં અટક્યા વિના અભેદ દ્રવ્યમાં જવું એ આપણું કામ છે.
4. અરિહંતની સત્તા દ ખિસ્સામાં આવે છે એ વાતને અહીં સમર્થન મળે છે.
5. અરિહંતની સત્તા માત્ર તેના સ્વચતુષ્ટયમાં જ સીમિત રહે છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
6. પ્રકાશ ગુણની તત્સમયની પર્યાય તરફ ઝુકેલા ત્રિકાળ શક્તિરૂપ-ગુણરૂપ ભાવને સ્વભાવ કહે છે.
7. સમય સમયની પર્યાયરૂપે પરિણમિત થવાની શક્તિરૂપ ભાવ તે આત્માનો સ્વભાવ છે.

8. પ્રત્યેક વસ્તુનું અધિષ્ઠાન તેના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ એ ચાર માં જ સમાઈ જાય છે.
9- અધિષ્ઠાનપણાને ધારણ કરનાર આત્માના દ્રવ્યને અધિષ્ઠાનદ્રવ્ય કહેવાય છે.
10. સ્વરૂપસ્થ જ આત્માનો અધિષ્ઠાનદ્રવ્ય છે.
11- અધિષ્ઠાનદ્રવ્યને ધારણ કરાવનાર જ્ઞાનીઓને અધિષ્ઠાતા કહેવાય છે.
12. અધિષ્ઠાનદ્રવ્યની મુખ્યતાથી અધિષ્ઠાનદ્રવ્યસ્વરૂપ આત્માને ધારણ કરાવનાર જ્ઞાનીઓને પણ અધિષ્ઠાતા કહે છે.

④ નાસ્તિત્વનય

- 'આત્મદ્રવ્ય નાસ્તિત્વનયે પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી નાસ્તિત્વવાળું છે; — અલોહમય, દોરી અને ધનુષના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાન-અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. (જેમ પહેલાંનું તીર અન્ય તીરના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલોહમય છે, અન્ય તીરના ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દોરી અને ધનુષના વચગાળામાં નહિ રહેલું છે, અન્ય તીરના કાળની અપેક્ષાએ સંધાનદશામાં નહિ રહેલું છે અને અન્ય તીરના ભાવની અપેક્ષાએ અલક્ષ્યોન્મુખ છે, તેમ આત્મા નાસ્તિત્વનયે પરચતુષ્ટયથી નાસ્તિત્વવાળો છે.)'
- (a) [આત્મદ્રવ્ય] પરના અભાવસ્વભાવવાળો પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી છે પરંતુ પરના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી નથી.
- (b) અલોહમય: પરનું લોહમયપણું નથી. જે પરનું લોહપણું છે એનું આમાં અલોહમયપણું છે. [સ્વ] દ્રવ્યની [પરદ્રવ્યથી] નાસ્તિ (અભાવ).
- 'આત્મદ્રવ્ય નાસ્તિત્વનયે પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી નાસ્તિત્વવાળું છે.':
- (a) See (a) above.
- (b) See (b) above.
- [ક્ષેત્ર:] પરના ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પોતાનું ક્ષેત્ર નથી. પોતાના ક્ષેત્રથી છે અને પરના ક્ષેત્રથી નથી. તીર જ્યાં ઉભેલ છે ત્યાં નિશ્ચયરૂપ છે. ત્યાં [જે] બાણનું ક્ષેત્ર છે [એને] આખા નિશ્ચયના ક્ષેત્રથી અભાવપણું છે. [તેમ] આ તીરનું સ્વક્ષેત્ર પર ~~[illegible]~~ બાણના ક્ષેત્રથી નાસ્તિરૂપ છે.
- [કાળ:] પરની અવસ્થા છે એ પ્રમાણે [સ્વ] આત્માની અવસ્થા નથી.
- [ભાવ:] બીજું [-પર બાણ] લક્ષ્યોન્મુખ છે, આ [તીર] અલક્ષ્યોન્મુખ છે.
- મારા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવમાં પરના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ નથી. ત્રિકાળના નાથનું દ્રવ્ય, સિદ્ધનું ક્ષેત્ર, પરના ચૈતન્યની પર્યાયનો પરકાળ અને પરના ગુણો તે મારામાં નથી. હું મારા ક્ષેત્રમાં અસ્તિપણે છું, બીજા ક્ષેત્રપણાનો મારામાં અભાવ છે.
- મારે મારામાં જોવાનું છે. એ બીજા મારામાં નથી તો તેને જોવાનું નથી.
- '(જેમ પહેલાંનું તીર અન્ય તીરના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલોહમય છે,...)': લોહમય છે એ અસ્તિ પોતાથી (છે), બીજાની અપેક્ષાએ તો અલોહમય છે.
- '(અન્ય તીરના ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દોરી અને ધનુષના વચગાળામાં નહિ રહેલું છે...)'
- જે વચગાળામાં પર [બાણનું ક્ષેત્ર] છે એ આમાં નથી.
- '(અન્ય તીરના કાળની અપેક્ષાએ સંધાનદશામાં નહિ રહેલું છે...)':
- બીજું બાણ જે સંધાનની અવસ્થામાં છે તેનો આ તીરમાં અભાવ છે.
- '(અને અન્ય તીરના ~~ભાવ~~ ભાવની અપેક્ષાએ અલક્ષ્યોન્મુખ છે...)':
- અન્ય બાણનો જે ભાવ-શક્તિ, ગુણ છે તેની અપેક્ષાએ [આ તીર] અલક્ષ્યોન્મુખ છે, એની સન્મુખ નથી.
- '(તેમ આત્મા નાસ્તિત્વનયે પરચતુષ્ટયથી ~~[illegible]~~ નાસ્તિત્વવાળો છે.)':

- પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ મારાંમાં નથી - એવો નાસ્તિત્વ ભાવ છે. તે પણ પોતાનો ગુણ છે, એ પણ પોતાનો એક ધર્મ છે. પરથી નથી એવો નાસ્તિત્વ પણ એક ધર્મ છે.

(ગુરુ(વાંચન)

- સ્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં જ વસ્તુની સત્તા અથવા નાસ્તિત્વ છે.
- પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી અર્થાત્ 'ન-અસ્તિત્વ' છે. અર્થાત્ વસ્તુ [પોતાના] સ્વરૂપથી છે પર[ના સ્વરૂપ]થી નથી. આત્મા પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપથી છે, શરીરાદિરૂપ નથી
- આત્માના નાસ્તિત્વધર્મની સત્તા આત્મામાં આત્માથી જ છે, શરીરમાં અથવા શરીરથી નથી.
- પ્રત્યેક વસ્તુનું અસ્તિત્વ પોતાના સ્વચતુષ્ટયમાં છે, પરચતુષ્ટયમાં નહિ. તેથી પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાની સ્વતંત્રતાની રાખતાં એકબીજાની બીજામાં નાસ્તિ દેખાય રહી છે. શરીરમાં આત્માનું નાસ્તિત્વ છે તે આત્માનો નાસ્તિત્વધર્મ છે અને આત્મામાં શરીરનું નાસ્તિત્વ હોવું તે શરીરના નાસ્તિત્વધર્મની ઘોષણા છે.
- અસ્તિત્વધર્મમાં વસ્તુની સત્તાનો બોધ થાય છે, નાસ્તિત્વધર્મમાં વસ્તુની અસત્તા અર્થાત્ પરથી ભિન્નતા, સ્વતંત્રતા અને અનંત આનંદની સિદ્ધિ થાય છે.

(પરમાત્મ પ્રકાશ નયરત્ન)

- પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખનાર અસ્તિત્વધર્મ છે અને પરના હસ્તક્ષેપને રોકનાર નાસ્તિત્વધર્મ છે. આ રીતે આ બંને ધર્મો આત્માને પોતાથી અભિન્ન તથા પરથી ભિન્ન રાખે છે.
- અસ્તિત્વધર્મને ભાવધર્મ અને નાસ્તિત્વધર્મને અભાવધર્મ પણ કહે છે. ભાવ(સદ્ભાવ)ની જેમ 'અભાવ' પણ વસ્તુનો એક ધર્મ છે. આ અભાવધર્મ અભાવરૂપ નહિ પરંતુ ભાવાંતરરૂપ છે. નાસ્તિત્વધર્મની પણ આત્મામાં અસ્તિ છે. 'અભાવ' તો તેનું નામ છે, કારણ કે તેનું કાર્ય પોતાના આત્મામાં પરપદાર્થોના અપ્રવેશરૂપ છે, અભાવરૂપ છે.
- જો નાસ્તિત્વધર્મને પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી સમજવામાં આવે છે તોપણ તે પરનો ધર્મ નથી, આત્માનો જ ધર્મ છે. આ નાસ્તિત્વધર્મ જ સ્વ અને પર વચ્ચેની અભેદ્ય દિવાલ છે અને તેના કારણે જ બધા પદાર્થોની સ્વતંત્ર સત્તા કાયમ રહે છે - કોઈ દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપ થતું નથી, કોઈ આત્મા બીજા આત્મારૂપ થતો નથી, કોઈ ગુણ બીજા ગુણરૂપ અથવા કોઈ પર્યાય બીજી પર્યાયરૂપ થતી નથી. આ અભાવધર્મ જ ભેદવિજ્ઞાનનું મૂળ છે.
- નાસ્તિત્વધર્મને જાણવાથી પરપદાર્થોમાંથી એકત્વબુદ્ધિ છૂટે છે, પરથી લાભ-હાનિ માનવાની મિથ્યા માન્યતા છૂટે છે. આ રહસ્યને સમજવાનું સાચું ફળ તો એ જ છે કે સમસ્ત પરપદાર્થોના આશ્રયની રુચિ સમાપ્ત થઈને એક નિજ ભગવાન આત્માની જ રુચિ જાગૃત થઈ જાય.

(૪) નાસ્તિત્વનય - કસોટી

(૧) જોડકાં જોડો :-

1. અસ્તિત્વધર્મ	(A). મારું અસ્તિત્વ પરના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં નથી.
2. નાસ્તિત્વધર્મ	(B). મારું અસ્તિત્વ મારા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં છે.

3. મારો [-આત્માનો] અસ્તિત્વધર્મ	(A). શરીર શરીરના સ્વચતુષ્ટયમાં છે.
4. શરીરનો અસ્તિત્વધર્મ	(B). હું (આત્મા) મારા સ્વચતુષ્ટયમાં છું.
5. મારો [-આત્માનો] નાસ્તિત્વધર્મ	(C). શરીર મારા ચતુષ્ટયમાં નથી.
6. શરીરનો નાસ્તિત્વધર્મ	(D). હું શરીરના ચતુષ્ટયમાં નથી.

7. અસ્તિત્વધર્મ	(A). સ્વથી અભિન્નતા બતાવે છે.
8. નાસ્તિત્વધર્મ	(B). પરથી ભિન્નતા બતાવે છે.

9 અસ્તિત્વધર્મને જાણવાથી	(A). પોતાના આત્મામાં અસ્તિત્વ-અભેદપણું થાય છે તથા નિજ ભગવાન આત્મામાં રુચિ થાય છે.
10 નાસ્તિત્વધર્મને જાણવાથી	(B). પરપદાર્થોમાંથી એકત્વબુદ્ધિ છૂટે છે તથા પરથી લાભ-હાનિ માનવાની મિથ્યા માન્યતા છૂટે છે.

11. અસ્તિત્વધર્મ	(A). તેનું બીજું નામ અભાવધર્મ છે.
12. નાસ્તિત્વધર્મ	(B). તેનું બીજું નામ ભાવધર્મ છે.

13. અસ્તિત્વધર્મ	(A). પરના દખલગીરીને રોકે છે.
14. નાસ્તિત્વધર્મ	(B). પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખે છે.

(૨) સાચું કે ખોટું (T / F) જણાવો :-

1. નાસ્તિત્વનયનું બીજું નામ અભાવસ્વભાવનય પણ કહી શકાય.
2. 'પહેલાનું તીર અન્ય તીરના દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલોહમય છે' અર્થાત્ અન્ય તીરના લોહમયપણાનું પહેલાના તીરમાં અલોહમયપણું છે એટલે કે અન્ય તીરનું લોહમયપણું પહેલાના તીરમાં નથી.
3- સિદ્ધ ભગવાનના નાસ્તિત્વધર્મને કારણે સિદ્ધ ભગવાનના ક્ષેત્રમાં નિગોદના જીવના ક્ષેત્રનો અભાવ [ન-અસ્તિત્વ] છે.
4. સિદ્ધ ભગવાનના નાસ્તિત્વધર્મને કારણે નિગોદના જીવના ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ ભગવાનના ક્ષેત્રનો અભાવ છે.
5. હું મારા ક્ષેત્રમાં અસ્તિત્વપણે છું અને કર્મના ક્ષેત્રમાં મારો અભાવ છે [અર્થાત્ કર્મના ક્ષેત્રમાં મારું ન-અસ્તિત્વ છે].
6- સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં અસ્તિત્વધર્મ છે, નાસ્તિત્વધર્મ નથી.

7- અસ્તિત્વધર્મ આત્મામાં સદ્ભાવરૂપ છે, નાસ્તિત્વધર્મ આત્મામાં અભાવરૂપ છે અર્થાત્ આત્મામાં તેની નાસ્તિ છે.

8- હું મારાથી છું એ મારો અસ્તિત્વધર્મ છે, હું શરીરથી નથી એ શરીરનો નાસ્તિત્વધર્મ છે.

9- નાસ્તિત્વધર્મનું બીજું નામ અભાવધર્મ છે કારણ કે તે ધર્મ અભાવરૂપ છે.

10. નાસ્તિત્વધર્મ અભાવરૂપ નહિ પરંતુ ભાવાંતરરૂપ છે.

11. નાસ્તિત્વધર્મને કારણે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપે, એક ગુણ બીજા ગુણરૂપે અને એક પર્યાય બીજા પર્યાયરૂપે થતા નથી.

12- અસ્તિત્વધર્મ ભેદવિજ્ઞાનનું મૂળ છે.

13. નાસ્તિત્વધર્મ ભેદવિજ્ઞાનનું મૂળ છે.

14. નાસ્તિત્વધર્મને જાણવાનું સાચું ફળ તો એ છે કે જગતના પરપદાર્થોના આશ્રયની રુચિ સમાપ્ત થઈને અને નિજ ભગવાન આત્માની જ રુચિ જાગૃત થઈ જાય.

(૫) અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વનય

વ્યાખ્યા: • આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનયે ક્રમશઃ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વવાળું છે; - લોહમય તેમજ અલોહમય, દોરી અને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમજ દોરી અને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાનદશામાં રહેલા તેમજ સંધાનદશામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમજ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. [જેમ પહેલાનું તીર ક્રમશઃ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ લોહમયાદિ અને અલોહમયાદિ છે, તેમ આત્મા અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનયે ક્રમશઃ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વવાળો અને નાસ્તિત્વવાળો છે.]

સારાંશ: • આત્મદ્રવ્ય[ની] અસ્તિ-નાસ્તિ ક્રમે કહેવાય છે: એકો પણ એક અંદર હોય છે. પોતાથી
(પૃ.નં.૨૫૧) છે અને પરથી નથી— એ એક એક ગુણ તો સ્વતંત્ર છે. [પ્રભુ] આત્મા એક-સાથે સ્વથી છે અને પરથી નથી. આવું જ્ઞાન કરીને પણ દ્રવ્ય વસ્તુ છે ત્યાં જવાનું.
(ગુરુચિંતન)

- અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ધર્મની વ્યાખ્યા બે પ્રકારે કરવામાં આવે છે: (૧) બન્ને ધર્મનું કથન ક્રમશઃ કરી શકાય છે. (૨) બન્ને વિરોધી ધર્મો વસ્તુમાં અવિરોધપણે એક-સાથે રહે - એવા સ્વભાવને એક ત્રીજા ભંગ દ્વારા બતાવવામાં આવે છે. તેને વસ્તુ કથંચિત્ ઉભયરૂપ કહેવામાં આવે છે.
- અસ્તિ-નાસ્તિ એ બન્ને ભેગા હોવાથી આ ત્રીજો ભંગ બની ગયો - એમ નથી. ઉભયરૂપે રહેવાની યોગ્યતારૂપ ત્રીજો ધર્મ વસ્તુમાં છે કે જે ત્રીજા ભંગ (નય) દ્વારા કહેવામાં આવ્યો છે. આ જ રીતે બાકીના ચાર ભંગ પણ વસ્તુની તે-તે પ્રકારની યોગ્યતારૂપ સ્વતંત્ર ધર્મ છે, માત્ર બે ધર્મોનો વિસ્તાર નથી, કારણ કે સાત પ્રકારના ધર્મ છે તેથી સાત પ્રકારની શંકાઓ થાય છે અને તે માટે સાત ભંગ [નય] છે.
- જો આ બન્ને [સ્વતંત્ર] ધર્મો એક સાથે રહે તો વસ્તુની સત્તા સુરક્ષિત નહિ રહી શકે, તેથી [અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ બન્ને સાથે રહી શકે એવા યોગ્યતારૂપ] ઉભયધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત થવાવાળા અસ્તિત્વધર્મ અને નાસ્તિત્વધર્મની સત્તાને એક સાથે એક જ આત્મામાં રાખવાનું મહાન કાર્ય કરે છે, જેને કારણે આ બન્ને એક સાથે એક આત્મામાં અવિરોધપણે રહી શકે છે.
- અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એ બે ધર્મો જ વાસ્તવિક ધર્મો છે અને સપ્તભંગીના શેષ પાંચ ધર્મો તો ઉપચરિત છે — જો એમ કોઈ કહે તો તેની વાત સાચી નથી. જેમ સપ્તભંગીમાં સાત ભંગ [નય] છે, તેમ તેના વાચ્યરૂપ સાત ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો પણ આત્મામાં છે. જે રીતે વાચકનયમાં સાત પ્રકાર છે, તે રીતે વાચ્ય આત્મામાં પણ સાત ધર્મ છે.
- કહેવામાં ક્રમ અને રહેવામાં અક્રમ (યુગપદ્)- આ જ સ્વભાવ છે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ ધર્મનો.

(૫) અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનય : દિગ્દર્શન

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1- અસ્તિત્વધર્મ અને નાસ્તિત્વધર્મ – એ બે ધર્મોના Combination (મિશ્રણ)ને અસ્તિત્વનાસ્તિત્વધર્મ કહેવાય છે.

2- સપ્તભંગીના સાત ધર્મોમાંથી અસ્તિત્વધર્મ અને નાસ્તિત્વધર્મ – આ બે ધર્મો જ વાસ્તવિક ધર્મો છે, બાકીના પાંચ ધર્મો ઉપચરિત છે.

3. જેમ સપ્તભંગીમાં સાત નયો છે તેમ તે દરેક વસ્તુ નયના વાચ્યરૂપ સાત જુદા જુદા વાસ્તવિક ધર્મો પણ આત્મદ્રવ્યમાં છે.

4. અસ્તિત્વધર્મ અને નાસ્તિત્વધર્મ – એવા બે પરસ્પર વિરોધી ધર્મો આત્મામાં એકી સાથે અવિરોધીપણે રહી શકે એવી યોગ્યતાને અસ્તિત્વનાસ્તિત્વધર્મ કહેવાય છે.

5. [આત્મામાં એકી સાથે રહેલા એવા] અસ્તિત્વધર્મનું અને નાસ્તિત્વધર્મનું ક્રમશઃ કથન કરી શકાય છે – એવી યોગ્યતાને પણ અસ્તિત્વનાસ્તિત્વધર્મ કહેવાય છે.

6. આત્મા સ્વરૂપે છે અને પરરૂપે નથી – એવું જ્ઞાન કરીને પણ આત્મદ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરવી એ આપણું કામ છે.

7. આ ધર્મને કારણે વસ્તુ કથંચિત ઉભયરૂપ કહેવામાં આવે છે.

8. કહેવામાં ક્રમ અને રહેવામાં અક્રમ (યુગપદ્) – એ અસ્તિત્વનાસ્તિત્વધર્મનો સ્વભાવ છે.

9. ~~જો આ અસ્તિત્વનાસ્તિત્વધર્મ આત્મામાં~~ ન હોત અને જો અસ્તિત્વધર્મ તેમજ નાસ્તિત્વધર્મ બન્ને સાથે હોત તો આત્મવસ્તુની સત્તા સુરક્ષિત ન રહેત. આમ આ ધર્મ ઉપરોક્ત બન્ને ધર્મોને એક સાથે એક જ વસ્તુમાં રાખવાનું મહાન કાર્ય કરે છે.

10. 'હું સ્વરૂપે છું, પરરૂપે નથી' – એવું ક્રમશઃ કથન તે આ નયનું દૃષ્ટાંત છે.

(૬) અવક્તવ્યનય

પરિશિષ્ટ-૨૧
ભાગ ૬-૧

વ્યાખ્યા: 'આત્મદ્રવ્ય અવક્તવ્યનયે યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અવક્તવ્ય છે;- લોહમય તેમ જ અલોહમય, દોરી અને ધનુષના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી અને ધનુષના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાયેલ અવસ્થામાં રહેલા તેમ જ સંધાયેલ અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. (જેમ પહેલાંનું તીર યુગપદ્ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ યુગપદ્ લોહમયાદિ અને અલોહમયાદિ હોવાથી અવક્તવ્ય છે, તેમ આત્મા અવક્તવ્યનયે યુગપદ્ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય છે.)'

સારાંશ: (પૃ.નં.૨૫૧) અસ્તિ છે, નાસ્તિ છે એ બંને સાથે કહેવાય નહિ (માટે) અવક્તવ્ય છે. એવો પણ એક ધર્મ છે. પરંતુ અવક્તવ્ય છે એવા ધર્મનું તો કથન કરવામાં આવ્યું.

(ગુરુ વચન)

- બંને ધર્મોનું કથન એક સાથે કરી શકાતું નથી તે અપેક્ષાએ વસ્તુ અવક્તવ્યરૂપ છે.
- નોંધ: આમાં વાણીની નિર્બળતા હોવાથી વાણીની અપેક્ષા આવે છે, પરંતુ 'સંપૂર્ણરૂપે કથન કરી શકાતું નથી'- એવો સ્વભાવ વસ્તુમાં છે, જેને 'અવક્તવ્ય' ધર્મ નામ / કહી શકાય છે.
- વસ્તુને સર્વથા અવક્તવ્ય કહેવી તે પણ સ્વ-વચન બાધિત છે. અહીં અવક્તવ્યરૂપ સમગ્રતાને તો કહી શકાય છે નહિ તે કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે, સર્વથા અવક્તવ્ય નહિ. અનંત ધર્મોનું કથન ક્રમશઃ કરી શકાય છે તેથી વસ્તુ કથંચિત્ વક્તવ્યરૂપ પણ છે.
- તીર્થંકરના ગુણોનું વર્ણન અને જ્ઞાનીઓના ઉપકારનું વર્ણન કરવું અસંભવ છે- એ કથન પણ અવક્તવ્યનયનો પ્રયોગ છે.
- સપ્તભંગીના પ્રારંભના ત્રણ ભંગો દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું છે તેથી તેઓ વક્તવ્યભંગમાં આવે છે [જેથી તેને અસ્તિત્વવક્તવ્ય, નાસ્તિત્વવક્તવ્ય તથા અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવક્તવ્ય નામો પણ કહી શકાય છે] અને અંતના ચાર ભંગો અવક્તવ્ય સંબંધી છે.

(પ્રવચનપ્રસાદ નયચક્ર)

- જેવી રીતે આત્માના અનંત ધર્મોમાં એક અવક્તવ્ય નામનો ધર્મ પણ છે જેને કારણે આત્મા વચનો વડે યુગપદ્ સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત કરી શકાતો નથી. આત્મા વચનઅગોચર છે, અનુભવગમ્ય છે- આ બધી આત્માના અવક્તવ્યધર્મની જ છે.
- અવક્તવ્યધર્મની જેમ આત્મામાં વક્તવ્ય નામનો ધર્મ પણ છે, તેથી તે કથંચિત્ વક્તવ્ય પણ છે. આ રીતે આત્મા ન સર્વથા વક્તવ્ય જ છે અને ન સર્વથા અવક્તવ્ય જ છે; તે કથંચિત્ વક્તવ્ય અને કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે. આત્મવસ્તુનું આવું જ અનેકાંતાત્મક સ્વરૂપ છે.
- કોઈ પણ વસ્તુના સંપૂર્ણ પક્ષોને, ગુણ-ધર્મોને એક સાથે કહેવા સંભવ ન હોવાથી બધી વસ્તુઓ કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે અને વસ્તુના વિભિન્ન ધર્મોનું ક્રમશઃ પ્રતિપાદન સંભવ હોવાથી બધી વસ્તુઓ કથંચિત્ વક્તવ્ય પણ છે.

- જો આત્મા સર્વથા અનિત્ય હોત તો સમસ્ત ક્રિયાઓ નિરર્થક હોત, કારણ કે સમસ્ત ક્રિયાઓ કોઈ એક સ્થાયી આત્માના પ્રતિપાદન માટે તો સમર્પિત છે. જો આત્માને વાણી દ્વારા જેમ રોજ ઉત્પન્ન કરાય તો પછી શાસ્ત્રો વારંવાર અનેક ગુરુભગવંતો આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવા જેટલા બધા શ્રમ કર્યા હોત.
- કોઈ સાધક ઉત્પન્ન કરાતા નથી - જેમ જીવનું જ નામ અનિત્યદ્રવ્ય છે અને અનિત્ય દ્રવ્યને ભોગવનાર શરીરનું નામ જ અનિત્યપર્યાય છે. એ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતો કે અનેક દ્રવ્યોની અભિવ્યક્તિ એ આત્મા વારંવાર સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કરાતો નથી, પરંતુ સાથ દ્વારા નષ્ટ કરાય છે.
- અનિત્યપર્યાય તો અનિત્યદ્રવ્ય જ નષ્ટ કરાય છે, અનેક દ્રવ્યોની અભિવ્યક્તિ

→ દ્રવ્ય આત્માને નષ્ટ કરવા માટે તો નવીન શસ્ત્ર જ બનાવવું પડશે, કારણ કે તે તો શુદ્ધપ્રમાણપૂર્વ અનુભવમાં પ્રગટ થાય છે - જે વાત આગમમાં [ઉપનિષદમાં] જ આવેલ થાય છે.
- અનિત્યપર્યાય તો એ જ બનાવ્યું નથી એ ભગવાન આત્મા વાસ્તવિકપણે પાર છે, વાસનાતીત છે, અનુભવગમ્ય છે. માટે ભગવાન આત્મા વાસનાથી પણ નષ્ટ કરી શકાતો નથી તો પછી પરંતુ સંસાર જોડનાર એ વાસના શું ગણાય? માત્ર જ શ્રેષ્ઠ છે.

(૬) અવક્તવ્યનય : ઉપસંહાર

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1- ઇન્દ્રિયાતીત અને માત્ર અનુભવગોચર એવો આત્મા વાણી વડે સર્વથા વ્યક્ત થઈ શકતો નથી તે અનુસાર એને અવક્તવ્ય એવો ધર્મ પણ આત્મામાં છે.

2. 'અવક્તવ્યધર્મ' શબ્દમાં 'અવક્તવ્ય'નો અર્થ આત્મા 'સર્વથા' નહિ પરંતુ 'કથંચિત્' વ્યક્ત થઈ શકતો નથી - એમ થાય છે.

3. અસ્તિ છે, નાસ્તિ છે - એવા બે ધર્મો એક સાથે (યુગપદ) કહી શકાતા નથી તેથી વસ્તુ [કથંચિત્] અવક્તવ્યરૂપ છે.

4. વસ્તુના ધર્મોનું કથન સંપૂર્ણપણે કરી શકાતું નથી એવા સામર્થ્યને અવક્તવ્યધર્મ કહેવાય છે.

5. વસ્તુને સર્વથા અવક્તવ્ય કહેવું તે સ્વવચનબાધિત છે.

6. વસ્તુના અનંત ધર્મોનું કથન ક્રમશઃ કરી શકાય છે માટે વસ્તુ કથંચિત્ વક્તવ્યરૂપ અને કથંચિત્ અવક્તવ્યરૂપ છે.

7. સપ્તભંગીમાં આ પ્રકારના નયોને અસ્તિત્વઅવક્તવ્યનય, નાસ્તિત્વઅવક્તવ્યનય અને અસ્તિત્વનાસ્તિત્વઅવક્તવ્યનય પણ કહી શકાય છે.

8- 'મીઠાઈના ગુણોનું વર્ણન અશક્ય છે' - એ કથન અવક્તવ્યનયનું નથી.

9. જો આત્મા સર્વથા અવક્તવ્ય હોત તો [આત્માના વર્ણનો આગમોમાં ન હોત] જિનવાણી નિરર્થક હોત.

10. જો આત્મા વાણી દ્વારા સંપૂર્ણપણે જાણી શકાતો હોત તો બધા લોકો શાસ્ત્રો અથવા ગુરુના ઉપદેશથી જ્ઞાની થઈ ગયા હોત.

11- અનંત ધર્મોની અભિવ્યક્તિમાં આત્માના જેમ વચનો વડે યુગપદ કહી શકાતા નથી તેમ જ્ઞાન વડે યુગપદ જાણી શકાતા પણ નથી.

12. ધર્મી આત્માને જાણવા માટે [નયોનું આલંબન છોડીને] નયાતીત થવું પડે છે.

13. અવક્તવ્યધર્મને જાણીને પણ એ ધર્મનું લક્ષ છોડીને અનંત ધર્મના અભિન્નપિંડ આત્મદ્રવ્યમાં જવું એ આપણું કામ છે.

(૧) અસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનય

વ્યાખ્યા: • 'આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી તથા યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વવાળું-અવક્તવ્ય છે; - (સ્વચતુષ્ટયથી) બાણમય, દોરી અને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા, સંધાનદશામાં રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ એવા તથા (યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયથી) બાણમય તેમ જ અબાણમય, દોરી અને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી અને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાનદશામાં રહેલા તેમ જ સંધાનદશામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક- [જેમ પહેલાંનું તીર (૧) સ્વચતુષ્ટયની તથા (૨) એકી સાથે સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (૧) બાણમયાદિ તથા (૨) ન કહી શકાય એવું છે, તેમ આત્મા અસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે (૧) સ્વચતુષ્ટયની તથા (૨) યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (૧) અસ્તિત્વવાળો તથા (૨) અવક્તવ્ય છે.]'

ભાવાર્થ: • [આત્મદ્રવ્ય] છે અને કહી શકાય નહિ - એવો અર્થ થાય છે.
(પૃ.નં. ૨૬૧)

ગુરુ(ચિંતન): • અવક્તવ્ય ધર્મ/નય પછીના બાકીના ત્રણ ધર્મ/નયની સમજણ આપવા કઠિન છે, કારણ કે તેના પ્રયોગ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે.

• અસ્તિ અવક્તવ્ય ધર્મ એ બતાવે છે કે આત્માનું અસ્તિત્વ બતાવવામાં આવતાં પણ નાસ્તિત્વ તથા નિત્ય-અનિત્યાદિ ધર્મ કહેવામાં આવતાં નહિ, એટલે તે અસ્તિ-અવક્તવ્યરૂપ ઓળખાવાય છે. સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનું વર્ણન કરીને એમ ન માનવું જોઈએ કે સંપૂર્ણ વસ્તુનું વર્ણન થઈ ગયું.

(પરમભાવપ્રકાશ નયચક્ર)

- અસ્તિત્વ અને અવક્તવ્ય - આ બે ધર્મોને જોડવાને અસ્તિત્વ-અવક્તવ્ય ધર્મ કહ્યો છે - એમ નહિ, પરંતુ અસ્તિત્વ અને અવક્તવ્ય એ બંને ધર્મોથી ભિન્ન અસ્તિત્વ-અવક્તવ્ય નામનો એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે.
- અસ્તિત્વ-અવક્તવ્ય ધર્મનું સ્વરૂપ પણ એ જ છે કે આત્માની અસ્તિ તો છે પરંતુ તે અવક્તવ્ય હોવાથી પણ તેમાં ઘણું બધું પણ છે. તેમાં નાસ્તિત્વ ધર્મ પણ છે પરંતુ તે બધું એક સાથે કહી શકાતું નથી. આ રીતે આત્મા અસ્તિત્વમય અને અવક્તવ્યરૂપ એક સાથે છે. આ ધર્મને બતાવનારો અથવા કહેનારો અસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનય છે.

(૭) અસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનય: દ્વિવિધ

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:→

1- અસ્તિત્વવાદ અને અવક્તવ્યવાદ એ બન્ને ભેગા થઈને અસ્તિત્વઅવક્તવ્યવાદ બન્યો છે.

2. આત્માની અસ્તિ તો છે અને તે ઉપરાંત તેમાં ઘણા અનંત ધર્મો પણ છે કે જે યુગપદ્ કહી શકાતા નથી. આત્માની આવી સ્થિતિને બતાવનારો ભાંગો તે અસ્તિત્વઅવક્તવ્યનય છે.

3. માત્ર સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવથી આત્માનું અસ્તિત્વ બતાવતા સંપૂર્ણ આત્મા જણાઈ જતો નથી - તે આ નયનું તાત્પર્ય છે.

4- આ નયનો પ્રયોગ વિકલ્પોમાં ઠેર ઠેર કરવામાં આવે છે.

5. આત્માના અસ્તિત્વઅવક્તવ્યનયે (i) સ્વચતુષ્ટયની તથા (ii) યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (i) અસ્તિત્વવાળો તથા (ii) યુગપદ્ ન કહી શકાય તેવો છે

(૮) નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનય

વ્યાખ્યા: આત્મદ્રવ્ય નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી તથા યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી નાસ્તિત્વવાળું-અવક્તવ્ય છે;— (પરચતુષ્ટયથી) અલોહમય, દોરી અને ધનુષ્યના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાન અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને અલક્ષ્યોન્મુખ એવા તથા (યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયથી) લોહમય તેમ જ અલોહમય, દોરી અને ધનુષ્યના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી અને ધનુષ્યના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાન અવસ્થામાં રહેલા તેમ જ સંધાન અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. [જેમ પહેલાંનું તીર (૧) પરચતુષ્ટયની તથા (૨) એકી સાથે સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (૧) અલોહમયાદિ તથા (૨) અવક્તવ્ય છે, તેમ આત્મા નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે (૧) પરચતુષ્ટયની તથા (૨) યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (૧) નાસ્તિત્વવાળો તથા (૨) અવક્તવ્ય છે.]

સારાંશ: પરથી નથી એમ કહી શકાય નહિ, એવું છે.
(પૃ.નં.-૨૬૧)

(ગુરુચિંતન)· [અસ્તિ-અવક્તવ્યનયની જેમ] નાસ્તિ-અવક્તવ્યનય પણ એમ જ બતાવે છે કે નાસ્તિત્વ વડે વસ્તુનું કથન કરતાં છતાં પણ વસ્તુનો ઘણો અંશ અવક્તવ્ય રહી જાય છે.

(પ્રવચનપ્રસાદ નયસાર)

- નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યધર્મ આત્મામાં પરની નાસ્તિ તેમ જ આત્માની નિર્વચનીયતાને એક સાથે બતાવે છે. આત્મામાં પરની નાસ્તિ છે – એ તો કહ્યું, પરંતુ આત્મા માત્ર એટલો જ તો નથી, અનંત ધર્મો પણ આત્મામાં છે. એ અનંત ધર્મોનું કથન કરવું અત્યારે શક્ય નથી – આ જ યુક્તિ છે નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યધર્મની, કે જેને નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યધર્મ સિદ્ધ બતાવે છે.

(૮) નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનય: કાર્યશાળા

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. પૂર્વોક્ત નય નં.૭ ની જેમ આ નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનય જણાવે છે કે નાસ્તિત્વધર્મ વડે વસ્તુનું વર્ણન કરવા છતાં પણ વસ્તુનો ઘણો અંશ અવક્તવ્ય રહી જાય છે.
2. આ નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનય આત્માનાં પરની નાસ્તિ તેમજ આત્માના સર્વ અનંત ધર્મોનું યુગપદ્ કથન કરી શકવાની અશક્યતાને જણાવે છે.
3. આત્માના નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે (i) પરચતુષ્ટયની તથા (ii) યુગપદ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (i) નાસ્તિત્વવાળો તથા (ii) યુગપદ કહી શકાય તેવો નથી.

(૯) અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનય

વ્યાખ્યા • 'આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી તથા યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વવાળું-નાસ્તિત્વવાળું-અવક્તવ્ય છે;—(સ્વચતુષ્ટયથી) લોહમય, દોરી અને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા, સંધાનદશામાં રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ એવા, (પરચતુષ્ટયથી) અલોહમય, દોરી અને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાનદશામાં નહિ રહેલા અને અલક્ષ્યોન્મુખ એવા તથા (યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયથી) લોહમય તેમ જ અલોહમય, દોરી અને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી અને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાનદશામાં રહેલા તેમ જ સંધાનદશામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. [જેમ પહેલાંનું તીર (૧) સ્વચતુષ્ટયની, (૨) પરચતુષ્ટયની તથા (૩) યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (૧) લોહમય, (૨) અલોહમય તથા (૩) અવક્તવ્ય છે, તેમ આત્મા અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે (૧) સ્વચતુષ્ટયની, (૨) પરચતુષ્ટયની તથા (૩) યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ (૧) અસ્તિત્વવાળો, (૨) નાસ્તિત્વવાળો તથા (૩) અવક્તવ્ય છે.]'

સારાંશ: • સત્ છે, પરત્ નથી અને અવક્તવ્ય (છે), એમ ત્રણેને સાથ [ભંગમાં] ભેળ કર્યા એટલે ચાર થયા. બીજાં [અસ્તિત્વનય અને નાસ્તિત્વનયમાં] બધું આવી ગયું.
(ગુરુ,શિષ્ય)

• [પ્રમાણ તો અવક્તવ્ય હોવાથી જેમ જ] અસ્તિ-નાસ્તિ અવક્તવ્ય હોઈ શકે એમ સમજવું જોઈએ. તો ફરીથી: અસ્તિ-નાસ્તિ બન્ને ધર્મોનું વર્ણન કરવામાં આવે તો પણ વસ્તુનું સંપૂર્ણ વર્ણન થઈ શકશે નહિ, કારણ કે નિત્ય-અનિત્ય આદિ ધર્મયુગલ તથા જ્ઞાન આદિ અનંત ગુણ નહિ કહેવાશે. કોઈ પણ એક ધર્મયુગલ વડે વર્ણન કરવા છતાં પણ તે જ સમયે વસ્તુ અવક્તવ્ય પણ રહી જાય છે - એમ જ શાસ્ત્રના ભાવાર્થ સમજવાનો રહે છે.
(પરમાગમસાર વચનામૃત)

• આ ધર્મના નામમાં ત્રણ શબ્દો આવેલા છે, તેથી તેના વાચ્યરૂપ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો છે એમ ન સમજવું, પરંતુ ત્રણેયના વાચ્યરૂપ એક ધર્મ છે એમ સમજવું.
• આ નય એમ બતાવે છે કે અસ્તિત્વ પણ છે, નાસ્તિત્વ પણ છે [અને બીજા અનંત ધર્મો પણ છે] પરંતુ તેમાં એક સાથે કહી શકાતા નથી. આ રીતે આત્મા અસ્તિત્વવાળો પણ છે, નાસ્તિત્વવાળો પણ છે અને અવક્તવ્ય પણ છે - એ બધું એક સાથે છે.
• એક-એક નયથી ભગવાન આત્માના એક-એક ધર્મને જ જાણી શકાય છે; ભગવાન આત્માનો થોડોઘણો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા માટે એ જરૂરી પણ છે; પરંતુ અનંત ધર્મોના અખંડપિંડ ભગવાન આત્માને જાણવા માટે તો આ નયો દ્વારા આત્માને જાણીને, તેનાથી ઉપર ઊઠવું જોઈશે; અન્યથા નિર્વિકલ્પ, નયાતીત થઈ શકાશે નહિ.

(૯) અસ્તિત્વનાસ્તિત્વઅવક્તવ્યનય : દિગ્દર્શન

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1- અસ્તિત્વનાસ્તિત્વઅવક્તવ્યનયના વિષય ક્રમશઃ અસ્તિત્વધર્મ, નાસ્તિત્વધર્મ અને અવક્તવ્યધર્મ છે.

2. આત્મા અસ્તિત્વવાળો પણ છે, નાસ્તિત્વવાળો પણ છે અને અવક્તવ્ય પણ છે - એમ બધું એક સાથે છે.

3. જો ક્રમશઃ અસ્તિનાસ્તિ બન્ને ધર્મોનું કથન કરવામાં આવે તોપણ વસ્તુ સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત થઈ શકતી નથી - આવા યોગ્યતારૂપ ધર્મ તે આ નયનો વિષય છે.

4- આ ૪૭ નયોને જાણવાથી આત્માનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે સમજાઈ જાય છે.

5. અનંત ધર્મોના અસ્તિત્વવાળા આત્માને જાણવા માટે તો આ નયો પણ [વિકલ્પાત્મકપણે] આત્માને જાણીને તેમનાથી વિરામ લઈને નયાતીત - વિકલ્પાતીત થવું જોઈશે.

(૨) સપ્તભંગીના સાત નયોના સિદ્ધાંતાત્મક વિષયની જોડી જોડો :-

નય	સિદ્ધાંત સમજણ
1. અસ્તિત્વનય	(A) • હું સ્વથી છું
2. નાસ્તિત્વનય	(B) • હું પરથી નથી.
3. અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનય	(C) • હું સ્વથી છું, પરથી નથી એમ એક સાથે કહી શકાતું નથી.
4. અવક્તવ્યનય	(D) • હું ક્રમશઃ સ્વથી છું, પરથી નથી પરંતુ એટલો જ માત્ર નથી. મારા ગુણ અનંત ધર્મો એક સાથે કહી શકાતા નથી.
5. અસ્તિત્વઅવક્તવ્યનય	(E) • હું સ્વથી છું પરંતુ એટલો જ માત્ર નથી. મારા ગુણ અનંત ધર્મો એક સાથે કહી શકાતા નથી.
6. નાસ્તિત્વઅવક્તવ્યનય	(F) • હું પરથી નથી પરંતુ એટલો જ માત્ર નથી. મારા ગુણ અનંત ધર્મો ~~એક~~ સાથે કહી શકાતા નથી.
7. અસ્તિત્વનાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનય	(G) • હું ક્રમશઃ સ્વથી છું, પરથી નથી.

(૧૦) વિકલ્પનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય વિકલ્પનયે, બાળક-કુમાર અને વૃદ્ધ એવા એક પુરુષની માફક, સવિકલ્પ છે (અર્થાત્ આત્મા ભેદનયે, ભેદ સહિત છે, જેમ એક પુરુષ, બાળક-કુમાર અને વૃદ્ધ એવા ભેદવાળો છે તેમ).'

ભાવાર્થ:-- [જેમ] બાળ, યુવાન અને વૃદ્ધ એક દેહની અવસ્થા (છે), એમ આત્માનાં જ્ઞાન, દર્શન
(પૃ.૨૫૧) અને ચારિત્રના ભેદની અવસ્થા (છે), તેને જાણીને અંદરમાં જા.

- એ ભેદનો એક ધર્મ છે, એવી એક શક્તિ છે. એક અંશ છે પરંતુ અંદર દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે ત્યાં જા તો તને સમકિત થશે, ધર્મ થશે, જ્ઞાન થશે.
- [જેમ] બાળ, યુવાન અને વૃદ્ધ તે પુરુષની અવસ્થા છે, એમ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ ભગવાન આત્માની અવસ્થા છે. એમ ભેદનું જ્ઞાન કરીને [તું] અભેદની દૃષ્ટિ કર, ત્યારે તેણે ભેદનયથી આત્માને જાણ્યો. એ ભેદ અને અભેદનયવાળો પદાર્થમાં છે પરંતુ એનું લક્ષ છોડીને અંદરમાં જાવું.
- આત્માની પ્રતીતિ તો ત્યારે થાય કે જ્યારે ભેદનયનું જ્ઞાન કરીને પણ અંતરમાં જાય.
- જ્ઞાન, દર્શનના ભેદવાળો છે, પરંતુ ભેદવાળો એક ધર્મ ગણીને લક્ષને છોડ જાવું છે અંદર અભેદમાં.

(ગુરુદેવશ્રી)

- અહીં 'વિકલ્પનો' અર્થ 'ભેદ' થાય છે.
- પર્યાયનય અને વિકલ્પનયમાં શું તફાવત છે? - પર્યાયનય આત્માના જ્ઞાન, દર્શનાદિ ગુણોને બતાવે છે; વિકલ્પનય આત્માની ભેદરૂપ અવસ્થા બતાવે છે.
- જે રીતે એક જ પુરુષ બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ એવા ત્રણ ભેદોમાં વિભાજિત કરી શકાય છે, તે જ રીતે ભગવાન આત્માને પણ જ્ઞાન, દર્શનાદિ ગુણો તેમજ સિદ્ધ, નારક આદિ અથવા બહિરાત્મા, અંતરાત્મા આદિ ભેદોમાં વિભાજિત કરી શકાય છે.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- આત્મા એક દ્રવ્ય હોવા છતાં તેના સ્વભાવમાં અનેક પ્રકારપણું છે, જેને વિકલ્પનય જાણે છે. દ્રવ્ય એક છે, તેના ગુણ અનંત છે; એક ગુણ બીજા ગુણરૂપ થતો નથી. દ્રવ્ય એક છે તેના પ્રદેશ અસંખ્ય છે. તેનો એક પ્રદેશ બીજા પ્રદેશરૂપ નથી. દ્રવ્ય એક છે અને તેની પર્યાય અનંત છે. તેની એક પર્યાય બીજા પર્યાયરૂપ હોતી નથી. એક દ્રવ્યની ત્રણ કાળની પર્યાયો છે તેમાં પણ એક સમયની પર્યાય બીજા સમયની પર્યાયથી ભેદવાળી છે, ભિન્ન છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં પણ પરસ્પર ભેદ છે. આ રીતે આત્મા ભેદવાળો છે અને તેથી જ તો વિકલ્પનયથી ભેદવાળો કહેવાય છે.
- આ પ્રકારના ભેદ અશુદ્ધતા નથી, કોઈ દોષ નથી, એ તો વસ્તુનો ધર્મ છે.
- જો વસ્તુમાં ભેદ ન હોય તો તેમાં અનંત ધર્મ ન હોઈ શકે અને જો અભેદ ન હોય તો વસ્તુની અખંડતા ખંડિત થઈ જાય અથવા પ્રત્યેક ગુણ સ્વતંત્ર થઈ જાય.

(૧૦) નિશ્ચયનય : દાર્શનિક

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1- એકલો નિશ્ચયનો આશ્રય સાચો છે.
2. એકલો નિશ્ચયનો આશ્રય ખોટો છે.
3. આ નયનું બીજું નામ ભેદનય પણ છે.
4- ભેદનયનું પ્રયોજન આત્માને ભેદરૂપે દર્શાવવાનું છે.
5. ભેદનયનું પ્રયોજન આત્માને ભેદબુદ્ધિ સમજાવી એકત્વ આત્મામાં દૃઢ કરાવવાનો છે.
6- [નય નં. 2] પર્યાયનય એને આ નિશ્ચયનયની વિવક્ષામાં કોઈ લેવાદેવા નથી.
7. પર્યાયનય એકાંતે ભેદમાત્ર નહીં આત્માને જ્ઞાનદર્શનાદિમાત્ર જુએ છે પરંતુ નિશ્ચયનય આત્માની જ્ઞાનદર્શનાદિ એટલા અસ્તિત્વ-વસ્તુત્વ-પ્રમેયત્વ આદિ ભેદોમાં વિભાજિત કરી જોવાની યોજના જણાવે છે.
8. આત્મદ્રવ્યના સ્વભાવમાં રહેવું એનો પ્રકાશ એને દ્રવ્ય અને-ગુણો એને, એને ગુણનું બીજા ગુણરૂપ ન હોવું, એને વર્તમાન પર્યાયનું બીજા વર્તમાન પર્યાયરૂપે ન હોવું, એને દ્રવ્યની ત્રણ કાળની પર્યાયોમાંથી એને સમયની પર્યાયનું બીજા સમયની પર્યાયરૂપે ન હોવું, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં પણ પરસ્પર ભેદ હોવો - આ બધી યોજનાઓ નિશ્ચયનયના વિષય બને છે.
9- એને જ આત્મામાં ઉપર બતાવેલા ભેદોને કારણે દોષ- અશુદ્ધિના આવે છે.
10. વસ્તુમાં જો ભેદ ન હોય તો તેમાં અનંત કાર્ય ન હોઈ શકે, તેથી ઉપરોક્ત ભેદો હોવા એ તો વસ્તુનો ધર્મ છે, દોષ નહિ.

(૧૧) ઉપહિતન્યાય

વ્યાખ્યા: આત્માદિક ઉપહિતન્યાયે, અર્થ પુરુષમાત્રની માફક, ઉપહિત છે (ઉપાધિયુ આત્મતત્વ) આત્માના આશ્રયે છે, જેમ અર્થ પુરુષ બાલ-કુમાર-વૃદ્ધ એવા ભેદો વિનાનો અર્થ પુરુષમાત્ર છે તેમ).

સારાંશ:- • જેમ 'લાકડાનો' એવો અર્થ ઉપાધિ દ્વારા સમજાય છે તેમ 'આત્મા' પણ એવો અર્થ
(પૃ.નં.૨૬૧) દર્શાવે છે. 'અર્થ પુરુષ' - બાલ, યુવાન, વૃદ્ધ નહિ.
• 'આત્માનો આત્મા આશ્રયે છે' એમાં પણ અર્થ ઉપાધિ દ્વારા દ્વારા સમજાય છે. આમાં અર્થ એની શક્તિનો ઉપાધિ સાથેનો સંબંધ બતાવે છે.
• 'બાલ': રાગ અને વિષય છે એ માટે છે (એમ માને છે) ત્યાં સુધી એ અજ્ઞાની બાલ છે - 'બાળપણ' છે - આત્માનો બાલ છે.
• 'યુવાન': જે સંસાર, ઇન્દ્રિયોના સાધનો અને ઇન્દ્રિયોના વિષય પછી અંદર અનુભવ ભગવાનના જ્ઞાન અને ધ્યાન કરે છે તે અંતરાત્મા યુવાન છે.
• 'વૃદ્ધ': જે અંતરાત્મા જે પરમાત્માને સાક્ષાત પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરે છે તે આત્મા વૃદ્ધ છે.
• 'આત્મા' નામ અર્થરૂપે છે એવા અર્થ ઉપાધિનું જ્ઞાન કરી અને પછી આત્મા પુરુષાર્થના બાદ ભેદો, ભાગો તે એનું પરિણામ અને ફળ છે. આત્મા ઉપહિત અર્થ ઉપાધિ છે. તે અર્થનું શુદ્ધ કરીને પછી પ્રાપ્ત આત્મા છે ત્યાં સુધી.
• જેમ અર્થ પુરુષ બાલ, યુવાન, વૃદ્ધ એવા ભેદો વિનાનો પુરુષમાત્ર છે, એમ ભગવાન આત્મા [ભેદ વિનાનો] છે. પાછળમાં પણ બતાવ્યો છે એમ જાણો.

(ગુરુશિષ્ય)

• અહીં 'ઉપહિત'નો અર્થ 'આત્મા' થાય છે.
• ઉપાધિ અને ઉપહિતન્યાયમાં શું તફાવત છે? ઉપાધિ આત્માનો વિનાશ ઉપાધિ બતાવે છે અને ઉપહિતન્યાય તેના આત્મા ઉપાધિનો વિચાર છે.
• જેમ બાલ, યુવાન, વૃદ્ધ અવસ્થાઓમાં વિભાજિત થતા હોવાં તે અર્થમાત્ર આશ્રિત પુરુષ જ છે, તે જ રીતે જ્ઞાન, દર્શનાદિ ગુણો તેમ જ નરકાદિ આદિક ગતિઓમાં પણ દ્વારા ભેદને પ્રાપ્ત થતા હોવાં ભગવાન આત્મા આશ્રય કરે છે.

(પરમાગમસારાંશ)

• અહીં એ દર્શાવવામાં આવ્યું કે ભેદ ઉપાધિ સાથે જ આત્મામાં અર્થ આત્મઉપાધિ છે. 461
આત્માના ભાગોને અર્થરૂપે જો આત્માને ભેદવાળો જ માને તો તે ભેદવાદી, તે તો મિથ્યા માન્યતા છે.
• આત્મામાં જો આત્મા [ઉપાધિ] ન હોય તો વસ્તુની અર્થના ખંડિત થઈ જશે અને પ્રત્યેક ગુણ સ્વતંત્ર વસ્તુ થઈ જશે. અનંત આદિક ગુણોનો ભેદ કર્યા વિના અર્થ આત્મા આત્માને લક્ષ્યમાં લેતા તે આત્માનો ઉપહિત ઉપહિતન્યાય છે.
• વસ્તુમાં ભેદઉપાધિ અને આત્મઉપાધિ બન્ને અર્થ સમયમાં અર્થ સાથે જ છે. આમ અર્થઉપાધિથી વસ્તુનું જ્ઞાન જ અર્થાત છે. તેના જ્ઞાન વિના આત્માનો અનુભવ થતો નથી.

(૧૧) અવિકલ્પનય : સ્વાધ્યાય

(૧) જોડકાં જોડો :-

1.	બાળ	(A) • જે રાગ અને ઇન્દ્રિયોના સાધનો મારાં છે એમ માને છે.
2.	યુવાન	(B) • જે અંતરાત્મામાંથી પરમાત્મદશાને સાધે છે.
3.	વૃદ્ધ	(C) • જે રાગ-ઇન્દ્રિય-તેના સાધનોથી ભિન્ન પડીને અંતરાત્મા બને છે.

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1- અહીં 'અવિકલ્પ'નો અર્થ નિર્વિકલ્પ અથવા રાગરહિત થાય છે.
2. અહીં 'અવિકલ્પ'નો અર્થ અભેદ અથવા એકરૂપ થાય છે.
3. જેમ એક પુરુષ બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ એવા ભેદો વાળો એક પુરુષમાત્ર છે તેમ ભગવાન આત્મા ભેદો વાળો [એક અભેદદ્રવ્યમાત્ર] છે.
4- [પાઠ નં.૧] દ્રવ્યનય અને આ અવિકલ્પનયના વિષયમાં તફાવત નથી.
5. દ્રવ્યનય વસ્તુને વસ્તુમાત્ર તથા આત્માને ચિન્માત્ર (જ્ઞાનસ્વભાવમાત્ર) દેખે છે, જ્યારે આ અવિકલ્પનય આત્માનો અભેદધર્મ બતાવે છે.
6. આત્મામાં જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણો તેમજ નારકાદિ અથવા બહિરાત્મા આદિ પર્યાયો [ભેદો] હોવા છતાં અવિકલ્પનય આત્માને અભેદ-અખંડ બતાવે છે.
7- હવે તો મારે ભેદપૂર્વક મારા આત્માને જાણવાનો છે તેથી મારે માટે હમણાં તો વિકલ્પનય જ પ્રયોજનભૂત છે, અવિકલ્પનય તો મને જાણવામાં તકલીફ કરશે.
8. આત્મામાં ભેદનય [=વિકલ્પનય] તથા અભેદનય [=અવિકલ્પનય] બન્ને એક જ સમયમાં એક સાથે રહેલા છે, જુદા જુદા સમયે નહિ.
9- અવિકલ્પનય આત્માને એકાંતે અભેદરૂપ માને છે.
10. જો અભેદધર્મ આત્મામાં ન હોય તો તેની એકતા ખંડિત થઈ જાય અને તેના પ્રત્યેક ગુણ/પર્યાય સ્વતંત્ર વસ્તુ થઈ જાય.
11. અવસ્થા અથવા ગુણોનો ભેદ કર્યા વિના એક અભેદ આત્માને લક્ષમાં લેવો તે અભેદનય અથવા અવિકલ્પનય છે.

(૧૨) નામનય

વ્યાખ્યા: આત્મદ્રવ્ય નામનયે, નામવાળાની માફક, શબ્દબ્રહ્મને સ્પર્શનારું છે. (અર્થાત્ આત્મા નામનયે શબ્દબ્રહ્મથી દેખાય છે, જેમ નામવાળો પદાર્થ તેના નામરૂપ શબ્દથી દેખાય છે તેમ).

સારાંશ:- (પૃ.નં.૨૫૧)

- અહીં સ્પર્શનારું (ભમ્યું છે) એનો અર્થ દેખાડું છે. ભગવાન આત્મા, પરમાત્મા, પરમેશ્વર એવા શબ્દથી દેખાય છે. અર્થાત્ કે શબ્દબ્રહ્મથી દેખાય છે
- તેને [આત્માને] વિશેષ્ય ન દેખાય એમ નહિ. વચનાતીત છે છતાં પણ વચનથી કહી શકાય છે કે આ આત્મા આ છે, એમ. જો એવું ન હોય તો દિવ્યધ્વનિ નિમિત્ત થાય જ નહિ. તો પછી કહેવું અને ઉપદેશ સાંભળવું એવું કંઈ રહેતું નહિ.
- અહીં તો નામનયે ભગવાનઆત્મામાં એક એવો ધર્મ છે કે નામવાળાની માફક શબ્દબ્રહ્મને દેખાડું છે.
- કથંચિત્ વચનથી છે અને કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે. પરમાર્થે જ્યારે કહેવું હોય ત્યારે એમ કહે કે વચનાતીત છે.
- જેમ દેવદત્તનું નામ આપ્યું છે તેમ શબ્દથી નામધારીને આત્મા દેખાય તેવો છે.
- તે ધર્મનું લક્ષ કરીને અંદર જ્ઞાનપુરુષાર્થ જાગે, દ્રવ્યસ્વભાવ પર દૃષ્ટિ કરવી એ એવું પરિણામ છે.

(ગુરુકિરણ)

- આત્મા 'આત્મા' શબ્દથી વાચ્ય થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. તે યોગ્યતાને નામધર્મ કહે છે અને તેને જાણનારો નય નામનય છે.
- જો આત્મામાં વાણી દ્વારા વાચ્ય બનવાની યોગ્યતા ન હોત તો તેનો ઉપદેશ દેવો, ગ્રંથરચના કરવા આદિ નિરર્થક થઈ જાત.
- આત્મામાં વાણીનો અભાવ છે તોપણ વાણી વડે વાચ્ય થવાની યોગ્યતાનો અભાવ નહિ. 'રૂડી રીતે પરમાત્મા - શબ્દબ્રહ્મ નિર્વાણી.'

(પરમાગમપુરુષાર્થ નયપ્રભુ)

- 'આત્મા નામનયથી શબ્દબ્રહ્મને સ્પર્શનારું છે' - એનો અર્થ એમ નહિ કે આત્મા શબ્દોને અડે છે, ભગવાનવાણીની શબ્દરૂપ ક્રિયાનો કર્તા છે. આ જગતમાં નામ વગરનો કોઈ પદાર્થ નથી. આત્મા પણ એક પદાર્થ છે, તેથી તે પણ 'આત્મા' નામથી ઓળખાય છે.
- આત્મા વાણીથી સર્વથા અગોચર નહિ. ભગવાન આત્મા પરમબ્રહ્મ છે અને તેને પ્રકાશિત કરનારી વાણી શબ્દબ્રહ્મ છે.

(૧૨) નામનય: ઉપવિચાર

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1- આત્મામાં વાણીનો અભાવ છે માટે તેમાં વાણી વડે વાચ્ય થવાની યોગ્યતાનો પણ અભાવ છે.

2. આત્મામાં વાણી વડે વાચ્ય થવાની યોગ્યતા છે તેને નામધર્મ કહેવાય છે.

3- નામધર્મ વાચક છે અને નામનય વાચ્ય છે.

4. શબ્દબ્રહ્મ [અર્થાત 'આત્મા' શબ્દ] વાચક છે, ભગવાન આત્મા [આત્મદ્રવ્ય] વાચ્ય છે.

5- શબ્દબ્રહ્મને આત્મા સંપૂર્ણપણે કહી શકાય છે.

6. શબ્દબ્રહ્મ આત્માને વિશિષ્ટ બતાવે છે.

7- શબ્દબ્રહ્મ આત્માને સ્પર્શે છે અથવા કે અડે છે.

8. અહીં 'સ્પર્શે છે'નો અર્થ 'જાણે છે' - એમ થાય છે.

9. જો આત્મામાં નામધર્મ ન હોત તો ભગવાનની આત્માની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્તભૂત અર્થાત સત્શાસ્ત્રો નિમિત્ત ન થાત.

10. પરમાર્થ દૃષ્ટિમાં આત્મદ્રવ્ય વચનાતીત છે.

11. ભગવાનનો નામ વાચકનો અર્થ પણ પદાર્થ નહિ.

(૧૩.) સ્થાપનાનય

વ્યાખ્યા:- <u>આત્મદ્રવ્ય સ્થાપનાનયે, મૂર્તિપણાની માફક, સર્વ પુદ્ગલોને અવલંબનારું છે (અર્થાત્ સ્થાપનાનયે આત્મદ્રવ્યની પૌદ્ગલિક સ્થાપના કરી શકાય છે, મૂર્તિની માફક).</u>

<u>ભાવાર્થ</u>:- • આ ભગવાનની મૂર્તિ તે પરમાત્માની સ્થાપના છે. એમ સ્થાપનાનયે આત્માને સ્થાપી
(પૃ.નં.૨૫૪) શકાય છે કે આત્મા આકારવાળો આત્મા છે. સિદ્ધોનો આકાર એ સ્થાપનાનયનો આકાર છે. આમ એ આત્મા સ્થાપના કરીને કે આત્મા આવો છે, આવા આકારે છે, પરંતુ એવું નહિ ફોટો જેવું છે અંદરમાં, ત્યાં રોકાવાનું નથી.

• સર્વ પુદ્ગલો લોકમાં છે તેની અંદર કે કોઈ વાર આત્માનો આકાર આવો હોય છે એમ બતાવો અહીં અનંત વાર એ રીતે અનંતા પુદ્ગલોના આકારે બતાવ્યા છે. એમ કહેવાનો આશય એટલો છે કે જગતના પુદ્ગલો છે એ પુદ્ગલો દ્વારા સ્થાપના કરીને બતાવી શકાય છે. પુદ્ગલથી ખ્યાલમાં આવી શકાય છે કે આત્મા (આવો) છે.

• ભાષામાં આવે છે કે આ શરીર એવો આ આત્મા. એ સ્થાપનાથી બતાવ્યો. એટલે સ્થાપના અનંત વાર અનંત પુદ્ગલોથી થઈ ચૂકી છે.

(ગુરુ કિરણ)

• જે રીતે મૂર્તિમાં ભગવાનની સ્થાપના કરવામાં આવે છે તે જ રીતે કોઈપણ પુદ્ગલ-પિંડમાં આત્માની સ્થાપના કરી શકાય છે. જે વસ્તુમાં જે વ્યક્તિની સ્થાપના કરવામાં આવે છે તે વસ્તુ સ્થાપના વડે તે વ્યક્તિનું જ્ઞાન કરાવે છે.

• શરીરમાં ઉપચારથી આત્માની સ્થાપના કરીને શરીરને આત્મા કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ આત્મામાં એવો સ્થાપનારૂપ ધર્મ છે કે તેની સ્થાપના પુદ્ગલપિંડોમાં કરી શકાય.

• સ્થાપના તદાકાર (મૂર્તિ) અને અતદાકાર ([illegible] ની વસ્તુ) એમ બે પ્રકારની હોય છે.

(પરમાગમસાર [illegible])

• આત્માની સ્થાપના કોઈ ને કોઈ પુદ્ગલમાં કરવામાં આવે છે, તેથી અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'આત્મદ્રવ્ય સ્થાપનાનયે મૂર્તિપણાની માફક, સર્વ પુદ્ગલોને અવલંબનારું છે.

• સ્થાપનાનિક્ષેપને કારણે આત્મા સ્થાપના દ્વારા પણ જાણવામાં આવી શકે છે.

(13) સ્થાપનાનય : દ્રવ્યચર્ચા

(1) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. જગતમાં કોઈ એક રચના છે કે તેની સ્થાપના પુદ્ગલપિંડમાં કરી શકાય છે. આત્માની આ રચનાને સ્થાપનાશક્તિ કહે છે.
2. આત્મદ્રવ્ય સર્વ પુદ્ગલોને અવલંબનારું છે અર્થાત્ આત્માની સ્થાપના ભિન્ન ભિન્ન પુદ્ગલપિંડમાં કરી શકાય છે.
3. શરીરમાં ઉપચારથી જીવની સ્થાપના કરીને શરીરને જીવ કહેવામાં આવે છે.
4- હું મારા આત્માની સ્થાપના મારી જાતે પોતાના મનમાં ન કરી શકું પરંતુ મારા ફોટામાં જ કરી શકું
5- જે વસ્તુની સ્થાપના કરવામાં આવે છે તેના જેવો જ આકાર, તે સ્થાપના જેનામાં કરવામાં આવે છે તેનો હોવો જરૂરી છે.
6. સ્થાપના બે પ્રકારની હોય છે – તદાકાર અને અતદાકાર.
7. પૂજામાં વપરાતા અક્ષ ફળો અતદાકાર સ્થાપનાના દૃષ્ટાંત છે.
8- તીર્થંકર ભગવાનની જેમાં સ્થાપના કરવામાં આવેલ હોય તે પ્રતિમાજીનું દર્શન કરવામાં સ્થાપનાની સાર્થકતા છે.
9. આત્માર્થીએ આત્મપ્રાપ્તિ માટે તીર્થંકર ભગવાનના આકારનું પણ લક્ષ છોડીને અંદરમાં જવાનું છે.
10. "સર્વ પુદ્ગલોને" અર્થાત્ કોઈ પાર જેટલા પુદ્ગલોમાં આત્માની સ્થાપના કરી એટલે સ્થાપના અનંત પાર અનંત પુદ્ગલોમાં જણાવી શકાય છે.

(૧૪) દ્રવ્યનય

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય દ્રવ્યનયે, બાળક શેઠની માફક અને શ્રમણ રાજાની માફક, અનાગત અને અતીત પર્યાયે પ્રતિભાસે છે. (અર્થાત્ આત્મા દ્રવ્યનયે ભાવિ અને ભૂત પર્યાયરૂપે ખ્યાલમાં આવે છે, જેમ બાળક શેઠપણાસ્વરૂપ ભાવિ પર્યાયરૂપે ખ્યાલમાં આવે છે અને મુનિ રાજાસ્વરૂપ ભૂત પર્યાયરૂપે ખ્યાલમાં આવે છે તેમ).

સારાંશ: • વર્તમાન બાળકને આગામીની અપેક્ષાએ શેઠ કહેવાય અને [વર્તમાન] સાધુને
(પૃ.નં. ૨૧૧) ભૂતકાળની અપેક્ષાએ રાજા કહેવાય. આ બાળકનો અથવા ભૂતકાળનો આરોપ દઈને વાત કરી. આ દ્રવ્યનયે સાચા હતા.

- તીર્થંકર તો તેરમા ગુણસ્થાને થશે પરંતુ અત્યારે ચોથે દ્રવ્યનયે કહેવાય કે આ તીર્થંકર છે- ભાવિમાં થવાના છે એ અપેક્ષાએ. તેથી આપણે કહીએ છીએ કે 'ભાવિતીર્થંકરાય' - એ ભાવિમાં તીર્થંકર થવાના છે.
- આત્મદ્રવ્ય દ્રવ્યનયે આ પ્રમાણે છે.

(ગુરુદેવશ્રી)

- આત્માને તેની ભૂત-ભાવિની પર્યાયોના રૂપમાં વર્તમાનમાં [illegible] સાચા માનવા છે, એને દ્રવ્યદૃષ્ટિ કહે છે કે જે દ્રવ્યનયનો વિષય બને છે.
- શ્રુતજ્ઞાની તીર્થંકર ભગવાનો સિદ્ધ થઈ ગયા હતા પણ તેમને તીર્થંકરરૂપે જોવા તે દ્રવ્યનયનો પ્રયોગ છે.
- નય નં.૧ દ્રવ્યનય આત્માને સામાન્ય ચૈતન્યમાત્ર દેખે છે, આ નય નં.૧૪ દ્રવ્યનય આત્માને તેની ભૂત-ભાવિની પર્યાયરૂપે દેખે છે. પ્રથમ દ્રવ્યનય સામે પર્યાયનય અને આ દ્રવ્યનય સામે ભાવનય કહેવામાં આવ્યો છે.

(પરમાગમ પ્રકાશ નવનીત)

- મહાવીર તો મુક્ત થયા પરંતુ ભૂતપર્યાયનો વર્તમાન પર્યાયમાં આરોપ કરીને એમ કહેવામાં આવે છે કે ભગવાન આજના દિવસે મોક્ષે ગયા. તે આ દ્રવ્યનયનો પ્રયોગ છે.

(૧૪) દુર્નય : દ્રવ્યનય

(૧) જોડકાં જોડો :-

(A) નય નં.૧ દુર્નય અને નય નં.૧૪ દુર્નય વિષયક	
1 નય નં.૧ દુર્નય	(A). આત્માને વર્તમાનમાં તેની ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયરૂપે કહે છે.
2 નય નં.૧૪ દુર્નય	(B). આત્માને સામાન્ય ચૈતન્યમાત્ર કહે છે.
3 નય નં.૧ દુર્નય	(A). આ દુર્નયની સામે ભાવનય કહેવામાં આવ્યો છે.
4 નય નં.૧૪ દુર્નય	(B). આ દુર્નયની સામે પર્યાયનય કહેવામાં આવ્યો છે.

(B) નય નં.૧૪ દુર્નય વિષયક	
5 બાળકશેઠ	(A). ભૂતકાળની પર્યાયને વર્તમાન પર્યાયરૂપે કહેવી
6 શ્રમણ રાજા	(B). ભવિષ્યની પર્યાયને વર્તમાન પર્યાયરૂપે કહેવી
7 શ્રેણિકના જીવને તીર્થંકર કહેવા	(A). ભૂતકાળની પર્યાયને વર્તમાન પર્યાયરૂપ કહેવી.
8 સિદ્ધ ભગવાનને તીર્થંકર ભગવાન કહેવા	(B). ભવિષ્યની પર્યાયને વર્તમાન પર્યાયરૂપ કહેવી.

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. આત્માને તેની ભૂત અથવા ભવિષ્યની પર્યાયરૂપે વર્તમાનમાં કહેવા સાથે એકલા સ્વીકારતાને દુર્નય કહે છે.
2. આ દુર્નયને વિરોધ કરનાર જ્ઞાનીઓને દુર્નય કહે છે.
3. પ્રત્યેક નય પોતે જેનો વિરોધ કરે છે એવા ધર્મરૂપે દુર્નયના એક અંશરૂપે જુએ છે.
4. પ્રત્યેક નય પોતે જેનો વિરોધ કરે છે એવા ધર્મરૂપે આખા દ્રવ્યને જુએ છે.
5. ભરત ચક્રવર્તી મોક્ષે ગયા એમ કહેવું બિલકુલ સાચું નથી, કારણ કે મોક્ષે તો ભરત મુનિરાજ ગયા હતા, ભરત ચક્રવર્તી નહિ.

પરિશિષ્ટ-૩૯.૧
નય ૧૫-૧

(૧૫) ભાવનય

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય ભાવનયે, પુરુષ સમાન પ્રવર્તતી સ્ત્રીની માફક, તત્કાળના (વર્તમાન) પર્યાયરૂપે ઉલ્લસે-પ્રકાશે-પ્રતિભાસે છે (અર્થાત્ આત્મા ભાવનયે વર્તમાન પર્યાયરૂપે પ્રકાશે છે, જેમ પુરુષ સમાન પ્રવર્તતી સ્ત્રી પુરુષત્વરૂપ પર્યાયરૂપે પ્રતિભાસે છે તેમ).

સારાંશ: (પૃ.નં.૨૫૨)
- દામ્પત્ય જેવી આ વાત (ટીકા) છે [અહીં]. શું સંતાન વાળવાના છે!
- પુરુષ સ્ત્રીને આશ્રય કરે છે તો પુરુષ તો ઉપર હોય, સ્ત્રી નીચે હોય, [પરંતુ અહીં દૃષ્ટાંતમાં] તો પુરુષ નીચે અને સ્ત્રી ઉપર - સંતાન દૃષ્ટાંત દઈને પણ શિક્ષા શું કરવું છે કે વસ્તુમાં જે સ્વભાવ છે તે પર્યાયમાં ઉલ્લસે છે, બહાર આવે છે; ભાવનયે વસ્તુમાં શક્તિ છે તેની વર્તમાન પ્રગટ થાય છે. દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ જતાં દ્રવ્યમાં જે સ્વભાવ છે, એ પર્યાયમાં ઉલ્લસે છે - આમ બહાર આવે છે.
- સંતાન સત્ય શિક્ષા કરવું છે. એને કંઈ આ જગતની શોભા ન હોય. પુરુષની જેમ સ્ત્રી ઉપર રહેતી હોય એમ આ ભાવ છે.
- શક્તિરૂપથી ભરેલો ભગવાન છે, એ શક્તિરૂપ પર્યાયમાં ઉલ્લસીને ન આવે તો તેને ભાવનયે દશા પ્રગટી છે એમ કહેવામાં ન આવે. જે સ્વભાવ છે પરમાનંદમૂર્તિ પ્રભુ, એનો આશ્રય લઈને જે ભાવ ઉઠ્યો છે તેને અહીં ભાવનય કહીએ. ભરેલો ભગવાન શાંત વીતરાગ સ્વભાવથી ભરેલો એનો આશ્રય લેતાં પર્યાયમાં જે શાંતિ ઉઠે છે, ઉલ્લસે છે, વિલસે છે, પ્રકાશે છે, પ્રતિભાસે છે [તે ભાવનય છે].
- એ [ભાવ] શક્તિ દ્રવ્યમાં હતો તે ઉલ્લસીને બહાર આવ્યો છે, ફૂટ્યો છે, ફાટ્યો છે, ખીલ્યો છે. જે સ્વભાવ છે એનો આશ્રય લઈને જે ભાવ ફૂટ્યો છે તેને અહીં ભાવનય કહીએ. છે તો વસ્તુ આખી ત્રિકાળ, પરંતુ વર્તમાન પર્યાય એ ભાવ દશા પ્રગટ થાય છે. એ પર્યાય પ્રગટી છે એનું લક્ષ કરવા જતાં તેને જોયું છે અંદરમાં, જોઈને આવ્યો છે તેમાં.
- જેમ સ્ત્રી ઉપરમાં રહી છે અને પુરુષ હેઠે છે એમ દ્રવ્ય હેઠે છે અને ભાવ ઉપર ઉલ્લસ્યો છે, પ્રગટતા બહાર આવી છે. રાગના અભાવસ્વભાવરૂપ પ્રગટતા ઉલ્લસી છે એ ભાવનયે છે, પરંતુ એ ભાવનય ઉલ્લસિત થયું છે શેનાથી? [કે] ભાવે ભંડાર ઉઘડ્યો છે.
- આ તો વર્તમાનની અપેક્ષાએ વાત છે. આવું [દૃષ્ટાંતમાં તો] ભૂલ અને ભાવપ્રાણની ઓળખાણ માટે કહ્યું [હતું]. તત્કાળ પ્રગટેલી દશાને ભાવનયનો વિષય કહેવામાં આવે છે.
- અહીં તો કહેવાનો આશય એ છે કે જેને દ્રવ્યનો આશ્રય થયો નથી તેને સાચો ભાવ પ્રગટ થતો જ નથી. એ શુભાશુભ ભાવ તો અનાદિથી [પ્રગટ] થયેલા(છે), એ કંઈ એની ગણત્રીમાં નથી. પુણ્ય-પાપ તો અધર્મ છે. એ દ્રવ્ય ફાલ્યું-ફૂલ્યું નથી.
- 'તત્કાળના (વર્તમાન) પર્યાયરૂપે': સ્વભાવમાં જે શાંતિ, વીતરાગતા, શુદ્ધતા, જ્ઞાન, આદિક હતા એ પર્યાયમાં ઉલ્લસીને અંદરથી ઉપર આવ્યા.
- પર્યાયમાં જે રાગાદિ નિમિત્તાધીન દશા થાય છે એને પણ અહીં ભાવનય ગણ્યો છે.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પ્રવચનો - સારાંશ

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી — વિહાર પ્રવચનનો સારાંશ

જે દ્રવ્ય ટળ્યું નથી પરંતુ પર્યાયમાં ટળ આવ્યો છે. એને જાણવા છતાં એનું લક્ષ દ્રષ્ટિમાં લાવવું જોઈએ.

- જાણે તે ક્રિયા- દયા, દાન, પુણ્ય, ભક્તિ-(ફરતો હોય) છતાં તેને દ્રવ્યનો આશ્રય નથી તેથી તેને ધર્મ છે જ નહિ. તે દ્રવ્યની દ્રષ્ટિ થતાં જે શુદ્ધ પર્યાય ટળે છે તે ધર્મ (છે) અને તે ભાવનયનો વિષય (છે), છતાં પણ તેના ઉપર લક્ષ રાખવાનું નથી.
- આત્મા જે ધર્મ છે તે પણ અંત સાધનાનો ધર્મ છે, એનું લક્ષ રાખવાનું નથી. એને જાણવો તો દ્રવ્યમાં જવાનું છે.
- '(પુરુષાર્થરૂપ પર્યાયરૂપે પરિણમે છે તેમ).' ભગવાન આત્મા પર્યાયમાં ઉછળે છે, નિર્મળ પર્યાયે પરિણમે છે એ ભાવનયનો વિષય કહેવામાં આવે છે.
- વર્તમાન પુરુષાર્થની દશાને ભાવનયનો વિષય કહેવામાં આવે છે.
- દ્રવ્ય ટળે અને ટળે એ તો શુદ્ધતાની પર્યાયથી ટળે એ દ્રવ્ય ટળ્યું કહેવાય

(ગુરુ,શિષ્ય)

- આત્માને તેની વર્તમાન પર્યાયરૂપ જાણવામાં આવે - એટલે સાધના તે ભાવધર્મ છે અને તે ભાવનયનો વિષય બને છે
- પૂજા કરી રહેલ સ્થિરને દ્રવ્યનયથી સ્વીકાર અને ભાવનયથી પૂજારી કહેવાય છે.
- જિનેન્દ્ર નામના પુરુષને જિનેન્દ્ર કહેવો તે નામનય, વીતરાગી પ્રતિમાને જિનેન્દ્ર કહેવી તે સ્થાપનાનય, મુનિરાજને જિનેન્દ્ર કહેવા તે દ્રવ્યનય અને સાક્ષાત્ ભગવાનને જિનેન્દ્ર કહેવા તે ભાવનય છે.
- આત્મામાં વિદ્યમાન નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ એ ધર્મો રહેલ છે, તેમને જાણવાવાળા શ્રેય નથી શ્રુતજ્ઞાન [ના અંશો] છે અને તેના આધારે પ્રચલિત થનારો લોક-વ્યવહાર નિક્ષેપ છે.

(પરમભાવપ્રકાશ નયચક્ર)

- આત્માને ભૂતકાલીન તથા ભવિષ્યકાલીન પર્યાયોરૂપે દેખનારા દ્રવ્યનય વિના ભૂતકાલીન તેમજ ભવિષ્યકાલીન તીર્થંકરોની પ્રતિષ્ઠાનો વ્યવહાર સંભવ નથી. તેથી સાક્ષાત્ તીર્થંકર અરિહંતોની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપનાનય તેમજ ભાવનયને આશ્રિત છે અને ભૂત તથા ભાવિ તીર્થંકરની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપનાનય તેમજ દ્રવ્યનયને આશ્રિત છે. નામનયનો ઉપયોગ તો સર્વત્ર છે જ કે જેના કારણે કહી શકાય છે કે આ પ્રતિમા અમુક તીર્થંકરની છે.
- આ રીતે મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠાનો સંપૂર્ણ વ્યવહાર નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય તેમજ ભાવનયોના આધારે પ્રચલિત વ્યવહાર છે. તે જ વિષયો નિક્ષેપની વ્યાખ્યા છે: નયો વડે પ્રચલિત લોકવ્યવહારને નિક્ષેપ કહે છે. આમ આપણે જોયું કે નામધર્મ, સ્થાપનાધર્મ, દ્રવ્યધર્મ અને ભાવધર્મ - આત્માના આ ચાર ધર્મો રહેલ છે અને તેમને આધારે આત્માને જાણનારા શ્રુતજ્ઞાનના અંશરૂપ નામનય, સ્થાપનાનય, દ્રવ્યનય અને ભાવનય - આ ચાર નય હોય છે અને તેના આધારે પ્રચલિત લોકવ્યવહારરૂપ ચાર નિક્ષેપ છે.

→ SUPPLIMENT: આ જ વિષય પર પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના 'નય પ્રજ્ઞાપન'માં સંકલિત થયેલા પ્રવચનની કોપી અહીં 'ઇમેજવર્ડ' પછી ઉમેરવામાં આવેલ છે.

(૧૫) ભાવનય : દિગ્દર્શન

"ગુરુચિંતન" તથા "પરમભાવગ્રાહક નયચક્ર" પર આધારિત પ્રશ્નો:

(૧) જોડકાં જોડો :—

1. નામનય	(A). ભાવલિંગી મુનિરાજને જિનેન્દ્ર કહેવા.
2. સ્થાપનાનય	(B). પત્થરની પ્રતિમાને જિનેન્દ્ર કહેવા.
3. દ્રવ્યનય	(C). આગામી ભગવાનને જિનેન્દ્ર કહેવા.
4. ભાવનય	(D). જિનેન્દ્ર નામના પુરુષને જિનેન્દ્ર કહેવો.

5 ભૂત અને ભવિષ્યકાલીન તીર્થંકરોની પ્રતિષ્ઠાનો વ્યવહાર	(A). નામનય, સ્થાપનાનય તથા ભાવનયને આધારિત છે.
6 વર્તમાનકાલીન તીર્થંકરોની પ્રતિષ્ઠાનો વ્યવહાર	(B). નામનય, સ્થાપનાનય તથા દ્રવ્યનયને આધારિત છે.

7 જ્ઞેય	(A). નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય તથા ભાવનયને આધારિત પ્રચલિત લોકવ્યવહાર
8 જ્ઞાન	(B). નામનય, સ્થાપનાનય, દ્રવ્યનય તથા ભાવનય
9 નિક્ષેપ	(C). નામધર્મ, સ્થાપનાધર્મ, દ્રવ્યધર્મ તથા ભાવધર્મ

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :—

1. આત્માને તેની વર્તમાન પર્યાયરૂપ જાણવામાં આવે તેવી યોગ્યતાને ભાવધર્મ કહેવાય છે.
2- પૂજા કરી રહેલા મુનિને દ્રવ્યનયથી પૂજારી અને ભાવનયથી મુનિ કહેવાય છે.
3- નયનો વિષય નિક્ષેપ છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
4- નિક્ષેપનો વિષય ધર્મ છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
5. નયના આધારે પ્રચલિત લોકવ્યવહારને નિક્ષેપ કહેવાય છે.
6. આત્મામાં વિદ્યમાન નામધર્મ - સ્થાપનાધર્મ - દ્રવ્યધર્મ તથા ભાવધર્મ જ્ઞેય છે.
7. ઉપરોક્ત ધર્મોને જાણનારા નામનય, સ્થાપનાનય, દ્રવ્યનય તથા ભાવનય તે શ્રુતજ્ઞાનના અંશો છે.
8. મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠાનો સંપૂર્ણ વ્યવહાર નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય તથા ભાવનયના આધારે પ્રચલિત છે.

(૧૬) સામાન્યનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય સામાન્યનયે, હાર-માળા-કંઠીના દોરાની માફક, વ્યાપક છે (અર્થાત્ આત્મા સામાન્યનયે સર્વ પર્યાયોમાં વ્યાપે છે, જેમ મોતીની માળાનો દોરો સર્વ મોતીમાં વ્યાપે છે તેમ).'

સમજૂતી:- જેમ હાર, માળા અને કંઠીનો દોરો (છે) એમ આત્મામાં સઘળાં સામાન્ય દ્રવ્ય
(પ્ર.ન.-૨૬૨) છે એને સામાન્ય કહેવાય છે. સઘળા દોરા જે છે એમ અનાદિ અનંત દ્રવ્ય પડ્યું છે એ સામાન્ય છે. અનંતી પર્યાયો જે જુદી જુદી થાય છે એ દરેક પર્યાયમાં ત્રિકાળ સામાન્ય પોતે વ્યાપ્યું છે.

- અનેકરૂપે સામાન્ય હોવા છતાં અનેકપણાની પર્યાયમાં વ્યાપે છે એવો એનો સામાન્ય ધર્મ છે. એ દ્રવ્ય જે છે એ સામાન્ય ધર્મ છે. એના પર્યાયધર્મ- વિશેષધર્મો (અશુદ્ધતાની યોગ્યતા, શુદ્ધતાની યોગ્યતા) પણ હોય છે.
- પ્રમાણનો વિષય આખું દ્રવ્ય [દ્રવ્ય અને પર્યાય] છે. અને આ દ્રવ્ય છે તે નયનો વિષય છે અંશે એક અંશ છે. જેમ નિશ્ચયનયનો વિષય દ્રવ્ય છે પરંતુ એ અંશ છે. આખો અંશી [-દ્રવ્ય અને પર્યાય બે] એમાં ન આવ્યા.

(ગુરુશિષ્ય)

- પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપવાની આત્માની યોગ્યતા તે સામાન્ય ધર્મ છે. તેને જાણવાવાળું જ્ઞાન 'સામાન્યનય' કહેવાય છે.
- જો દ્રવ્ય પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપક ન હોય તો તે ગુણ અથવા પર્યાય કયા દ્રવ્યના છે એમ કયા આધારે કહી શકાય?
- ભાવનયે આત્મા વર્તમાન પર્યાયરૂપ પ્રતિભાસિત થાય છે, નં.૧૪ દ્રવ્યનયે ભૂત-ભાવિ પર્યાયરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે અને આ સામાન્યનયે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત પ્રતિભાસિત થાય છે.
- પ્રથમ કથનમાં આત્માને વિભાગ કર્યો છે, ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપકતા તે તેનો વિષય નથી; એ તો સામાન્યનયનો વિષય છે.

(પરમભાવપ્રકાશ નયચક્ર)

- આ ભગવાન આત્મા ભાવનયે વર્તમાનપર્યાયરૂપ, દ્રવ્યનયે ભૂત-ભાવિપર્યાયરૂપ અને આ સામાન્યનયે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય - આ ત્રણે કાળની પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત પ્રતિભાસિત થાય છે.
- દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં વ્યાપ્ય-વ્યાપક સંબંધ હોય છે. દ્રવ્ય વ્યાપક છે અને પર્યાય વ્યાપ્ય છે. 'પર્યાય વ્યાપ્ય છે'- આનો અર્થ એમ થયો કે તે વ્યાપક નથી. 'વ્યાપક નથી'-તેનો જ અવ્યાપક છે- એમ કહેવાય છે. આથી પ્રતિફલિત થયું કે દ્રવ્ય-અપેક્ષા આત્મા વ્યાપક છે અને પર્યાય-અપેક્ષા અવ્યાપક છે. આને જ નયોની ભાષામાં કહેવાય છે કે સામાન્યનયે આત્મા વ્યાપક છે અને વિશેષનયે અવ્યાપક છે.
- નોંધ:-
- આ નય પરની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ 'વિશેષનય' પાનું: નય ૧૭-૨

(૧૭) વિશેષનય

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય વિશેષનયે, તેના એક મોતીની માફક, અવ્યાપક છે (અર્થાત્ આત્મા વિશેષનયે અવ્યાપક છે, જેમ પૂર્વોક્ત માળાનું એક મોતી આખી માળામાં અવ્યાપક છે તેમ).

સારાંશ:- . વિશેષ એટલે પર્યાય, ભેદ. વિશેષનયે એક વિશેષ એક જ પર્યાયમાં છે, એક વિશેષ
(પૃ.નં.242) બીજા પર્યાયમાં વ્યાપતું નથી, સામાન્ય છે એ બધામાં વ્યાપે છે. દોરો બધા [મોતીઓ]માં વ્યાપેલો છે અને એક મોતી એક જ મોતીમાં છે.

- મોતી એક ઠેકાણે એક જ છે, સર્વવ્યાપક નહિ. એમ આત્મામાં એક પર્યાય એક ક્ષણમાં એક સમયે છે. આત્માની પર્યાય સર્વવ્યાપક નહિ [જેમ] સામાન્ય [બધામાં] વ્યાપે છે તેમ એક સમયની પર્યાય બધામાં વ્યાપે છે એમ નહિ.
- વિશેષનયે [અર્થાત્] પર્યાયનયે. એક સમયની પર્યાય છે એ આખામાં વ્યાપક નહિ- એ પણ એક ધર્મ છે [જેને વિશેષનય વિષય કરે છે]
- અહીં તો વિકારી પર્યાય છે એ પણ એનો [-આત્માનો] ધર્મ છે એમ એનો સ્વામી આત્મા છે. એ અધર્મનો[-વિકારી પર્યાયનો] સ્વામી આત્મા છે. એવા અનંત ધર્મોનો અધિષ્ઠાન- આધાર -ભગવાન આત્મા છે.
- રાગ એ આત્માના આશ્રયે થયેલો આત્મધર્મ- આત્માની યોગ્યતાનો ધર્મ છે. રાગ નિશ્ચયનયનો વિષય છે, એની પર્યાય છે ને! પર તો વ્યવહાર અને આ પોતાની પર્યાય તે નિશ્ચય છે.

(ગુરુચિંતન)

- આત્મામાં એક એવી પણ યોગ્યતા છે કે જેનાથી તેના એક ગુણ અથવા પર્યાય તેના અન્ય ગુણ અથવા પર્યાયમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. પ્રત્યેક ગુણ પોતપોતાના સ્વભાવમાં અને પ્રત્યેક પર્યાય પોતપોતાના સ્વભાવમાં સ્વરૂપે વિદ્યમાન છે. આ યોગ્યતાને જ તેનો 'વિશેષધર્મ' કહે છે અને તેને જાણનાર જ્ઞાનને વિશેષનય કહેવાય છે.
- આત્મા પોતાની ત્રિકાળ અને સમસ્ત બધી પર્યાયોમાં વ્યાપક છે અર્થાત્ તેના સ્વભાવમાં આ પર્યાયરૂપે પરિણમન કરે છે પરંતુ ત્રિકાળની પર્યાય આગામી બીજી પર્યાયોમાં જો વ્યાપક રહ્યા કરે તો ત્રિકાળનો આત્મા ટકી ન શકે; માટે પર્યાય અપેક્ષાએ આત્મા અવ્યાપકધર્મસ્વરૂપ છે.
- સામાન્યનયે અર્થાત્ દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ આત્મા સર્વ પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત છે માટે વ્યાપક અને વિશેષનયે અર્થાત્ પર્યાય-અપેક્ષાએ તે સર્વ પર્યાયોમાં વ્યાપ્ત નહિ રહી તે અવ્યાપક છે.
- નં.૨ પર્યાયનયનો વિષય ગુણ-પર્યાયના ભેદમાત્ર છે, તેની અવ્યાપકતા નહિ કે જે આ વિશેષનયનો વિષય છે

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- આત્માની પ્રત્યેક પર્યાય આત્મામાં ત્રિકાળ વ્યાપ્ત નથી, કારણ કે એની એક પર્યાય બીજી પર્યાયમાં વ્યાપ્ત નથી; પરંતુ આત્મદ્રવ્ય તેની સર્વ પર્યાયોમાં વ્યાપક છે. આ રીતે આત્મા દ્રવ્યરૂપે વ્યાપક છે અને પર્યાયરૂપે અવ્યાપક છે.

(૧૬) સામાન્યનય, (૧૭) વિશેષનય : કાર્યશાળા
(વ્યાપકનય) (અવ્યાપકનય)

(૧) જોડકાં જોડો :-

1	સામાન્ય ધર્મ	(A). હાર-માળા-કંઠીનો દોરો
2	વિશેષ ધર્મ	(B). હાર-માળા-કંઠીનું એક મોતી
3	સામાન્ય ધર્મ	(A). વ્યાપકપણું; સાંગપણું; ધ્રુવપણું; અન્વયપણું
4	વિશેષ ધર્મ	(B). અવ્યાપકપણું; ખંડખંડપણું; ક્ષણિકપણું; વ્યતિરેકપણું
5	વ્યાપક	(A). મોતી / પર્યાય
6	વ્યાપ્ય	(B). દોરો / દ્રવ્ય
7	સામાન્ય	(A). પર્યાય
8	વિશેષ	(B). દ્રવ્ય
9	સામાન્ય ધર્મ	(A). પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપવાની યોગ્યતા
10	વિશેષ ધર્મ	(B). એક ગુણ અથવા પર્યાયની અન્ય ગુણ અથવા પર્યાયમાં પ્રવેશ ન કરી શકવાની યોગ્યતા

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1- આત્મા દ્રવ્ય બધી જ પર્યાયોમાં વ્યાપતું નથી પરંતુ માત્ર શુદ્ધ પર્યાયોમાં જ વ્યાપે છે.
2- સામાન્યનયનો વિષય સંપૂર્ણ દ્રવ્ય છે, દ્રવ્યનો અંશ નહિ.
3. જો દ્રવ્ય પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપતું ન હોત તો ગુણ-પર્યાયોને રહેવા માટે કોઈ/આધાર ન રહેત.
4- આ સામાન્યનયનો વિષય આત્માના માત્ર ભાવનયના વિષય એવા વર્તમાન પર્યાયોમાં જ વ્યાપે છે, દ્રવ્યનય (નં.૧૪)ના વિષય એવા ભૂત-ભવિષ્યની પર્યાયોમાં નહિ.
5- (નય નં.૧) દ્રવ્યનય અને આ સામાન્યનયના વિષયમાં કોઈ તફાવત નથી.
6. (નય નં.૧) દ્રવ્યનય આત્માને ચિન્માત્ર દેખે છે, આ સામાન્યનય આત્માને તેના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપક દર્શાવે છે.
7- પર્યાય વ્યાપક છે અને દ્રવ્ય વ્યાપ્ય છે.
8. પર્યાય 'વ્યાપ્ય નથી' એટલે પર્યાય 'અવ્યાપક છે.'
9. દ્રવ્ય અપેક્ષાએ આત્મા વ્યાપક છે, પર્યાય અપેક્ષાએ આત્મા અવ્યાપક છે.
10. સામાન્યનયે આત્મા વ્યાપક છે, વિશેષનયે આત્મા અવ્યાપક છે.
11. આ સામાન્યધર્મને વ્યાપકધર્મ અને વિશેષધર્મને અવ્યાપક ધર્મ કહી શકાય છે.
12. આ વિશેષધર્મને કારણે પ્રત્યેક ગુણ પોતપોતાના સ્વભાવમાં સ્વરૂપે બિરાજમાન રહે છે.
13. આ વિશેષધર્મને કારણે પ્રત્યેક પર્યાય પોતપોતાના સ્વકાળમાં સ્વરૂપે બિરાજમાન રહે છે.

(૧૮) નિત્યનય

વ્યાખ્યા: 'આત્મદ્રવ્ય નિત્યનયે નટની માફક, અવસ્થાયી છે (અર્થાત્ આત્મા નિત્યનયે નિત્ય-સ્વભાવી છે, જેમ રામ-રાવણાદિરૂપ અનેક અનિત્ય સ્વાંગો ધારણ કરતો હોવા છતાં પણ નટ તેનો તે જ નિત્ય છે તેમ).'

સારાંશ:- • અહીંનો અર્થ (નટ) ઘણાં સ્વાંગો ધારણ કરે છતાં નટ તો નટરૂપે છે, [તેમ] અનંત (પૃ.૨૬૨) પુદ્ગલ રાગના સ્વાંગો ધરે, નિગોદ પર્યાયના સ્વાંગો ધરે પરંતુ નિત્ય તરીકે નટ તો એનો એ જ છે- જેવો રામ, રાવણના રૂપ ધારણ કરે. તેમ આત્મા અનંત વાર રાગ ધારણ કરે, અનંત વાર દ્વેષ ધારણ કરે, અનંત વાર શુદ્ધ પર્યાય ધારણ કરે, અનંત વાર અશુદ્ધ પર્યાય ધારણ કરે, છતાં નિત્ય વસ્તુ તો એની એ જ છે.

- સામાન્ય[ધર્મ] કરતાં નિત્યતા ધર્મ જુદો છે. સામાન્ય[ધર્મ]માં અનેકનું + એક વિશેષમાં વ્યાપ્યું છે અને નિત્ય[ધર્મ]માં એ જ એ કાયમ રહેનારું છે.
- [આત્મા] નટની માફક સ્થિર છે, નિત્ય છે. કઈ રીતે? કે એ નિત્ય સ્વભાવ છે. સામાન્ય[ધર્મ]માં વળી અનેકપણું + પર્યાયમાં વ્યાપે છે અને આ તો નિત્ય સ્વભાવ છે. આ નિત્યધર્મ એ તો જુદો ધર્મ છે.
- રાવણ તીર્થંકર થશે અને શ્રેણિક ગણધર થશે. પરિણામોની વિચિત્રતા છે ને! શ્રેણિકના ભવ અને ગણધરના ભવ- ભવ ભલે પણ વસ્તુ નિત્ય છે. જેમ રાવણનો ભવ, નરકનો ભવ અને તીર્થંકરનો ભવ- પર્યાય ભિન્ન ભિન્ન લાગે છતાં વસ્તુ તો નિત્ય છે.

(ગુરુચિંતન)

- નટ-નટવત્ સ્વાંગો ધારણ કરવા છતાં પણ તેના તે જ રહેવાની યોગ્યતારૂપ આત્માના ધર્મને નિત્યધર્મ અને તેને જાણનારા જ્ઞાનને નિત્યનય કહે છે.
- સમયસાર ગાથા ૯ માં નિત્યનયનો પ્રયોગ છે:-

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- આત્મામાં રહેવાવાળા નિત્ય અને અનિત્ય ધર્મ ભલે [પરસ્પર] વિરોધી પ્રતીત થતા હોય, પરંતુ તેઓ [વાસ્તવમાં] પરસ્પર વિરોધી નથી; કારણ કે તેઓ બંને એક સાથે જ રહે છે. આ ભગવાન આત્મા દ્રવ્યપર્યાયાત્મક વસ્તુ છે, તેથી દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તે નિત્ય છે અને પર્યાયદૃષ્ટિએ અનિત્ય છે. આત્માનો નિત્ય-અનિત્ય હોવારૂપ તેનો સ્વભાવ જ છે.

નોંધ:-

- ૧૮ મા નિત્યનય તથા ૧૯ મા અનિત્યનયની વિશેષતાઓ એક સાથે રાખી છે.

(૧૯) અનિત્યનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય અનિત્યનયે, રાગ-રાગાદિની માફક, અનાદિકાળથી છે (અર્થાત્ આત્મા અનિત્યનયે અનિત્ય છે, જેમ ઉત્પન્ન કરેલા રાગ-રાગાદિરૂપ પર્યાયો અનિત્ય છે તેમ).'

સારાંશ:- • [રાગ, રાગાદિ આદિ] એ બધા પર્યાયો અનિત્ય છે. અનિત્યનયે પર્યાય પર્યાય પલટે છે પણ નિત્યપણાનો નાશ નથી થતો. નિત્ય તો નિત્ય છે.
(પૃ.નં.૨૪૨)

• પર્યાય અનેકરૂપ નથી, નિત્ય નિત્ય છે એમ અનિત્યપણું જાણવા છતાં એની દૃષ્ટિ સામાન્ય સ્વભાવ ઉપર જવું જોઈએ.

• પર્યાય નથી એમ જાણીને દ્રવ્યનો આશ્રય થઈ શકશે નહિ, કારણ કે દ્રવ્યનો આશ્રય કરનારી પણ પર્યાય છે. જો પર્યાય જ નથી તો દ્રવ્યનો આશ્રય કરશે કોણ? [૧૧મી ગાથા:-] એટલે પર્યાયનું લક્ષ છોડવા, પર્યાયને ગૌણ કરીને અસત્ય કહ્યા, પરંતુ પર્યાય પર્યાયપણે સત્ય છે.

([illegible])

• નર-નારકાદિ પર્યાયો બદલતા રહેવાની આત્માની યોગ્યતાને અનિત્યધર્મ અને તેને જાણનાર જ્ઞાનને અનિત્યનય કહેવાય છે.

([illegible])

• અનાદિઅનંત ભગવાન આત્મામાં અનેક ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રતીત થવાવાળા નિત્ય અને અનિત્ય ધર્મ આત્મામાં એક સાથે રહે છે. એ કારણે આત્મા નિત્ય બદલાય છે પણ નહિ બદલાતો અને નહીં બદલાતો પણ બદલાતો રહે છે.

• આત્મામાં નિત્ય-અનિત્ય બંને ધર્મો એક સાથે જ રહે છે - આ રીતે સંપૂર્ણ વસ્તુની સ્વીકૃતિપૂર્વક વસ્તુને કોઈક અપેક્ષાએ નિત્ય અને કોઈક અપેક્ષાએ અનિત્ય કહેવામાં આવે તો તેના નિત્ય અને અનિત્ય બંને અંશો સાચા છે. સંપૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપને સ્વીકાર્યા વિના તેના એક ધર્મનું જ્ઞાન સ્વીકાર્ય હોતું નથી. તેથી બધા ધર્મોને સ્વીકાર કરીને વસ્તુસ્વરૂપ નક્કી કરવું જોઈએ."

(૧૮) નિત્યનય, (૧૯) અનિત્યનય : [illegible]

(૧) જોડકાં જોડો :-

1. નિત્યધર્મ	(A). નર-નારકાદિ સ્વાંગો બદલતા રહેવાની યોગ્યતારૂપ ધર્મ
2. અનિત્યધર્મ	(B). નર-નારકાદિ સ્વાંગો ધારણ કરવા છતાં પણ તેના તે જ રહેવાની યોગ્યતારૂપ આત્માનો ધર્મ
3. નિત્યધર્મનું દૃષ્ટાંત	(A). એક જ નટ રામ-રાવણાદિ ઘણા સ્વાંગો રૂપે પલટાય છે.
4. અનિત્યધર્મનું દૃષ્ટાંત	(B). એકનો એક નટ રામ-રાવણાદિ ઘણા સ્વાંગો કરે તોપણ તે નટ તો નટરૂપે જ રહે છે.
5. નિત્યધર્મ	(A). આત્મા એક વાર રાજા ધારણ કરે, એક વાર ઢોર ધારણ કરે, એક વાર શુદ્ધ પર્યાય ધારણ કરે છતાં તે ચિતન્ય આત્મા તો આત્મા જ રહે છે.
6. અનિત્યધર્મ	(B). આત્મા ચિતન્ય આત્મા તો આત્મા રહેતો હોવા છતાં પર્યાયરૂપે અનંત પ્રકારે સમયે સમયે પલટે છે.
7. નિત્યનયે	(A). ભગવાન આત્મા અવસ્થાયી (નિત્ય રહનારો) છે.
8. અનિત્યનયે	(B). ભગવાન આત્મા અનવસ્થાયી (નિત્ય પલટનારો) છે.
9. નિત્યનય	(A). આત્મા નહિ બદલાવા છતાં પણ બદલાય છે.
10. અનિત્યનય	(B). આત્મા નિત્ય બદલાવા છતાં પણ નહિ બદલાતો.

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. જેને વસ્તુસ્વરૂપ [પ્રમાણ]નું જ્ઞાન હોતું નથી તેને એક ધર્મનું જ્ઞાન યથાર્થ હોતું નથી.
2. (નય નં.૧૫) સામાન્યનયનો વિષય આત્માનું તેના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપકપણું છે અને આ નિત્યનયનો વિષય પર્યાયોરૂપે પરિણમવા છતાં આત્માનું નિત્ય રહેવાપણું છે.
3. નિત્યધર્મ અને અનિત્યધર્મ પરસ્પર એક બીજાના વિરોધી ધર્મો છે.
4. ઉપરોક્ત ધર્મો પરસ્પર પરસ્પર વિરોધી નથી (જો તે બન્નેનો અપેક્ષાથી સમજવામાં આવે તો)
5. ઉપરોક્ત ધર્મો જો પરસ્પર પરસ્પર વિરોધી હોત તો આત્મામાં તેઓ એકસાથે ન રહી શકત.
6. દ્રવ્યદૃષ્ટિએ આત્મા નિત્ય છે.
7. પર્યાયદૃષ્ટિએ પર્યાય અનિત્ય છે.
8. પર્યાયદૃષ્ટિએ દ્રવ્ય અનિત્ય છે.
9. ભગવાન આત્મા દ્રવ્યપર્યાયાત્મક છે અર્થાત્ સામાન્યવિશેષાત્મક છે.
10. નિત્યનયનું પ્રયોજન દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરાવવાનું અને અનિત્યનયનું પ્રયોજન પર્યાયદૃષ્ટિ કરાવવાનું છે.
11. અનિત્યનયે આત્માને જાણવા છતાં પણ આપણું નિજ તો સામાન્યભાવ પર જ જવું જોઈએ.
12. દ્રવ્યનો જેણે આશ્રય લીધો હોય તેણે પર્યાય છે એમ પણ જાણવું જોઈએ.
13. દ્રવ્યનો આશ્રય કરવા માટે પર્યાયને ગૌણ કરવાની છે પરંતુ પર્યાય પર્યાયપણે છે એનું જ્ઞાન કરવાનું છે

(20) સર્વગતનય

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય સર્વગતનયે, ખુલ્લી રાખેલી આંખની માફક, સર્વવર્તી (બધામાં વ્યાપનારું) છે.

ભાવાર્થ. 'બધામાં વ્યાપનારું છે' એટલે બધાને જાણનારું છે. ખુલ્લી આંખ આખા બધાને (પૃ.નં-૨૯૨) જાણે છે: જાણે છે એ પોતાની સત્તામાં જાણે છે પરંતુ આખા બધાને જાણે છે એ અપેક્ષાએ સર્વગત કહેવામાં આવે છે. તે સિવાય બધામાં વ્યાપવું કે આવી જવું નહિ. જ્ઞાન ખુલ્લું છે, પદાર્થમાં વ્યાપક કહ્યા છે.

- પંચાધ્યાયીમાં કહ્યું છે કે સર્વગતનો અર્થ તો તે નિર્વિકલ્પ છે. એ સર્વગત એટલે સર્વમાં વ્યાપે છે એમ માનવું તેને મિથ્યાત્વ કહ્યું છે.

(પૃ.નં-૨૯૩). [પ્રવચનસાર] ગાથા ૨૩, ૨૬, ૩૧, ૩૫ અને પછીમાં આ સર્વગતની વાત આવે છે.

- ખુલ્લી રાખેલી આંખની માફક - જાણે આખેઆખા લોકને દેખે.
- આત્મા અનંતને દેખે છે [તે] પોતાની પર્યાય છે તેને દેખે છે.
- જે લોકાલોક છે તે જ્ઞેય છે અને આત્મા ભગવાન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તો જ્ઞાનનું જ્ઞેયાકારપણે થવું તેને સર્વગત કહેવામાં આવે છે. જેટલા લોકાલોક છે તેના જ્ઞેયાકારના જ્ઞાનપણે પરિણમવું તેવો તેનો સર્વગત સ્વભાવ છે.
- કેવળજ્ઞાન સર્વને જાણે છે પરંતુ જાણવા છતાં તેમાં જતું પણ નથી, જ્ઞેયોને જઈ પડતું નહિ.
- છે તો જ્ઞાનાકાર પરંતુ જ્ઞેયાકારે પરિણમ્યું છે એટલે તેને જ્ઞેયાકાર કહેવાય છે.
- સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર તો સંપૂર્ણ સર્વગત છે. અહીં તો શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પૂર્ણ જાણનાર કહે છે. છે. પરંતુ એ પર્યાયમાં નિશ્ચય, સર્વજ્ઞ જેવો. એક સમયમાં જ પૂર્ણ જાણે એવી એની તાકાત નથી. અનુભવપ્રકાશમાં કહે છે- ક્રમે ક્રમે જાણનારા એને પણ એક શ્રુતકેવળી કહીએ. ભગવાન એક સમયે લોક જાણે, એને ક્રમે ક્રમે જાણે એને પણ એને તો શ્રુતકેવળી કહીએ. (ગાથા ૩૪, ૩૫માં.)
- જ્યારે જ્ઞાન સ્વભાવને સ્પર્શીને ત્યારે [સ્વસંવેદન] જ્ઞાનની પર્યાયમાં તેને યોગ્ય જે રાગાદિ, શરીરાદિ હોય તેના જ્ઞેયાકારે જ્ઞાનનું થવું તે તેનો સ્વભાવ છે. તે જ્ઞેયને મારા માનવા એ તેનો સ્વભાવ નથી. તે જ્ઞાનથી એકમેક થઈને રાગમાં આવતો નથી.
- એ જ્ઞેયનું જ્ઞાન થવાની તારી તાકાત છે પરંતુ એ જ્ઞેયનું કાંઈ કરે એ તારી તાકાત નથી. એ જ્ઞેયને મારું માનવું એવો તારો ધર્મ નહિ.
- સર્વગતમાં તો ગજબની વાત કરી છે! આત્માકાર અંદરનો આ છે. આંખ ખુલ્લી હોય તો એ જાણે છે, કે કરે છે કાંઈ? એમ ભગવાન જ્ઞાનની પર્યાય ખુલ્લો પ્રકાશ કરે છે. જે જે દેખાય જે પ્રકારના રાગાદિ પરદ્રવ્ય અને સ્વદ્રવ્ય છે એને જાણવું, સ્વપરને જાણવું, સ્વપરપ્રકાશકપણે પરિણમવું એ એના સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ છે

(ગુરુચિંતન)

- નય ક્રમાંક ૨૦ અને ૨૧- એમ ૨ નયોમાં જ્ઞાન અને જ્ઞેય સંબંધ કહ્યો છે. જ્ઞાન લોકાલોકને જાણે છે તે અપેક્ષાએ સર્વગત છે પરંતુ પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં જ રહે છે, તેથી અસર્વગત છે.
- 'સર્વત્ર જ્ઞેય જ્ઞાયક તદપિ ચિદાનંદ સ્વરૂપલીન' એ પંક્તિમાં આ બંને નયોનો

સહજ પુરાવા હવે આપ્યા છે.

- પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં રહીને લોકાલોકને જાણવાની શક્તિના સર્વગતધર્મ છે અને તેને જાણવાવાળા નયનું નામ સર્વગતનય છે; લોકાલોકને જાણતા હતા પણ તેનાથી ભિન્ન રહેવાની શક્તિના અસર્વગતધર્મ છે અને તેને જાણવાવાળા નયનું નામ અસર્વગતનય છે.
- આ બંને નયોને જાણીને આત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે + ભગવાન આત્મા સમસ્ત લોકને જાણતો હતો પણ પોતાના પ્રદેશોમાં જ રહે છે.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- જુઓ : 29. અસર્વગતનય.

(20) સ્વભાવનય: [illegible]

(1) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. આત્મદ્રવ્ય સ્વભાવનયે, શુદ્ધ આત્માની માફક, સ્વભાવી (અણીને ઘડનારું) છે.
2. આત્મદ્રવ્ય સ્વભાવનયે અણીને ઘડનારું છે અર્થાત્ તે સર્વ સંયોગજન્ય પદાર્થોનો ઘડાય છે.
3. આત્મદ્રવ્ય સ્વભાવે ઘડાય છે એમ માનનારને એકાન્તપક્ષમાં મિથ્યાત્વ કહ્યું છે.
4. આત્મદ્રવ્ય સ્વભાવનયે અણીને ઘડનારું છે અર્થાત્ તે પોતાના ગુણ-પર્યાયોનો ઘડનારું છે એમ અર્થ છે.
5. 'ઘડનારું છે' તેનો અર્થ અહીં 'જાણનારું છે' - એમ થાય છે.
6. આત્મા અગ્નિને દેખે છે તે પોતાની પર્યાયને દેખે છે.
7. જાણનાર સ્વયં છે. તેના સંસ્કારના સાધનો પરિણમવું તેવો આત્માનો સ્વભાવ કહેવાય છે.
8. કેવળી સ્વભાવને જાણે છે, [ભાવશ્રુતજ્ઞાની અનુભૂતિને જ જાણે છે.
9. [ભાવ]શ્રુતજ્ઞાની સ્વભાવને જાણે છે પરંતુ ક્રમે ક્રમે જાણે છે, યુગપદ નહિ.
10. કુંદકુંદાચાર્યે 'ક્રમે ક્રમે જાણનારા એવા શ્રુતકેવળી હોય' એમ આ શાસ્ત્રની ગાથા 34, 39માં કહ્યું છે.
11. શુદ્ધ આત્મા [બધું] જાણે છે પરંતુ કરતો કાંઈ નથી, તેમ જ્ઞાન સ્વ-પર જ્ઞેયોને માત્ર જાણે છે પરંતુ કરતું કાંઈ નથી.
12. પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં રહીને જ્ઞાન લોકાલોકને જાણે છે તે આત્માનો સ્વભાવ છે.
13. (i) સકળ જ્ઞેય જ્ઞાયક (ii) તદપિ નિજાનંદ રસલીન આ પંક્તિના ઉત્તરાર્ધ (ii)માં સ્વભાવનયનો પ્રયોગ દેખાય છે.
14. આ નયથી શરૂ કરીને હવે પછીના પાંચ નયો [એમ બધા ગણીને છ નયો] દ્વારા જ્ઞાન-જ્ઞેયનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

(29) અસર્વગતનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય અસર્વગતનયે, પોતાની આંખની માફક, આત્મગત (પોતામાં રહેનારું) છે.'

ભાવાર્થ: • [સર્વગતનયમાં] જે વ્યાપક કીધું હતું [આંખ અત્ર] પોતાની આંખની માફક
(પૃ.નં.૨૯૩) અંદરમાં વર્તે છે. ગુણ તો અંદર જ છે. એ તો પોતામાં રહેલું છે, ક્યાંય બહાર ગયું નહિ. પરમાર એ બહારને જાણ્યું નહિ. અસર્વગતનયે પોતામાં જ બધું જાણવાનું વર્તે છે. સ્વનું અને પરનું જાણવાનું અંદરમાં વર્તે છે.

• જાણનારનો આકાર બહાર હોય કે રાગનો પણ કર્તા નહિ, શરીરાદિ પરની ક્રિયાકાર્ય તેનો એ કર્તા નહિ - બહાર તેને જ્ઞાનરૂપ જાણવાનો આકાર હોય, તે જ્ઞાન અંદરમાં રહે છે. આ પર્યાયની વાત છે, હોં! આમ કહેવાનું પ્રયોજન છે કે, તારું જ્ઞાન તારામાં વર્તે છે. પરને જાણતું હોવા છતાં એ વર્તે છે તારામાં, એ કાંઈ પરમાં વ્યાપેલું નહિ. એ તો આમ નેત્ર અંદર રહી આંખ્યાઓ અને કીધું કે આત્મા જાણે છે, પરંતુ પરમાર તો અંદરને જાણે છે, અંદરમાં વર્તે છે. અસર્વગતનયે પોતામાં જ બધું જાણવાનું વર્તે છે. સ્વનું અને પરનું જાણવાનું અંદરમાં વર્તે છે.

(ગુરુ, લેખન)

• જુઓ - નય (20) - સર્વગતનય.

(પરમાગમસાર નવનીત)

• જેમ દીવો આંખ પોતાનામાં જ રહે છે, તેમ સર્વને જાણવા-દેખવાનો સ્વભાવવાળો હોવા છતાં પણ, સર્વને જાણતો-દેખતો હોવા છતાં પણ, ભગવાન આત્મા પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોની બહાર જતો નથી, પોતાનામાં જ રહે છે, તેથી તે અસર્વગત છે, આત્મગત છે, આત્મવર્તી છે.

• સર્વગતનયથી આત્મા સર્વને જાણે-દેખે છે અને અસર્વગતનયથી સર્વને જાણતો-દેખતો નથી, એમ અહીં અર્થ નથી. [આમ અર્થ નથી] પરંતુ એ છે કે આ ભગવાન આત્મા પોતામાં જ સ્થિત રહીને પણ સંપૂર્ણ લોકાલોકને દેખી-જાણી રહ્યો છે અને સંપૂર્ણ લોકાલોકને દેખી-જાણીને પણ આત્મપ્રદેશોથી બહાર જતો નથી.

• આ બે નયોના માધ્યમથી આચાર્યદેવ પરને જાણવાની અથવા નહીં જાણવાની વાત બતાવવા માંગતા નથી પરંતુ પોતાના પ્રદેશોમાં રહીને જ સર્વને જાણવાની તેની વિશેષતા બતાવવા માંગે છે. પુદ્ગલ આંખ બહાર ભાગ્યે દૂર છે અને દીવો આંખ પોતાનામાં જ રહે છે; આંખ જાણે છે કે નથી જાણતી - એ વાત અહીં છે જ નહિ.

• પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી: "અહીં આંખને અસર્વગતનયથી આત્મવર્તી કહી - તેનો અર્થ અવ્યાપકતા ન સમજવો જોઈએ. દીવો આંખનું દૃષ્ટાંત અવ્યાપકતા બતાવવા માટે આપ્યું નથી, પરંતુ આત્મવર્તીપણું બતાવવા આપ્યું છે. આંખ સ્વ-પરની સમીપતા વડે સર્વને જાણતી હતી પણ પોતામાં જ લીન રહે છે, બહારમાં વ્યાપ્ત હતી નહિ, તેથી તે સર્વવર્તી નથી પરંતુ આત્મવર્તી જ છે. સર્વ પદાર્થને જાણવાની અપેક્ષાએ આત્માને સર્વવર્તી કહ્યો છે, પરંતુ આત્મા પરપદાર્થોમાં વર્તતો નથી પણ સ્વમાં જ વર્તે છે - એ અપેક્ષાએ તેને આત્મવર્તી કહ્યો છે. સર્વવર્તી કહીને આત્માનું જ્ઞાનસામર્થ્ય બતાવ્યું છે અને આત્મવર્તી કહીને પરથી ભિન્નતા બતાવી છે."

(૨૧) અસર્વગતનય : દિગ્દર્શન

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. આત્મદ્રવ્ય અસર્વગતનયે, ગોંધેલ ઓરડાની માફક, આત્મવર્તી (પોતામાં રહેનારું) છે.
2. સર્વગતનયે આત્મા સર્વમાં વ્યાપે છે એટલે કે સર્વને જાણે છે એમ કહ્યું હતું. તેથી સર્વગતનયે આત્મા સર્વવર્તી છે.
3. અસર્વગતનયે ઘટ અને પટને જાણતાં જાણવાનું જ્ઞાન પોતામાં જ વર્તે છે. ત્યાં એમ વિચારે કે આત્મા આને જાણે છે, પરંતુ ખરેખર તો જ્ઞાન અંદરને જોવે છે, અંદરમાં વર્તે છે.
4. જ્ઞાન અસર્વગત છે કારણ કે તે પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં જ રહે છે.
5- સર્વગતનયથી આત્મા સર્વને જાણે છે, અસર્વગતનયથી આત્મા સર્વને જાણતો નથી.
6- સર્વગતનય તથા અસર્વગતનય - આ બે નયોના માધ્યમથી આચાર્યશ્રી આત્મા સર્વને જાણે છે કે જાણતો નથી એ વાત જણાવવા માંગે છે.
7. ઉપરોક્ત બન્ને નયોના માધ્યમથી આચાર્યશ્રી આત્મા પોતાના પ્રદેશોમાં જ રહીને સર્વને જાણવાની તેની વિશેષતાને જણાવવા માંગે છે
8- ગોંધેલ ઓરડાનું ઉદાહરણ આત્માની અલ્પજ્ઞતા જણાવવા માટે અને ખુલ્લા ઓરડાનું ઉદાહરણ આત્માની સર્વજ્ઞતા જણાવવા માટે છે.
9. ઉપરોક્ત બે નયોના માધ્યમથી જ્ઞાનનું સર્વવર્તીપણું અને આત્મવર્તીપણું સિદ્ધ જ્ઞાત થાય છે - તે જણાવવાનો આશય છે.
10- અહીં આત્મદ્રવ્યને સર્વવર્તી કહીને તેની પરથી ભિન્નતા જણાવી છે અને આત્મવર્તી કહીને તેના જ્ઞાનનું સામર્થ્ય જણાવ્યું છે.

(૨) જોડકાં જોડો :-

1. સર્વગતધર્મ 2. અસર્વગતધર્મ	(A). આત્મવર્તીપણું (B). સર્વવર્તીપણું
3. સર્વગતધર્મ 4. અસર્વગતધર્મ	(A). જ્ઞાન પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં જ રહે છે. (B). જ્ઞાન લોકાલોકને જાણે છે.
5. સર્વગતધર્મ 6. અસર્વગતધર્મ	(A). નિજાનંદ રસલીન (B)- સકલ જ્ઞેય-જ્ઞાયક

(22) શૂન્યનય

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય શૂન્યનયે, શૂન્ય (ખાલી) ઘરની માફક, એકલું (અમિલિત) ભાસે છે.

ભાવાર્થ (પૃ.નં.283)
- [આત્મદ્રવ્ય] પરથી ભિન્નપણું જણાવે છે, પરથી શૂન્ય છે. ભગવાન આત્મા રાગાદિ, શરીરાદિ જડ તથા પર, એનાથી શૂન્ય છે, એનાથી રહિત છે.
- મારું જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રભુ! પરને તથા પરમાં જતું નથી, એ અંદરમાં રહે છે. એ પરથી ખાલી છે - શૂન્ય છે. પરથી ભિન્નપણું એવું મારું સ્વરૂપ છે, એમ ભાસે છે. રાગ અને શરીરથી ભિન્નપણું, શરીર અને રાગમાં એકપણે નહિ રહેતું એવું પરથી શૂન્ય ભાસે છે - એનો પણ એક એનો ધર્મ છે - ધર્મી રાખીને ભાવ છે.

(ગુરુદેવશ્રી)

- આગળના નયયુગલ [નય નં. 20 અને 21] માં જ્ઞાનની મુખ્યતાથી કથન કરવામાં આવ્યું હતું, આ નયયુગલ [નય નં. 22, 23] માં જ્ઞેયની મુખ્યતાથી કથન કરવામાં આવ્યું છે.
- સંપૂર્ણ જ્ઞેયોને જાણવા છતાં પણ આત્મામાં કોઈ પણ જ્ઞેયનો પ્રવેશ ન હોય - એવા સ્વભાવને શૂન્યધર્મ તથા તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનને શૂન્યનય કહે છે.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- આ ભગવાન આત્માનો એવો જ [એક] સ્વભાવ છે કે અનંત જ્ઞેયોને જાણવા છતાં પણ તેનાથી અમિલિત - અમિલન - શૂન્ય રહે છે.
- એમ આત્મદ્રવ્ય શૂન્યનયે ખાલી ઘરની જેમ જ્ઞેયોથી શૂન્ય [ખાલી] છે.

(૨૨) શૂન્યનય : કાર્યશાળા

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. સંપૂર્ણ જ્ઞેયોને જાણવા છતાં પણ આત્મામાં કોઈ પણ જ્ઞેયનો પ્રવેશ નહીં થતો — એવી યોગ્યતાને શૂન્યધર્મ તથા તે ધર્મને જાણનારા જ્ઞાનાંશને શૂન્યનય કહેવાય છે.
2. શરીરાદિ પદાર્થો આત્માથી શૂન્ય છે એવી યોગ્યતાને આત્માનો શૂન્યધર્મ કહે છે.
3. ભગવાન આત્મા શરીરાદિ પદાર્થોથી શૂન્ય છે એવી આત્માની યોગ્યતાને [અર્થાત્ આત્માએ ધારી રાખેલા ભાવને] આત્માનો શૂન્યધર્મ કહેવાય છે.
4. આ શૂન્યધર્મ જણાવે છે કે આત્મા શરીર તથા રાગાદિથી અમિશ્રિત અર્થાત્ ખાલી છે, શૂન્ય છે, અલિપ્ત છે.
5. આગળના નયયુગલ [સર્વગતનય તથા અસર્વગતનય]માં જ્ઞેયની પ્રધાનતાથી વાત હતી અને આ નયયુગલ [શૂન્યનય તથા અશૂન્યનય]માં જ્ઞાનની પ્રધાનતાથી વાત કરવામાં આવી છે.
6. આ શૂન્યનય જણાવે છે કે સંપૂર્ણ જ્ઞેયોને જાણવા છતાં પણ આત્મામાં કોઈ જ્ઞેયનો પ્રવેશ થતો નથી અર્થાત્ જ્ઞેયો જ્ઞાનમાં આવી જતા નથી.
7. 'કૈવલ્ય કલા મેં ઉમડ પડા સંપૂર્ણ વિશ્વ કા હી વૈભવ' — આ પંક્તિમાં શૂન્યનયનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨૩) અશૂન્યનય :

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય અશૂન્યનયે, લોકોથી ભરેલા વહાણની માફક, મિલિત ભાસે છે.'

સ્પષ્ટતા: • જેમ વહાણમાં પ્રવાસીજન માણસ ભર્યા હોય એમ જ્ઞાનમાં લોકાલોકનું જ્ઞાન ભર્યું છે- (પૃ.નં.243) જ્ઞાનસ્વરૂપમાં લોકાલોક ભર્યું છે.

- આતમા આતમા, આતમડો આતમા જ એમ કહે છે. એકલો આત્મ છું, આત્મા જ ચેતન માને. તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.
- એકત્વ તો એકલો, શાશ્વતપણું, અનંત ઉત્તમ સ્વરૂપ, જેના જ્ઞાનમાં લોકાલોક ભર્યો છે એવો છે [ભરપૂર] લોકાલોકથી શૂન્ય છે.
- શેય જગ-જગ, વાર-વાર જેમ દેખાય અરીસામાં જોઈએ, આ વાદળ જોઈએ. એવો ભાગને પણ જાણું એટલું દુઃખ દેખાવાનો. પ્રતિબિંબનો નથી છે તો જાણું છે.

(ગુરુદેવ)

- જ્ઞાનમાં એવી રચના છે કે તેમાં શેયો ઝળકે. આ રચનાને અશૂન્યપણું કહે છે અને તેને જાણનાર જ્ઞાનને અશૂન્યનય કહેવાય છે.
- 'कैवल्य ज्ञान में झलक पड़ा सम्पूर्ण विश्व का ही वैभव' - આ પંક્તિમાં અશૂન્યનયનો પ્રયોગ ઝળકી રહ્યો છે.
- અશૂન્યનય જ્ઞાન દ્વારા શેયોને જાણવાની યોગ્યતા બતાવે છે અને શૂન્યનય જ્ઞાનની શેયોથી અત્યંત ભિન્નતા બતાવે છે.

(પરમાગમસાર ગાથા)

- જો કે કોઈ પણ પદાર્થ આત્મામાં મિલિત થતો નથી છતાં પણ આત્માના જ્ઞાનમાં લોકાલોક ઝળકે છે. તો આત્માને જાણનાર જ મિલિત થયું કહીએ તો આત્મા લોકોથી ભરેલા વહાણની જેમ અનંત શેયો (પદાર્થો)થી ભરેલો છે, મિલિત છે, અશૂન્ય છે.
- આમ આત્મદ્રવ્ય અશૂન્યનયે મનુષ્યોથી ભરેલા વહાણની જેમ શેયોથી અશૂન્ય [ભરેલો] છે.

(23) અશૂન્યનય : દિગ્દર્શન

(1) જોડકાં જોડો:-

1. શૂન્યનય 2. અશૂન્યનય	(A)- આત્મદ્રવ્ય, લોકોથી ભરેલા વહાણની માફક, મિલિત ભાસે છે (અર્થાત્ જ્ઞાનમાં ભરાભર ભર્યું છે). (B)- આત્મદ્રવ્ય, ખાલી ઘરની માફક, અમિલિત ભાસે છે (અર્થાત્ પરથી ખાલી છે)
3. શૂન્યધર્મ 4. અશૂન્યધર્મ	(A)- જ્ઞેયો જ્ઞાનમાં ઝળકે છે. (B)- જ્ઞેયો જ્ઞાનમાં પ્રવેશતા નથી.
5. શૂન્યનય 6. અશૂન્યનય	(A)- જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞેયોને જાણવાની યોગ્યતા બતાવે છે. (B)- જ્ઞાનની જ્ઞેયોથી ભિન્નતા બતાવે છે.

(2) ખરું કે ખોટું (T / F) બતાવો:-

1- 'જેમ વહાણમાં ખચોખચ માણસો ભર્યા હોય એમ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મદ્રવ્યમાં ભરાભર ભર્યું છે' અર્થાત્ અનંત જ્ઞેયો જ્ઞાનમાં પ્રવેશ્યા છે - એમ અશૂન્યનય કહે છે.
2. જ્ઞાનમાં એવી યોગ્યતા છે કે એમાં જ્ઞેયો ઝળકે - આ યોગ્યતાને અશૂન્યધર્મ કહે છે.
3. 'कैवल्य कल्प में ऊमड पडा संपूर्ण विश्व का ही वैभव' - આ પંક્તિમાં અશૂન્યનયનો પ્રયોગ ઝળકી રહ્યો છે.
4- જ્ઞેયોને જાણવા માટે જ્ઞાનને જ્ઞેયની સાથે તન્મય-મિલિત-એકમેક થવું જરૂરી છે.
5- જો આપણે જાણવાને જ મિલિત કહીએ તો આત્મા અનંત જ્ઞેયોને જાણતો હોવાથી, મનુષ્યોથી ભરેલા વહાણની માફક, જ્ઞેયોથી ભરેલો છે, મિલિત છે, અશૂન્ય છે.
6. [આ નયોના વર્ણન દ્વારા આચાર્યશ્રી] આત્મા એકલો છે, એકલો છે - એમ બતાવે છે.
7. આ સિવાય આત્માને અન્યો, અહિત કે સંયોગ માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.
8. અરૂપ, શરીરપ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશી, અનંત ગુણોના ધરનાર આત્માના જ્ઞાનમાં ભરાભર ભર્યું છે [-ઝળકે છે] [પરંતુ] તે ભરાભરથી શૂન્ય છે - એવો એક એકલો આ આત્મા છે.

(૨૪) જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતનય

વ્યાખ્યા: 'આત્મદ્રવ્ય જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતનયે (જ્ઞાન અને જ્ઞેયના અદ્વૈતરૂપ નયે), મોટા ઈંધન-સમૂહરૂપે પરિણત અગ્નિની માફક, એક છે.'

સારાંશ:- (પૃ.નં-૨૯૩)

- ભલે મોટા લાકડાં હોય અને અગ્નિ સળગે તો અગ્નિ તો એક જ છે, તેમ આત્મા જ્ઞેય અને જ્ઞાનને ભલે ઘણાં તે જાણે, એક જ છે. જ્ઞેયને જાણવામાં સ્વભાવ અદ્વૈત છે. જ્ઞેયો અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન બેને જાણે તે બે નહિ, અદ્વૈત એક છે. બેને જાણે માટે બે છે, એમ નહિ.
- વેદાંત કહે છે કે અદ્વૈત એટલે આ બધું થઈને અદ્વૈત એ આ નહિ. આ તો જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું એકરૂપ તે એક જ્ઞાન છે એમ. અદ્વૈતનો અર્થ કે જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞેયો જેટલા છે તે રૂપે થયું છે તે એકરૂપે રહ્યું છે. જ્ઞેયને જાણતાં બેરૂપે થયું છે, એમ નહિ.
- ભલે મોટાં (લાકડાંમાં) અગ્નિ પરિણમી તો અગ્નિ અનેક થઈ ગઈ છે? અગ્નિ અગ્નિરૂપે રહી છે, એકરૂપે છે. એમ ભાતભાતનાં-જ્ઞેયને-જાણતાં છતાં જ્ઞાન તો એકરૂપે પોતાની પર્યાયમાં રહેલું છે. આવો પણ એક આત્મા ધર્મ છે પરંતુ એ ધર્મનું ભેદ [જ્ઞાન] દ્વારા વસ્તુનો સ્વભાવ એકાન્ત જ્ઞાયક છે તેમાં જોયું અને દેખાડ્યું છે. → see below

— દૃષ્ટાંત (અગ્નિ)

- આત્મામાં એવો એક ધર્મ છે કે તે જ્ઞેયોને જાણતાં તેનાથી ભિન્ન રહેવા છતાં પણ જ્ઞેયને જાણવાવાળી પર્યાય અનેક જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનમાં તન્મય રહીને પરિણમે- આ પરિણમનને જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતધર્મ અને તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનને જ્ઞાનજ્ઞેયઅદ્વૈતનય કહેવાય છે.

check?

- અહીં જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનને જ ઉપચારથી જ્ઞેય કહીને આત્માને તેનાથી અભિન્ન કહેવામાં આવેલ કહ્યો છે. બીજીની ટીકાઓમાં જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતનયના પ્રયોગ જોવા મળતો રહ્યો છે:
- (अ) 'ज्ञेयाकार ज्ञान में भी ज्ञानाकार ज्ञान है'।
  (ब) 'जो कुछ झलकता ज्ञान में वह ज्ञेय नहीं बस ज्ञान है'।'

સારાંશ (Continued) ←

(પૃ.નં.૨૯૪)

- આત્માનું જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું જ્ઞાન-એ અપેક્ષાએ તેને દ્વૈત કહેવામાં આવે છે). ભલેને મોટા ઈંધન ભેગાં હોય પરંતુ અગ્નિ સર્વને બાળીને અગ્નિરૂપ એક છે, એમ જ્ઞાન સમસ્ત ભાતભાતને એક સાથે જાણવાનું હોવાથી તે જ્ઞાનપણે એક છે- [અથવા] જ્ઞાન અને જ્ઞેયને એક સાથે જાણ્યું (એક છે). સ્વને અને પરને (જાણ્યું) એવું જ્ઞેયાકારરૂપ જ્ઞાન તે બન્નેને જાણવારૂપ એક છે, એ અદ્વૈત છે. જેમ ભલેને મોટા લાકડાંને અગ્નિ પરિણમે તો અગ્નિ એકરૂપ છે- એ અપેક્ષાએ અદ્વૈત અને એક છે.

(પરમાગમસાર [illegible])

- સર્વ જ્ઞેયોને જાણવાને કારણે આત્મા સર્વગત છે, જ્ઞેયોમાં પ્રવેશ ન કરવાને કારણે તે અસર્વગત છે, જ્ઞાનમાં જ્ઞેયોના અપ્રવેશને કારણે તે જ્ઞેયોથી શૂન્ય છે, જ્ઞેયોને જાણવાને કારણે તે જ્ઞેયોથી ભરેલો- અશૂન્ય છે.

આટલું જાણ્યા પછી પણ આ વિચારણા શેષ રહી જાય છે કે જ્ઞાનમાં જાણવામાં આવતા

જ્ઞેયો જ્ઞાનથી અભિન્ન-અદ્વૈત-એક છે કે તે જ્ઞેયો જ્ઞાનથી ભિન્ન-દ્વૈત-અનેક છે? તે જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ માટે અહીં કહેવાઈ રહ્યું છે કે જ્ઞાનજ્ઞેયઅદ્વૈતનયે જ્ઞાનમાં જણાતા જ્ઞેયપદાર્થો જ્ઞાનથી અભિન્ન-અદ્વૈત-એક છે અને જ્ઞાનજ્ઞેયદ્વૈતનયે જ્ઞાનમાં જણાતા જ્ઞેયપદાર્થો જ્ઞાનથી ભિન્ન-દ્વૈત-અનેક છે.

- જે રીતે અનેક પ્રકારના ઈંધનને બાળતી થકી અગ્નિ તે ઈંધનથી અભિન્ન છે, તે જ રીતે જ્ઞેયોને જાણતો થકો આત્મા તેમનાથી અભિન્ન છે - એમ જ્ઞાનજ્ઞેયઅદ્વૈતનય કહે છે. વસ્તુતઃ અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે જેમ બળી રહેલું ઈંધન અગ્નિ જ તો છે, અગ્નિ સિવાય બીજું શું છે? તેમ જ્ઞાનમાં આવતા જ્ઞેયો જ્ઞાન જ તો છે, જ્ઞાન સિવાય બીજું શું છે? અર્થાત્ જ્ઞાનમાં આવતા જ્ઞેયો અને જ્ઞાન એક જ છે, અભિન્ન જ છે, અદ્વૈત જ છે.

(૨૮) જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતનય : દિગ્દર્શન

નોંધ:- આ નયને સમજવા માટે નીચે જણાવેલી બે શૈલીઓનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે:-

• શૈલી (A) :
જ્ઞાન-જ્ઞેય અદ્વૈત છે અર્થાત્ જગતમાં આવેલા બધા જ્ઞેયપદાર્થો અને જ્ઞાન બંને અદ્વૈત છે - એક છે, જેમ કે ભારો નાના લાકડાં અને તેને બાળતી અગ્નિ બંને એક છે.

• શૈલી (B) :
• જ્ઞાન-જ્ઞેય અદ્વૈત અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જણાતા પદાર્થો એટલે કે જ્ઞેયાકાર થયેલી જ્ઞાનની પર્યાય સાથે આત્મા તન્મય થઈને પરિણમે છે. આત્મા તેના જ્ઞાનમાં જણાતા જ્ઞેય પદાર્થોથી ભિન્ન રહીને પોતાની જ્ઞેયાકાર થયેલી જ્ઞાનની પર્યાય સાથે તન્મય થઈને પરિણમે છે. આ વિવક્ષામાં જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનને જ જ્ઞેય કહીને આત્માને તેનાથી અભિન્ન કહેવામાં આવ્યો છે.
• આ રીતે દિગ્દર્શનના પૃષ્ઠોનું વર્ણન બંને શૈલીઓના આધારે જુદું જુદું કરવામાં આવ્યું છે:-

શૈલી (A)

1- જગતમાં આવેલ રહેલા ઘટપટ આદિ પદાર્થો અને તેમને જાણતું રહેતું જ્ઞાન એ બે ભિન્ન ભિન્ન છે, જેમ બળતા રહેલા ભારા નાના લાકડાં અને અગ્નિ બંને ભિન્ન છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
2. જેમ બળતું રહેતું ઇંધન અને અગ્નિ એક જ છે - અદ્વૈત જ છે - અભિન્ન જ છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
3. આત્મદ્રવ્ય જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતનયે (જ્ઞાન અને જ્ઞેયના અદ્વૈતનયે), મોટા ઇંધનસમૂહરૂપે પરિણત અગ્નિની માફક, એક છે.
4. બળતું રહેતું ઇંધન અગ્નિ જ તો છે, અગ્નિ સિવાય બીજું કાંઈ નથી.
5. જગતમાં આવેલ રહેલા જ્ઞેયો જ્ઞાન જ તો છે તે સિવાય બીજું કાંઈ નથી અર્થાત્ તેઓ એક જ છે, અભિન્ન જ છે, અદ્વૈત જ છે.

શૈલી (B)

6. જ્ઞેયોને જાણતાં તેમનાથી ભિન્ન રહેવા છતાં પણ જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનમાં તન્મય રહીને પરિણમવાની યોગ્યતાને જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતધર્મ અને તેને જાણનાર જ્ઞાનાંશને જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતનય કહેવાય છે.
7. આ વિવક્ષામાં જ્ઞેયાકારજ્ઞાનને જ જ્ઞેય કહીને આત્માને તેનાથી અભિન્ન કહેવામાં આવે છે.
8. ज्ञेयाकार ज्ञानमें भी ज्ञानाकार ज्ञान है - અહીં ઉપરોક્ત નયનો પ્રયોગ થયો છે.
9. जो कुछ झलकता ज्ञान में वह ज्ञेय नहीं बस ज्ञान है! - " " " " "
10. સ્વને અને પરને જાણતું એવું જ્ઞેયાકારરૂપ જ્ઞાન તે બધાને જાણનારરૂપ એક છે.
11. સમસ્ત ભિન્નભિન્ન એક સાથે જાણનારું હોવાથી તે [જ્ઞાન] જ્ઞાનપણે એક છે.

(૨૫) જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનયે પરના પ્રતિબિંબોથી સંપૃક્ત દર્પણની માફક, અનેક છે (અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાન અને જ્ઞેયના દ્વૈતરૂપ નયે અનેક છે, જેમ પર-પ્રતિબિંબોના સંગવાળો અરીસો અનેકરૂપ છે તેમ).

શબ્દાર્થ:- • 'સંપૃક્ત' અર્થાત્ સંબંધવાળો.

(પ્ર.ન.-૨૫૪) • અરીસામાં જેમ પ્રતિબિંબોની અનેકતા દેખાય છે - છે તો એ [પ્રતિબિંબો] અરીસાની, એમ આત્મા અનેક છે. આત્માના ચિત્રો, આત્માના ચિત્રોમાં - એ બધા જ્ઞેયો છે. એ જ્ઞાન-જ્ઞેયના સંબંધે પ્રતિબિંબો પડ્યાં એ અપેક્ષાએ તેને અનેક કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તે અનેકતા પણ એક દ્રવ્ય છે.

• જેમ દર્પણમાં પરના સંગથી રંગ (પ્રતિબિંબ) દેખાય, અરીસામાં રંગ દેખાય - અરીસો અને એમાં આખું પ્રતિબિંબ પડે છે. એમ ભગવાન જ્ઞાન-અરીસો એમાં સ્વનું જ્ઞાન અને પરનું જ્ઞાન (દેખાય) એવું દ્વૈતપણું (છે) - એ અપેક્ષાએ છે! એ તો એક દ્રવ્ય છે. એક દ્રવ્યને નય લાગે છે તો પછી તેનું આવું સ્વરૂપ જાણવા માટે અંદર જ તો તેને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન થશે.

(ગુરુવિલાસ)

• આત્મામાં એક એવો ધર્મ છે કે જેમાં જ્ઞેય પ્રતિબિંબિત થવા છતાં તે જ્ઞેયોથી ભિન્ન રહે છે - તે ધર્મને જ્ઞાનજ્ઞેય દ્વૈતધર્મ અને તેને જાણનારા જ્ઞાનને જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનય કહેવામાં આવે છે. 'પ્રતિબિંબિત પૂરો વ્યાપકતા, પર ભિન્નતા એ સાચ નહીં!' - આ પંક્તિના પૂર્વાર્ધમાં અદ્વૈતનય અને ઉત્તરાર્ધમાં જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનયનો પ્રકાશ ઝળકી રહ્યો છે.

• જ્ઞાનજ્ઞેય સંબંધી છ નયો. [20/21: સર્વગત તથા અસર્વગત, 22/23: શૂન્ય તથા અશૂન્ય અને 24/25: જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈત તથા જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનય] વિષે સંક્ષેપમાં ઉપસંહાર કરતાં પરમભાવપ્રકાશક નયચક્રમાં કહ્યું છે કે-

"સંક્ષેપમાં કહી શકાય છે કે આ ભગવાન આત્મા જ્ઞેયોને જાણે તો છે, પરંતુ ન તો જ્ઞાન જ્ઞેયોમાં જાય છે અને જ્ઞેય જ્ઞાનમાં જ આવે છે. બંને પોતપોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત રહેતા થકાં જ્ઞાન જાણે છે અને જ્ઞેય જણાવામાં આવે છે. જ્ઞાતા ભગવાન આત્મા અને જ્ઞેય નિજાનંદરૂપ સર્વ પદાર્થોનો આવો સ્વભાવ છે. જ્ઞાતા ભગવાન આત્માના ઉક્ત સ્વભાવનું પ્રતિપાદન કરવું તે જ આ છ નયોનું પ્રયોજન છે.

જ્ઞેયોને સહજ ભાવથી જાણવા તે ભગવાન આત્માનો સહજ સ્વભાવ છે, તેથી તો આત્માને પર-પદાર્થોને જાણવાની આકુળતા જ કરવી નથી કે ન તો નહીં જાણવાની ઈચ્છા જ કરવી જોઈએ; પદાર્થના સ્વરૂપાનુસાર જે જ્ઞેય જ્ઞાનમાં સહજભાવથી જ્ઞાત થઈ જાય, તેને વ્યવહાર ભાષાથી જાણ્યા કહ્યા તે જ ઉચિત છે; અન્ય કોઈ વિકલ્પ કરવો ઉચિત નથી; [કે જે] આકુળતાનું કારણ છે. આત્માના આ સહજ જ્ઞાનસ્વભાવને જ આ છ નયો અભિવ્યક્ત પ્રકટ કરે છે."

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનયનું દૃષ્ટાંત એમ છે કે જે રીતે પદાર્થોના પ્રતિબિંબોથી સંપૃક્ત દર્પણ તે પ્રતિબિંબિત પદાર્થોથી ભિન્ન જ છે, તે જ રીતે આ ભગવાન આત્મા જ્ઞાનમાં ઝળકતા જ્ઞેયોથી ભિન્ન જ છે. જે રીતે પ્રતિબિંબિત પદાર્થોથી દર્પણની આ ભિન્નતા જ દ્વૈતતા છે, અનેકતા છે; તે જ રીતે જ્ઞાનમાં ઝળકતા જ્ઞેયોથી ભગવાન આત્માની આ ભિન્નતા જ દ્વૈતતા છે, અનેકતા છે.
- આ રીતે (૨૦) સર્વગત, (૨૧) અસર્વગત, (૨૨) શૂન્ય, (૨૩) અશૂન્ય, (૨૪) જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈત અને (૨૫) જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનયો દ્વારા આત્માનો પરપદાર્થો સાથે જે જ્ઞાન-જ્ઞેય સંબંધ છે તેનું સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

(૨૫) જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનય: ઉપસંહાર

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1- દર્પણ અને તેમાં રહેલા પરપદાર્થોના પ્રતિબિંબો - એ બે વચ્ચેની ભિન્નતાની વાત અહીં આપેલા દૃષ્ટાંતમાં કરવામાં આવી છે.

2. દર્પણ અને તેમાં પ્રતિબિંબિત થતા પરપદાર્થો - એ બે વચ્ચેની ભિન્નતાની વાત અહીં આપેલા દૃષ્ટાંતમાં કરવામાં આવી છે.

3. દર્પણ અને તેમાં પ્રતિબિંબિત થતા પરપદાર્થો વચ્ચેની ભિન્નતાને જ અહીં દ્વૈતતા અર્થાત્ અનેકતા કહેવામાં આવી છે.

4. જ્ઞાનમાં ઝળકતા જ્ઞેયપદાર્થો જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, દ્વૈત છે, અનેક છે એમ જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનય કહે છે.

5. 'આત્મદ્રવ્ય જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનયે, પરના પ્રતિબિંબોથી સંપૃક્ત દર્પણની માફક, અનેક છે' અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત જ્ઞેયપદાર્થોથી આત્મા ભિન્ન છે, દ્વૈત છે, અનેક છે.

6- 'સંપૃક્ત' અર્થાત્ અસંબંધિત.

7. 'સંપૃક્ત' અર્થાત્ સંબંધિત; સંબંધવાળો; સંગવાળો.

8. ભગવાન આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવમાં સ્વનું જ્ઞાન નહીં પરનું જ્ઞાન થાય છે, તેને પણ પૂ.ગુરુદેવશ્રીએ અહીં દ્વૈતપણું કહ્યું છે.

9- આ જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનયે આત્માને અનેકરૂપ દેખવો એ આગમનું કથન છે.

10. આવા અનંત ધર્મોના અધિષ્ઠાન એક આત્માને જાણો એમ આગમનું કથન છે.

11. (i) 'પ્રતિબિંબિત પૂરી જ્ઞેયાવલિ (ii) પર ચિન્મયતા કો છોડા નહીં' - આ પંક્તિના પૂર્વાર્ધ (i) માં અશૂન્યનયનો અને ઉત્તરાર્ધ (ii) માં જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનયનો પ્રયોગ થયો છે.

(૨) જ્ઞાન-જ્ઞેય સંબંધ વિભાગ ૬ નયો સંબંધિત જોડકાં જોડો

(A) નય	આત્મદ્રવ્ય વિષે દૃષ્ટાંત / સિદ્ધાંત
1. સર્વગતનય	(A). પોતાની આંખની માફક પોતામાં રહેનારું છે.
2. અસર્વગતનય	(B). ખુલ્લી રાખેલી આંખની માફક બધાને જાણનારું છે.
3 શૂન્યનય	(C). બીજાથી ભરેલા વાદળાની માફક જ્ઞાનસમૂહમાં ભીંજાભીંજ ભર્યું છે.
4 અશૂન્યનય	(D). ખાલી ઘરની માફક પરજ્ઞેયોથી ખાલી (રહિત) છે.
5 જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતનય	(E). પરના પ્રતિબિંબોથી સંપૃક્ત દર્પણની માફક પરજ્ઞેયોથી અનેક છે.
6 જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનય	(F). મોટા ઇંધનસમૂહરૂપે પરિણત અગ્નિની માફક જ્ઞેયોથી એક છે.

(B) નય	તાત્પર્ય
7. સર્વગતનય	(A). આત્મા અને જ્ઞેયો વચ્ચે અનેકપણું છે.
8. અસર્વગતનય	(B). આત્મા અને જ્ઞેયો વચ્ચે એકપણું છે.
9. શૂન્યનય	(C). જ્ઞાનમાં સર્વ જ્ઞેયો ઝળકે છે (જ્ઞેયોથી જ્ઞાન ભરેલું છે).
10. અશૂન્યનય	(D). જ્ઞાનમાં જ્ઞેયોનો પ્રવેશ નથી.
11. જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતનય	(E). જ્ઞાન જ્ઞેયોમાં જતું નથી પરંતુ પોતાના આત્મપ્રદેશોમાં જ રહે છે.
12 જ્ઞાનજ્ઞેય-દ્વૈતનય	(F). જ્ઞાન સર્વને જાણે છે (સર્વમાં વ્યાપે છે).

(26) નિયતનય

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય નિયતનયે, નિયત સ્વભાવે ભાસે છે, જેમ ઉષ્ણતા નિયમિત (નિયત) હોય છે એવા અગ્નિની માફક. [આત્મા નિયતનયે નિયતસ્વભાવવાળો ભાસે છે, જેમ અગ્નિને ઉષ્ણતાનો નિયમ હોવાથી અગ્નિ નિયતસ્વભાવવાળો ભાસે છે તેમ]

ભાવાર્થ: (પૃ.નં-254)

- જેમ અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણ છે એ નિયત છે, એમ ભગવાન આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ છે તે નિયત જ છે.
- આત્મા [જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ આદિ] સ્વભાવરૂપે છે તે નિયત છે અને વિકારરૂપે થવું તે અનિયત છે. જે એનો નિશ્ચય જ્ઞાન, આનંદ, શાંતિ સ્વભાવ છે તે રૂપે ભાસે છે.
- એ નિયતનયે અગ્નિ જેમ ઉષ્ણતામય છે એમ ભગવાન આત્મા જ્ઞાન અને આનંદમય છે.
- પંચાસ્તિકાય ગાથા 155માં નિયત અને અનિયતની વ્યાખ્યા: નિયત એટલે સ્વભાવભાવ અને અનિયત એટલે વિભાવભાવ-વિકાર. આત્મામાં જે સ્વભાવરૂપે છે તે નિયત છે અને વિકારરૂપે થવું તે અનિયત છે.
- નિયત એટલે નિશ્ચયથી ત્રિકાળી છે અને અનિયતથી અત્રિકાળી છે-એમ નથી.
- નિયત સ્વભાવભાવ છે એ પણ એક ધ્રુવ છે.
- શાસ્ત્રજ્ઞાન છે એ પણ પરલક્ષી છે, પરલક્ષથી થાય છે, એમાં સ્વજ્ઞાન ન આવ્યું.
- એ એની દૃષ્ટિ નહિ કરે ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન નહિ થાય.

(ગુરુકહાન)

- નય ક્રમાંક 26 થી 33 સુધીમાં જ નય યુગલો [(26/27): નિયતનય તથા અનિયતનય; (28/29): સ્વભાવનય તથા અસ્વભાવનય; (30/31): કાળનય તથા અકાળનય; (32/33): પુરુષાકારનય તથા દૈવનય] દ્વારા ગ્રંથાધિરાજમાં પ્રતિપાદિત પાંચ સમવાયોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.
- આ નય યુગલ (26/27)માં દ્રવ્યસ્વભાવ અને પર્યાયસ્વભાવના રૂપમાં સ્વભાવ નામના સમવાયનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- ત્રિકાળ એકરૂપ, નિયત અર્થાત્ નિશ્ચિત, ફરી ન બદલવાવાળા સ્વભાવને નિયતિ કહે છે. આ દર્શને કારણે આત્મા સદા ચૈતન્યરૂપ રહે છે, જડરૂપ થતો નથી. આ રીતે ભગવાન આત્માનો નિયત સ્વભાવ તો ચૈતન્યભાવ જ છે, જાણવું-દેખવું જ છે, પરંતુ કર્મોદયના યોગમાં રાગાદિરૂપ, મતિજ્ઞાનાદિરૂપ અથવા મનુષ્યાદિરૂપ પરિણમન થવું તે આત્માનો નિયતસ્વભાવ નથી.
- અગ્નિનું ઉષ્ણ હોવું તે તેનો દ્રવ્યગત [નિયત] સ્વભાવ છે, અને પાણીનું ઉષ્ણ હોવું તે તેનો પર્યાયગત [અનિયત] સ્વભાવ છે.
- [નિયત અર્થાત્ અપરિવર્તનશીલ, અનિયત અર્થાત્ (નિરંતર) પરિવર્તનશીલ]

(૨૬) નિયતિનય : પ્રશ્નાવલી

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. આ નય નં.૨૬ થી શરૂ કરીને નય નં.૩૩ સુધીના ૮ નયયુગલો દ્વારા નિર્વિકલ્પતાના કારણરૂપ પાંચ સમવાયોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.
2- અહીં 'નિયત'નો અર્થ ક્રમનિયમિત અર્થાત્ ક્રમબદ્ધ થાય છે.
3. અહીં 'નિયત'નો અર્થ નિશ્ચિત; ફરી ન બદલાવાવાળો; ત્રિકાળ એકરૂપ થાય છે.
4. જ્ઞાન, દર્શનાદિ આત્માના સ્વભાવો નિયત છે, જેમ અગ્નિ ઉષ્ણતામય છે તેમ.
5- કર્મના નિમિત્તે આત્મા પોતે જ ઉપાદાનરૂપે વિભાવભાવે પરિણમે છે તેથી વિભાવરૂપે પરિણમવું એ પણ આત્માનો નિયતિધર્મ છે.
6- ચાર ગતિની યોગ્યતારૂપે પરિણમતો થકો આત્મા સંસારમાં અનાદિથી ભમ્યા કરે છે માટે મનુષ્યાદિરૂપે પરિણમવું એ પણ આત્માનો નિયતિધર્મ છે.
7. ત્રિકાળ એકરૂપ, નિયત (-નિશ્ચિત), ફરી ન બદલાવાવાળા સ્વભાવને નિયતિધર્મ અને તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનાંશને નિયતિનય કહેવાય છે.
8. નિયતિધર્મના કારણે આત્મા સદા ચૈતન્યરૂપ રહે છે, જડરૂપ થતો નથી.

(27) અનિયતિનય

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય અનિયતિનયે, અનિયત સ્વભાવે ભાસે છે, જેને ઉષ્ણતા નિયમિત (-નિયત નથી) નિયમિત નહિ એવા પાણીની માફક. [આત્મા અનિયતિનયે અનિયત-સ્વભાવવાળો ભાસે છે, જેમ પાણીને (અગ્નિના નિમિત્તે થતી) ઉષ્ણતા અનિયત હોવાથી પાણી અનિયતસ્વભાવવાળું ભાસે છે તેમ.]

સારાંશ:- • અગ્નિ ઉષ્ણ છે એ નિયમ રહેનારી છે, એ નિયત છે [પરંતુ] પાણી જે ઉનું છે (પૃ.નં.258) તે અનિયત છે (આરોપિત) નિયમ રહેનારું નથી, તેમ ભગવાન આત્મા જે તેનો સ્વભાવ નથી એવા વિભાવપણે ભાસે છે - અનિયત સ્વભાવે ભાસે છે.

- અનિયતનયે આરોપિત તેનો સ્વભાવ નથી અને જે ફેરના નિમિત્તમાં પોતાની યોગ્યતાથી જે વિકાર થાય છે તે અનિયતનયે જણાય જાણે છે
- અનિયતનયે આરોપિત અશુદ્ધ થાય એમ નહિ.
- પાણી ઉનું છે કે ફરીને પછી વિકાર થાય - અગ્નિ આવ્યો ના માટે છે. એ અનિયત સ્વભાવ એનો ધર્મ છે.
- અને ફેર ઉનું કે વિકારી પરિણમન અને વિકાર ભાવ છે, શું નહિ. એ તો સ્વભાવની દ્રષ્ટિની અપેક્ષાએ કહ્યું છે પરંતુ એનું સ્વરૂપ - એનું અસ્તિત્વ જે છે (એમાં) અનિયત સ્વભાવ તે વિકાર તેના પર્યાયમાં છે. મિથ્યા ભ્રાંતિ, રાગ-દ્વેષ એ પરિણામમાં અનિયત સ્વભાવ છે, તે ત્રિકાળ સ્વભાવ નથી - એ અપેક્ષાએ અનિયત સ્વભાવ છે. એમ કહીને [વિકાર] સ્વભાવ નથી એમ પણ કહ્યું અને વિકારી અનિયત સ્વભાવ તારામાં છે, તારાથી (એમ પણ કહ્યું).
- અનિયત સ્વભાવ ફરીને ઠંડો નથી. ઉષ્ણ એ પાણીનો પોતાનો પર્યાયધર્મ છે. સ્પર્શ ગુણ જે ઠંડો હતો તે પોતે ઉષ્ણપણે પરિણમ્યો છે એ પાણીનો અનિયત સ્વભાવ છે. ઉષ્ણ તે પાણીનો સ્વભાવ અનિયત છે, ઠંડો સ્વભાવ તે નિયત છે. એમ ભગવાન આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપની દ્રષ્ટિ કરીને શુદ્ધપણે થાય તે તો તેનો નિત્યધર્મ નિયત સ્વભાવ છે પરંતુ આત્મામાં જ રહી જાય અને વિકારપણે થાય એ પણ એનો અને [અનિયત] સ્વભાવ છે, અનિયત એનો ધર્મ છે.
- પાણીનો સ્વભાવ તો શીતળ છે એ તો નિયત છે અને ઉષ્ણ છે તે અનિયત છે. ભગવાન આત્મામાં શુદ્ધતા તે નિયત છે, અશુદ્ધતા તે અનિયત છે, પરંતુ એ એની પર્યાયમાં છે. સુખ થવું એ નિયત અને દુઃખ થવું એ અનિયત - એના પર્યાયનો સ્વભાવ છે.
- રાગનો વિકલ્પ ઉઠે એ પણ અનિયત સ્વભાવ એનો, પરંતુ એ ધર્મ નહિ, ધર્મનું કારણ નહિ. ભગવાન આત્મા જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ સ્વભાવવાળો હોવા છતાં પર્યાયમાં વિકાર થાય છે તે અનિયત સ્વભાવવાળો ભાસે છે - પર્યાયમાં હોં! છતાં તેનો અનિયત સ્વભાવનું જ્ઞાન કરીને પણ અંતર્મુખ થઈને અંદર પૂર્ણ સ્વરૂપ છે ત્યાં જા! ત્યાં આનંદ છે. એવું જ્ઞાન આત્માને અનુભવમાં આવે ત્યારે કહેવાય.

(પૃ.નં.259). • પદાર્થ પોતે દ્રવ્ય અને ગુણે શુદ્ધ છે એની પર્યાયમાં અનિયત વિકારવાળો સ્વભાવ છે.

- પંચાસ્તિકાયની ગાથા 3માં છે: અર્થસમય: જે રીતે પદાર્થ છે; જ્ઞાનસમય: એનું જ્ઞાન એ રીતે થાય કે વિકાર મારામાં મારાથી છે, પરથી નહિ.; શબ્દસમય: ત્યારે

તેની વાણીમાં પણ એમ જ આવે.

- પ્રમાણ અને નય સાધક માટે છે. ભગવાન આત્મા દ્રવ્યે અને ગુણે શુદ્ધ છે. પર્યાયે વિકાર શુદ્ધતા પણ છે અને અશુદ્ધતા પણ છે. હવે કોઈ એમ કહે કે વિકારી પર્યાય એ વિકારી જ છે તો અનેકાન્ત સ્યાદ્વાદનું જ્ઞાન તેને થયું નથી. અને જાણે છે તે શબ્દમાં આવે છે, પણ તેના શબ્દ[વચન]માં યથાર્થતા આવતી નથી.
- અમૃતચંદ્રાચાર્યે પંચાસ્તિકાયની ૧૬૨મી ગાથામાં જે આધારે લખ્યું છે એ વાત તેઓ પોતે અહીં કહે છે. પરને લઈને (દોષ) એ અપેક્ષા અહીં છે નહિ. કર્મના કારક વિના વિકાર પોતાના ષટ્કારકથી પરિણમે છે એ અનેકાન્ત દૃષ્ટિ છે. એની પર્યાયનો જ અનેકાન્ત દૃષ્ટિ અનેકાન્ત નય જાણે છે એટલે એવું જ્ઞાન થાય છે.
- સમયસાર ગાથા ૧૬૦: 'કર્મના રજ ઢાંકનારા છે' અર્થાત્ પોતાના પુરુષાર્થના અપરાધથી - તેના હીણા ભાવથી - ઢંકાય છે, દ્રવ્યકર્મથી અને અસદ્ગુરુ નહિ. એ ભાવકર્મના જોરથી ઢંકાય છે
- આત્માના દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયની મર્યાદામાં એ વિકાર થાય છે. એની પર્યાયનું અશુદ્ધપણું છે તેમાં વિકાર છે. [काँटों से पैदा हो जाती चैतन्य रतन के आंगन में]

(ગુરુ શિક્ષણ)

- પાણીની ઉષ્ણતાની જેમ આત્મામાં [કર્મ] એટલે સંયોગ છે કે તે પર્યાયમાં કર્મોદયની સન્નિધિમાં રાગાદિ વિકારરૂપ પરિણમન કરે. આ જ સંયોગને અનિયત ધર્મ અને તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનને અનિયત નય કહે છે.
- એકમાત્ર પરમપારિણામિક ભાવ જ આત્માનો નિયતસ્વભાવ છે તથા ઔપશમિક આદિ ચાર ભાવ અનિયત સ્વભાવરૂપ સંયોગાધીન થાય છે કારણ કે એવા સદા એક જેવા રહેતા નથી.
- પર્યાય સ્વભાવને અનિયત કહેવાનો આશય પર્યાયની પરિવર્તનશીલતાથી છે, તેના ક્રમની અનિશ્ચિતતાથી નહિ.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- ભગવાન આત્મામાં ઉત્પન્ન થતા મોહ-રાગ-દ્વેષ તથા મનુષ્યાદિ ઔદયિક ભાવ, મતિજ્ઞાન આદિ ક્ષાયોપશમિક ભાવ, કેવળજ્ઞાનાદિ ક્ષાયિક ભાવ સદા નહિ રહેતા [અથવા] સદા એક જેવા નહિ રહેતા - આ બધું ભગવાન આત્માના અનિયત સ્વભાવને કારણે જ થાય છે.
- અનિયત ધર્મને કારણે ભગવાન આત્મા જડરૂપ ન થતા થકાં પણ વિવિધ અવસ્થાઓમાં નિરંતર બદલતો રહે છે.

(27) અનિયતનય : દાર્શનિક

(1) જોડકાં જોડો :-

1. નિયતિધર્મ	(A). પર્યાયસ્વભાવ
2. અનિયતિધર્મ	(B). દ્રવ્યસ્વભાવ
3. નિયતસ્વભાવ	(A). નિરંતર પરિવર્તનશીલ
4. અનિયતસ્વભાવ	(B). અપરિવર્તનશીલ
5. નિયતસ્વભાવ	(A). પાણીની શીતળતા
6. અનિયતસ્વભાવ	(B). અગ્નિની ઉષ્ણતા
7. નિયતસ્વભાવ	(A). કર્મના નિમિત્તે આત્મામાં થતા વિકારી ભાવો
8. અનિયતસ્વભાવ	(B). આત્માનો જ્ઞાન-દર્શન-આનંદાદિ સ્વભાવ
9. નિયતિધર્મ	(A). ઔપશમિકાદિ ચાર પર્યાયભાવો
10. અનિયતિધર્મ	(B). પારિણામિકભાવ

(2) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. ઠંડાપણું હોવું તે પાણીનો સ્વભાવ છે.
2. ઉષ્ણ હોવું તે પાણીનો સ્વભાવ નથી.
3. અગ્નિની સમીપતામાં ઉષ્ણ થવું તે પણ પાણીનો સ્વભાવ નથી.
4. અગ્નિની સમીપતામાં ઉષ્ણ થવું તે પાણીનો નિયતિધર્મ છે.
5. અનિયત એટલે કાયમ નહિ રહેનારું.
6. પોતાની પર્યાયમાં કર્મોદયની સન્નિધિમાં રાગાદિ વિકારરૂપ પરિણમન કરવાની આત્માની યોગ્યતાને અનિયતિધર્મ કહેવાય છે.
7. અનિયતિધર્મ જીવનો દ્રવ્યસ્વભાવ છે, તેથી વિકાર પણ જીવનો [દ્રવ્ય]સ્વભાવ છે.
8. રાગાદિ વિકાર સર્વથા ત્યાજ્ય હોવાથી તે આત્માનો [દ્રવ્ય] સ્વભાવ નથી.
9. 'કર્મ આવે છે અને જીવનો વિકાર આવ્યો છે' – એ કથન સર્વથા મિથ્યા છે.
10. ઉપરોક્ત કથન દ્રષ્ટિપ્રધાન શૈલીનું છે અને અનિયતિધર્મની વ્યાખ્યા સાથે સુસંગત છે.
11. દ્રવ્યદ્રષ્ટિ કરીને શુદ્ધરૂપે અને નિમિત્તનો સંગ કરીને અશુદ્ધરૂપે પરિણમવું – આ બન્ને સ્વભાવો આત્મામાં છે.
12. કર્મના કારકથી નિરપેક્ષપણે વિકાર પોતાના ષટ્કારકથી પરિણમે છે તેવા આત્માના અનિયતિધર્મને અનિયતિનય જાણે છે.
13. આત્માના પર્યાયરૂપ અંશમાં વિકારરૂપ ક્રિયા થાય છે – તે તેનો અનિયતિધર્મ છે.
14. પર્યાયસ્વભાવને અનિયત કહેવાનો આશય તેના કર્મની અનિશ્ચિતતાથી છે, તેની પરિવર્તનશીલતાથી નહિ.
15. આ બન્ને સ્વભાવોનું જ્ઞાન કરીને પણ આપણે અંદર નિયતસ્વભાવમાં જ જવાનું છે.

(2)- 1. અનિયતસ્વભાવને કારણે આત્મામાં મનુષ્યાદિ ઔદયિકભાવ સદા રહેતા નથી.
2. અનિયતસ્વભાવને કારણે આત્મામાં કેવળજ્ઞાનાદિ ક્ષાયિકભાવ સદા એક સરખા રહેતા નથી.
3. અનિયતસ્વભાવને કારણે આત્મા જડરૂપ ન થતા હોવા છતાં પણ વિવિધ પર્યાયોમાં નિરંતર બદલાતો રહે છે.

(૨૮) સ્વભાવનય

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય સ્વભાવનયે સંસ્કારને નિરર્થક કરનારું છે (અર્થાત્ આત્માને સ્વભાવનયે સંસ્કાર નિરુપયોગી છે), જેની કોઈથી અણી કાઢવામાં આવતી નથી (પરંતુ જે સ્વભાવથી જ અણીવાળો હોય છે) એવા તીક્ષ્ણ કાંટાની માફક.

સારાંશ:- • તીક્ષ્ણ કાંટો. આ બોરડીના કાંટા આવે છે ને? તેની અણી કોણે ઘડીને આપી? એને અણી (પૃ.નં.૨૬૪) [કરવાની] જરૂર પડતી નથી. એ અણી [કોઈએ] કરી છે તો કોણ છે એમ નહિ, એ તો એનો સ્વભાવ જ છે કે એને બીજા અણી કરવી પડતી નથી. જેમ તીક્ષ્ણ અણીવાળો કાંટો સ્વત: છે એમ એનો તીક્ષ્ણ સ્વભાવ સ્વત: પ્રકાર હોય છે, એને કોઈ સંસ્કારની જરૂર નહિ.

→ • એમ સ્વત: સહજ પરમાત્મા દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય ત્રણે શુદ્ધપણે પરિણમે છે [ત્યારે] એના પરિણમનને બહારના સંસ્કાર નિરર્થક થાય છે. એનો સ્વભાવ જ એવો પ્રકાર હોય છે ત્યાં સંસ્કાર શું કરે? એમ કહેવાય છે ને કે ભાઈ! પૂર્વના કોઈ સંસ્કાર હતા તો અહીં જન્મમાં આવ્યું, પરંતુ અહીં કહે છે કે આ સ્વભાવનયે એ વાત સાચી નથી. એને ત્યાં સંસ્કાર નિરર્થક અને નિરુપયોગી થઈ પડે છે.

• પરંતુ બીજો નય [અસ્વભાવ]નય છે જે કહે છે કે સંસ્કાર કરે [તે ઉપયોગી છે]; આવા બે પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા સ્વભાવ છે.

• જેવું સત્ય દ્રવ્ય છે તેવું જ જ્ઞાન હોય તો તે જ્ઞાનને સમ્યક્ કહેવાય. તો એ જ્ઞાનસામ્ય, શબ્દસામ્ય અને અર્થસામ્ય [સરખા] (એક હોય). તેવું એની પ્રરૂપણામાં આવે.

(ગુરુદેવશ્રી)

• આત્માના નિજાત્મ સ્વભાવમાં [એક] એવી રચના છે કે જેને સંસ્કારો અર્થાત્ પુરુષો દ્વારા બદલાવી શકાતો નથી અથવા કે તે સંસ્કારોને નિરર્થક કરે છે. આ રચનાને સ્વભાવધર્મ અને તેને જાણનારા જ્ઞાનને સ્વભાવનય કહેવાય છે.

• કોઈ પણ વસ્તુનો મૂળ સ્વભાવ બદલાવી શકાતો નથી. ચેતન કદી જડ અને જડ કદી ચેતન થઈ શકતું નથી. ભાવ કદી અભાવ અને અભાવ કદી ભાવ હોતો નથી.

• કોઈ દ્રવ્ય પર કોઈ અન્ય દ્રવ્યનો પ્રભાવ પડવાની વાત તો દૂર રહી, દ્રવ્યનો મૂળ સ્વભાવ પોતાની જ શક્તિ તથા નિજ પર્યાયોથી પ્રભાવિત હોતો નથી – આ જ સ્વભાવની રચના છે.

(પરમાગમસાર ગ્રંથ)

• આત્માના નિજાત્મસ્વભાવને સંસ્કારો દ્વારા બદલવાનો સંભવ નથી.

• તીક્ષ્ણ કાંટાની માફક આત્માનો મૂળ સ્વભાવ અસંસ્કારિત, અકૃત્રિમ છે, કોઈથી બનાવેલો નથી, તેથી સંસ્કારોને નિરર્થક કરનારો કહેવાય છે [– આ સ્વભાવનયનું કથન છે].

• કરોડો વર્ષ તપ કરવા છતાં પણ અભવ્ય ભવ્ય થતો નથી, અનંતનિગોદિયાદિનું સેવન કરતા રહેવા છતાં પણ ભવ્ય અભવ્ય થતો નથી કારણ કે સ્વભાવનયે સારા-ખોટા સંસ્કારોને આ આત્મા નિરર્થક કરનારો છે.

(૨૮) સ્વભાવનય - ઉપવિચારી

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1- આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ તો સ્વતઃ જ શુદ્ધ છે પરંતુ તેની પર્યાયમાં પ્રગટની શુદ્ધિના બાહ્ય સંસ્કારો [= પ્રયત્નો] વડે થાય છે, એમ અહીં કહ્યું છે.

2. જેમ બોરડીના કાંટા સ્વભાવથી જ સ્વતઃ તીખાં અણીવાળા છે અને તે તીખાં અણીવાળો સ્વભાવ કોઈ પણ સંસ્કાર વિના સ્વતઃ જ પ્રગટ થાય છે, તેમ આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ તો સ્વતઃ જ શુદ્ધ છે અને તે સ્વભાવ કોઈ પણ સંસ્કાર વિના સ્વતઃ જ પર્યાયમાં પ્રગટ થાય છે.

3. આત્માના ત્રિકાળી સ્વભાવમાં એવી એક યોગ્યતા પણ છે કે જેને સંસ્કારો અર્થાત્ પ્રયત્નો દ્વારા બદલાવી શકાતી નથી એટલે કે તે સંસ્કારોને નિરર્થક કરે છે. આ યોગ્યતાને સ્વભાવધર્મ કહેવાય છે.

4. સ્વભાવધર્મની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા અનુસાર ઘણાં વિશેષણનું સેવન કરવા છતાં લાલ ફરી આમળા થતાં નથી, કોઈ વર્ષ સુધી તપ કરવા છતાં આમળા લાલ કરી લાલ થતાં નથી.

5- કોઈ દ્રવ્ય ઉપર બીજા દ્રવ્યનો પ્રભાવ ભલે ન પડતો હોય પરંતુ કોઈપણ દ્રવ્યની પોતાની જ પર્યાયનો [=સંસ્કારોનો] પ્રભાવ તેના ઉપર જરૂર પડે છે.

6- આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની પ્રગટતા માટે ભલે સારા સંસ્કારો નિરર્થક હોય પરંતુ ખરાબ સંસ્કારો વડે તે સ્વભાવ અશુદ્ધ થઈ શકે છે.

7. આત્માના નિજસ્વભાવને સારા અથવા ખોટા સંસ્કારો વડે બદલાવી શકાતો નથી.

8. આત્માનો મૂળ સ્વભાવ અસંસ્કારિત અને અકૃત્રિમ છે તેથી તે સંસ્કારોને નિરર્થક કરનારો છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

9- મને પૂર્વ જન્મના સંસ્કારો કરતાં પૂ. ગુરુદેવશ્રીનો ઉપદેશ સાંભળવામાં વધારે રસ છે.

(29) અસ્વભાવનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય અસ્વભાવનયે સંસ્કારને સાર્થક કરનારું છે (અર્થાત્ આત્માને અસ્વભાવનયે સંસ્કાર ઉપયોગી છે), જેને (સ્વભાવથી અણી હોતી નથી પરંતુ સંસ્કાર કરીને) લુહાર વડે અણી કાઢવામાં આવેલ હોય છે એવા તીક્ષ્ણ તીરની માફક.'

સારાંશ: • તેના પર્યાયમાં એવો પણ ધર્મ છે કે દેવ, ગુરુ અને શાસ્ત્રના સાંભળવા આદિનો
(પૃ.નં.294) સંસ્કાર પડે - અણી કાઢવામાં આવેલ હોય એવા તીક્ષ્ણ તીરની માફક.

- એ નિમિત્ત છે અને તેના સંસ્કાર પડ્યા એ નિમિત્તથી નહિ પડ્યા પરંતુ આનો સંસ્કાર [યોગ્યતા] ધર્મ છે [માટે પડ્યા છે].
- એવો પણ ધર્મ આત્માનો રાખ્યો છે કે સાંભળતાં અંદર આત્મામાં સંસ્કાર પડે છે કે આ શુદ્ધ છે, પવિત્ર છે, ધ્રુવ સ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે - એવા સંસ્કાર પડે છે.
- જે રીતે સ્વભાવ[નય] સંસ્કારને નિરર્થક કરનારું છે તે જ રીતે [અસ્વભાવનય] સંસ્કારને સાર્થક કરનારું છે.
- જિજ્ઞાસા: આમાં શું કરવું? પૂ.ગુરુદેવશ્રી: કરવું આ - જેમ છે તેમ પહેલાં સમજવું અને જેમ છે તેમ અંદર માનવું અને જેમ છે તેમાં ઠરવું.
- જેવું દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનું સ્વરૂપ છે તેવું જાણવું, માનવું અને એમાં ઠરવું એનું નામ સત્ય ધર્મ છે. સત્ય જાણ્યું એનો પણ સત્યપણાની ક્રિયાનો રાગ છે.

(ગુરુકહાન)

- આત્માના પર્યાયસ્વભાવની [ધર્મ] એવી શક્તિ છે કે જેને સંસ્કારિત કરી શકાય છે અર્થાત્ જે પર્યાય ફેરવાની છે તેને અનુકૂળ પ્રકાર પણ કરવામાં આવે છે - આ શક્તિને અસ્વભાવધર્મ અને તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનને અસ્વભાવનય કહે છે.
- મિથ્યાદૃષ્ટિ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને નિર્ણય થઈ શકે છે - તે આ અસ્વભાવધર્મનું જ સ્વરૂપ છે.
- અસ્વભાવધર્મ શક્તિરૂપ હોવાથી સ્વભાવરૂપ જ છે, તેમ છતાં ત્રિકાળી સ્વભાવથી ભિન્ન બતાવવા તેને અસ્વભાવધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ તે અસ્વભાવ નામનો સ્વભાવ છે.
- પર્યાયને સંસ્કારિત કરી શકાય છે એનો અર્થ એમ નથી કે તેમનામાં પરિવર્તન કરી શકાય છે. પર્યાયો તો પોતાના સુનિશ્ચિત ક્રમમાં જ થાય છે [એનો] જે પર્યાય જ્યારે થાય છે ત્યારે તેને અનુરૂપ બાહ્ય પ્રયત્ન પણ હોય છે જેને સંસ્કાર કહી શકાય છે.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- આત્માના અનિયતસ્વભાવને સંસ્કારિત કરી શકાય છે.
- લુહાર વડે જેની અણી કાઢવામાં આવેલ હોય એવા તીક્ષ્ણ તીરની માફક આત્માના પર્યાયસ્વભાવને સંસ્કારિત કરી શકાય છે. [- એ અસ્વભાવનયનું કથન છે].
- મિથ્યાદૃષ્ટિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકે છે; સમ્યગ્દૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ થઈ શકે છે કારણ કે અસ્વભાવનયે આત્માના પર્યાયસ્વભાવને - અનિયતસ્વભાવને સંસ્કારિત કરી શકાય છે.

પૂ.ગુરુદેવશ્રી "અસ્વભાવનયથી જોતાં આત્માની અવસ્થામાં પ્રતિસમય - પ્રતિક્ષણ નવા સંસ્કાર પડે છે.
તાત્પર્ય એ છે કે પર્યાયમાં પુરુષાર્થ દ્વારા [illegible] સંસ્કારોને બદલીને સારા સંસ્કાર

નાખી શકાય છે.

- જેમ કે કુવા ઉપર કુવાને રિસ્ટ્રિક્શન કરી શકે છે એવી જ રીતે જમીનો કહેવામાં આવ્યું હતું. જમીનો તો જમીન કહેવાઈ રહ્યું છે કે પાણીના રિચાર્જ અને કુદરતી પ્રમાણ જોખમના કુદરતમાંથી (ભૂગર્ભમાંથી) પર પડતો નથી પરંતુ પરાણે ભૂગર્ભ પર જરૂર પડે છે.
- ઉદાહરણમાં કહ્યું છે કે બુરાન પણ તેઝની જમીન કરવામાં આવે છે પરંતુ ત્રિકોણની તો રીતસરકારી નાખવાના જમીનના પાણી જ પોતાના જુદાર છે. ત્યારે એવું કે નાખવાના જમીનના પાણી જ પાણીમાં રિચાર્જ નાખવામાં આવે છે, તેથી જમીન જમીનની પરિણામે ઉપયોગમાં નહિ. આ પ્રકારના વિજ્ઞાનપૂર્વક સમજાવ્યું હોય તો આ જમીનના પાણીમાં સ્થાનિક રિચાર્જ નાખી શકે છે. જો જમીનના સ્થાન થઈ જાય તો જમીન નીચેના પાણ જેમ કુવામાં નહિ થઈ જાય છે અને કૂવાનો જથ્થો રિચાર્જ પૂરાક કરાય છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જમીનના રિચાર્જને રોકી શકાતા નથી."

- [સ્થાનિકોને અધિકારીઓ અને અરજદારોને રિચાર્જ નહીં શકાય છે.]

(૨૯) અસ્વભાવનય : દાર્શનિક

① જોડકાં જોડો :-

1. સ્વભાવનય	(A). લુહાર વડે અગ્નિ તપાવવામાં આવેલું તીક્ષ્ણ તીર
2. અસ્વભાવનય	(B). સ્વભાવથી જ તીક્ષ્ણ અણીવાળો કાંટો
3. સ્વભાવદર્શી	(A). સંસ્કાર સાર્થક છે અર્થાત્ અનિયત પર્યાય સ્વભાવ બદલાવી શકાય છે.
4. અસ્વભાવદર્શી	(B). સંસ્કાર નિરર્થક છે અર્થાત્ નિયત દ્રવ્યસ્વભાવ બદલી શકાતો નથી.
5. સ્વભાવદર્શી	(A). હું પુરુષાર્થ વડે ઉત્તમ સંસ્કારોને પચાવીને સાચા સંસ્કાર નાખી શકું છું.
6. અસ્વભાવદર્શી	(B). હું નિત્ય છું અને કદી અનિત્ય થવાનો નથી.
7. સ્વભાવનયને	(A). સંસ્કારનય કહી શકાય છે.
8. અસ્વભાવનયને	(B). અસંસ્કારનય કહી શકાય છે.

② સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1- 'અસ્વભાવ'નય એમ નામ જણાય છે કે આત્માના સ્વભાવમાં એવો કોઈ નય નથી.
2. 'અસ્વભાવદર્શી' આત્માના પર્યાયસ્વભાવમાં છે અર્થાત્ અસ્વભાવ નામનો સ્વભાવ આત્મામાં છે.
3. જેમ લુહાર વડે તીરની તીક્ષ્ણ અણી કરી શકાય છે તેમ જીવને સંસ્કારિત કરી શકાય છે એવા આત્માના પર્યાયસ્વભાવની ઓળખાણ અસ્વભાવદર્શી કરાય છે.
4- આત્મદ્રવ્ય જે સમયે સ્વભાવનયે સંસ્કારને સાર્થક કરનારું છે તે જ સમયે અસ્વભાવનયે સંસ્કારને નિરર્થક કરનારું છે.
5- સત્ય જાણવું એ સત્યદર્શી છે.
6. જેવું દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનું સત્યસ્વરૂપ છે તેવું જાણવું, માનવું અને તેમાં ઠરવું તે સત્યદર્શી છે.
7. સત્ય જાણવું એ પંચમહાવ્રતની ક્રિયાનો રાગ છે.
8- આત્માના નિયત સ્વભાવને [અસ્વભાવનયે] સંસ્કારિત કરી શકાય છે.
9- આત્માના અનિયતસ્વભાવને [સ્વભાવનયે] સંસ્કારિત કરી શકાય છે.
10- પર્યાયોને સંસ્કારિત કરી શકાય છે તેથી તેમનામાં પરિવર્તન કરી શકાય છે.
11. જો પર્યાય બદલી શકાય છે ત્યારે તેને અનુરૂપ બાહ્ય પ્રયત્ન [-સંસ્કાર] પણ હોય જ છે.
12. અસ્વભાવનયે આત્માની અવસ્થામાં નિમિત્તરૂપ નવા સંસ્કાર પડે છે તેમાં પુરુષાર્થ વડે ઉત્તમ સંસ્કારોને પચાવીને સાચા સંસ્કાર નાખી શકાય છે.
13. સ્વરૂપના સત્કાર્યોનો અથવા દુષ્કાર્યોનો પ્રભાવ આત્માના પર્યાયસ્વભાવ ઉપર જરૂર પડે છે.
14. શ્રીમદ્ગુરુજી આત્મા સ્વયં જ પોતાનો સુધાર કે બગાડ કે સ્વયં જ સ્વયંમાં સંસ્કાર નાખવાવાળો છે.
15. આ નયની સાથે સમજવાથી હું સ્વભાવરૂપ થવાને માટે ભેદજ્ઞાનના સબળ સંસ્કાર નાખી શકું છું.

(30) નિશ્ચય : વ્યવહાર

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. 'નિશ્ચય' એટલે 'સ્વાશ્રય' અને 'વ્યવહાર' એટલે 'સ્વ પર પરના' - એવા અર્થ અહીં થાય છે.
2. એક જ નયે 'નિશ્ચય' તેમજ 'વ્યવહાર' - બંને ભેગા યુગપદ ન થઈ શકે.
3. 'નિશ્ચય' એટલે 'નિશ્ચયસ્વરૂપ નિમિત્ત' અને 'વ્યવહાર' અર્થાત્ 'નિશ્ચયસિદ્ધ સિવાય પુરુષાર્થ આદિ અન્ય નિમિત્ત' - એવો અર્થ અહીં અભિપ્રેત છે.
4. નિશ્ચયના હિસાબે નિજ [સ્વભાવ]ની મુખ્યતા હોય છે અને વ્યવહારના હિસાબે પુરુષાર્થ આદિ અન્ય નિમિત્તો [સ્વભાવો]ની મુખ્યતા હોય છે.
5. 'જેની સિદ્ધિ સ્વગુણ પર આધાર રાખે છે' અર્થાત્ જેની સિદ્ધિનું ધ્યેય સ્વગુણની મુખ્યતાએ કહેવામાં આવે છે.
6. વ્યવહાર આત્મામાં નિજની સિદ્ધિ સ્વગુણ પર આધારિત હોય અર્થાત્ સ્વગુણની મુખ્યતા હોય - એવી સ્થિતિને નિશ્ચય અને તેને જાણનારા જ્ઞાનીને નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે.
7. પૂર્ણ આત્મામાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંને એક સાથે જ હોય છે [નિશ્ચય કે પાંચેય સમવાય એક સાથે જ હોય છે].
8. નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બંનેનું નિરૂપણ એક સાથે જ થાય છે.
9. 'ઉપાદાનના હિસાબ અનુસાર પાત્રતા અનુસાર' - અર્થાત્ તેનો નિજ જ અવતાર છે કે તે વખતે જેવી પાત્રતા [એટલે કે તેની નિશ્ચયસિદ્ધ અનુસાર પાત્ર].
10. 'ઉપાદાનના હિસાબ અનુસાર પાત્રતા અનુસાર' - અર્થાત્ તે વિશે કોઈ નિમિત્તની જરૂર નથી.

(૩૦) નિયતિનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય નિયતિનયે જેની સિદ્ધિ સમય પર આધાર રાખે છે એવું છે, ઉનાળાના નિયમ અનુસાર પાકતા આમ્રફળની માફક. (નિયતિ આત્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ સમય પર આધાર રાખે છે, ઉનાળાના નિયમ અનુસાર પાકતી કેરીની માફક.)'

સારાંશ:- • 'ઉનાળાના નિયમ અનુસાર પાકતા આમ્રફળ..' [અહીં] તેનો નિયત જ આપ્યો છે (પૃ.નં.૨૯૫) કે તે વખતે કેરી પાકે. નિયમ અનુસાર (અવસરે) નિયત અનુસાર અવસરે થાય નિમિત્તથી નહિ.

• જે સમયે મુક્તિ થવાની છે તે નિયતનય છે, તે નિયતિસિદ્ધ છે. એમ નિયતિએ [જ્યારે] મુક્તિનો સમય આવે ત્યારે મુક્તિ થાય.

(ગુરુદેવ)

• ભગવાન આત્માનાં કાર્યની સિદ્ધિ સમય પર આધારિત હોય અર્થાત્ સમયની મુખ્યતાથી હોય- એવા સ્વભાવને નિયતિ અને તેને બતાવનાર જ્ઞાનને નિયતનય કહે છે.

(પરમાગમસાર વચનામૃત)

• હવે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે અનેકાન્તાત્મક ધર્મોના કારણે સંસ્કારને સ્વીકાર કરનાર આ આત્માની સિદ્ધિ કેવા પ્રકારે થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે નિયત-અનિયત તેમજ પુરુષાર્થ-દૈવનયના માધ્યમથી આપવામાં આવી રહ્યો છે.

• જેટલા પણ જીવોની મુક્તિ આજ સુધી થઈ છે અને ભવિષ્યમાં થશે તે બધાની મુક્તિ આત્માશ્રિત પુરુષાર્થપૂર્વક સ્વકાળમાં જ થઈ છે અને થશે પણ પુરુષાર્થપૂર્વક સ્વકાળમાં જ.

• નિયતિ અને અનિયતિ પ્રત્યેક આત્મામાં પ્રતિસમય વિદ્યમાન છે અને એનું કાર્ય પણ એકસાથે જ થાય છે. આથી મુક્તિરૂપ કાર્યમાં નિયતનય અને અનિયતનય બંને એક જ આત્મામાં એકસાથે ઘટિત થાય છે.

• 'નિયત અવસરે સમય પર અને અનિયત અવસરે સમય કરી પહોંચી' - અહીં નિયત અને અનિયતનો આ અર્થ અપેક્ષિત નથી, પરંતુ નિયત અવસરે નિયતિસિદ્ધરૂપ કાર્ય અને અનિયત અવસરે નિયતિસિદ્ધ સિવાય અન્ય પુરુષાર્થાદિ કારણ- આ અર્થ અભિપ્રેત છે. જ્યારે નિયતનયથી કથન કરવામાં આવશે ત્યારે નિયતની મુખ્યતાથી અને અનિયતનયથી કથન કરવામાં આવશે ત્યારે અનિયત અર્થાત્ પુરુષાર્થાદિ અન્ય કારણોની મુખ્યતાથી કથન કરવામાં આવશે.

(39) અકાળનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય અકાળનયે જેની સિદ્ધિ સમય પર આધાર રાખતી નથી એવું છે, કૃત્રિમ ગરમીથી પકવવામાં આવતા આમ્રફળની માફક.

સારાંશ: • હવે નિયતિની સાથે અકાળનય લીધો. તે જ સમયે થાય, બીજા [માત્ર] સમયનો
(પૃ.નં.294) [જ] આધાર નથી, બીજા સ્વભાવ-પુરુષાર્થ આદિ છે એ અકાળનય છે. અકાળનો અર્થ કાળ સિવાયના સ્વભાવ, પુરુષાર્થ, ભવિતવ્યતા વગેરે સાથે હોય છે તેને અકાળનય કહેવામાં આવે છે. છે તો તે જ કાળે મુક્તિ પરંતુ તે જ કાળે અ-કાળ નામ કહેવામાં આવે છે. સ્વભાવ અને પુરુષાર્થ ભેગા છે માટે અકાળ કહેવામાં આવે છે.

• અકાળનો અર્થ એવો નથી કે એનો સમય આવ્યા પહેલાં થાય. ફેરફાર થાય એમ નથી. કાળનો ફેરફાર થાય એમ નથી.

• કેરીને પકવે છે તો? એમ લાગે એને ઘાસમાં છે કે સ્વભાવ અને પુરુષાર્થથી પણ થાય, એકલા કાળથી થાય એમ નહિ. કાળ તો તે જ સમય છે પરંતુ એકલા કાળના સમયનો આધાર એને નથી.

(પૃ.નં.299) • 'રાજવાર્તિક'માં 'कालं अनियमात्' - એવો પાઠ છે. મોક્ષને માટે કાળનો કોઈ નિયમ નથી. એનો અર્થ એ નથી કે એમ કહે છે કે જુઓ! ગમે તે આવે અવસરે કાળે મોક્ષ થાય. એનો અર્થ એમ નથી. કાળ તો જે સમયે (છે તે જ છે), પરંતુ જે આત્મા ભવ્ય છે એમાં દરેક ભવ્યનો કાળ એક જ હોય એવું નથી. એનો કાળ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. [દરેક ભવ્ય જીવને] જે જેટલા ભવ્ય જીવો એક જ કાળે મોક્ષ જાય એમ નથી. સમયે મોક્ષ જવાનો કાળ છે તે જ સમય છે ને.

• નિયતના કાળમાં [કાળનય] નિયતિ નામ કાળ પણ છે, અંદર સ્વભાવ સન્મુખનો પુરુષાર્થ છે, સ્વભાવ પણ ભેગો સાથે છે અને ભવિતવ્યતા - તે સમયે જ ભાવ થવાનો તે ભવિતવ્યતા પણ છે. [અને નિમિત્તની હાજરી] પણ હોય છે. આમ પાંચેય સમવાય સાથે હોય છે.]

(ગુરુદેવ)
• ભગવાન આત્મામાં કાળની સિદ્ધિ કાળ સિવાય બીજા સમવાયોની મુખ્યતાથી છે - એવો જાણનારને અકાળનયથી જુએ તેને જાણનાર જ્ઞાનને અકાળનય કહે છે.

• અકાળનો આશય કાળ સમય પહેલાં થઈ જાય એમ નથી. આમાંથી આખા દુનિયામાં ને કાળ થવાનો કોઈ સમય નિશ્ચિત કરી રાખ્યો હોય ને આમાંથી આખી કરી દીધાં હોય કે આ કાળ સમય પહેલાં કે પાછળ થયું. [કાળનો સ્વભાવ- તેના થવાના કાળે જ થાય છે.]

(પરમાગમસાર નંબર)

• જુઓ: કાળનય. (નય નં. 30)

(૩૧) અનેકાંતવાદ: દિગ્દર્શન

(૧) જોડકાં જોડો:-

1. એકાંતદૃષ્ટિ	(A). [દૃષ્ટાંત:] ત્રિકાળ સાધ્વી પતિવ્રતામાં સીતાનું ઉદાહરણ
2. અનેકાંતદૃષ્ટિ	(B). [દૃષ્ટાંત:] ભગવાનના વિચાર અનુસાર પાત્રનું ઉદાહરણ
3. એકાંતદૃષ્ટિ	(A). કોઈ પણ વસ્તુ એકબીજા વિરોધના અનેક ધર્મ સમવાયોની મુખ્યતાથી સ્વીકૃત હોય છે.
4. અનેકાંતદૃષ્ટિ	(B). કોઈ પણ વસ્તુ એકબીજાની મુખ્યતાથી તેના સ્વીકૃત હોય છે.
5. એકાંતવાદ	(A). એકબીજાની મુખ્યતાથી કથન
6. અનેકાંતવાદ	(B). એકબીજા વિરોધના સર્વ અનેક સમવાયોની મુખ્યતાથી કથન.

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. અનેકાંતવાદ એકાન્તિક મુક્ત તેના નિર્ધારિત સમયની પદ્ધતિ હોય છે.
2. અહીં 'અનેકાંત' શબ્દનો અર્થ સ્વભાવ, પુરુષાર્થ, ભાગ્ય તથા નિયતિ (એકબીજા વિરોધના અનેક સમવાયો) હોય છે.
3. 'સમય પર આધારિત નથી' અનેકાંત સ્વીકૃત હતી નથી.
4. 'સમય પર આધારિત નથી' અનેકાંત જેમાં એકની મુખ્યતા નથી.
5. 'શબ્દાર્થ'ના એક 'ભાગ્ય ઉપનિષદ'નો અર્થ દરેક સમય જાણવો સાચો આપણો એક અનિયત-અનિશ્ચિત અંતરે કે અલગ અલગ હોય છે અંતરે કે બધા સમય જાણે અર્થ જ એક સાચો જાય એવું નથી.
6. 'ભગવાન આત્મામાં વિરોધી વિરોધ એક વિચાર અનેક સમવાયોની પ્રધાનતા હો' - આવા સોરઠાને અનેકાંતદૃષ્ટિ અને તેને જાણનારા સાધકને અનેકાંતવાદ કહેવાય છે.
7. કોઈ પણ વસ્તુ હજાનો જે સાચું આપણે આપણી સ્થાનમાં નિર્ધારિત કરી રાખતાં હોય તો સમય અનુસાર જો તે વસ્તુ ન હોય તો આપણે તે વસ્તુ 'અનેકાંત' હતું એમ કહી દેવું જોઈએ [કે જે બરાબર નથી].

(32) પુરુષાકારનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય પુરુષાકારનયે જેની સિદ્ધિ યત્નસાધ્ય છે એવું છે, જેને પુરુષાકારથી લીંબુનું ઝાડ પ્રાપ્ત થાય છે (-ઊગે છે) એવા પુરુષાકારવાદીની માફક. (પુરુષાર્થવાદીને આત્માની સિદ્ધિ પ્રયત્નથી થાય છે, જેમ કોઈ પુરુષાર્થવાદી મનુષ્યને પુરુષાર્થથી લીંબુનું ઝાડ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ.)'

સારાંશ:-
- પુરુષાકારનયે [અશુદ્ધ] પુરુષાર્થની દૃષ્ટિ છે.

(પ્ર.નં.૨૬૬)
- અંતર આત્મદ્રવ્યરૂપ ભગવાન આત્મા તેની દૃષ્ટિ અને અનુભવ પુરુષાર્થથી થાય છે અને પુરુષાર્થથી તેની મુક્તિ થાય છે.
- જેની મુક્તિ કરવી છે એ ચીજ છે તેને જાણ્યું, માન્યું અને ઠર્યું - એ એનો ઉપાય છે.
- [આત્માના આશ્રયે] જે ભાવ જે સમયે થવાનો તે જ [સમયે થવાનો] છે પરંતુ તેના પુરુષાર્થથી ભાવ ખરે છે આત્માના આશ્રયે ભાવ થાય પરંતુ તે ભાવ પણ પુરુષાર્થથી થાય છે [માટે યત્નસાધ્ય છે]. એ ભાવલિંગ વખતે પુરુષાર્થ હોય છે.
- અંતરમાં સ્વભાવનો પુરુષાર્થ કરીને અનંતગુણના પિંડ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાનમાં તે અંદર જાય છે. આત્મદ્રવ્ય એવું પુરુષાર્થસાધ્ય છે, જેમ લીંબુનું ઝાડ પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થાય છે તેમ.

(ગુરુચિંતન)
- ભગવાન આત્માની મુક્તિ યત્નસાધ્ય છે કે અયત્નસાધ્ય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવા બે નયો દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે.
- ભગવાન આત્મામાં અંતર્મુખ પુરુષાર્થ દ્વારા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતાને પુરુષાકાર ધર્મ કહેવાય છે અને તેને જાણનારા જ્ઞાનને પુરુષાકારનય કહેવાય છે.
- કોઈક જીવના પુરુષાર્થથી ફળપ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવું તે પુરુષાકારનયનું કથન છે.

(પરમભાવપ્રકાશ નયચક્ર)
- આ રીતે નિયતિનય-અનિયતિનય, સ્વભાવનય-અસ્વભાવનય, કાળનય-અકાળનય તેમજ પુરુષાકારનય-દૈવનય - આ આઠ નયોના માધ્યમથી આ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે મુક્તિરૂપ કાર્યની સિદ્ધિમાં આ આઠેય ધર્મોનું સમાન યોગદાન છે.
પ્રવચનસારની ટીકાઓમાં પાંચ સમવાયોની ઉપયોગિતાનું જ આ વિશદ વ્યાખ્યાન છે કારણ કે ઉક્ત આઠ નયોમાં પ્રકારાન્તરથી સ્વભાવ, કાળ, નિયતિ, પુરુષાર્થ અને નિમિત્ત-આ પાંચેય સમવાયો સમાહિત થઈ જાય છે.
- ઉલ્લેખનીય આ છે કે જ્યારે પરમપારિણામિકભાવરૂપ નિજસ્વભાવના આશ્રયે આ ભગવાન આત્મા પોતાના પર્યાયરૂપ અનિત્યસ્વભાવને [પોતાના પુરુષાર્થથી] સંસ્કારિત કરે છે ત્યારે સ્વકાળમાં કર્મોનો અભાવ થઈને મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમાં જ ઉક્ત આઠ ધર્મ અથવા આઠ નય તેમજ પાંચ સમવાય સમાહિત થઈ જાય છે.

(32) પુરુષકારનય: દર્શાવ્યાં

(9) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1- આત્માનો મોક્ષ જે કાળે થવાનો છે તે કાળે જ થવાનો છે માટે તેના પુરુષાર્થની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

2. 'પુરુષકારનયે' અત્યધિક પુરુષાર્થની દૃષ્ટિએ.

3. આત્માને સમકિત પુરુષાર્થથી થાય છે [એમ પુરુષકારનય કહે છે].

4. સમકિત તેના સ્વકાળે થાય છે પરંતુ તે કાળે પણ પુરુષાર્થથી થાય છે. કાળલબ્ધિ વખતે પુરુષાર્થ પણ સાથે હોય જ છે.

5- બાવળનું ઝાડ તો તેની મેળે જ ઉગે છે. તેના માટે કોઈ ખેડૂતના પુરુષાર્થની જરૂર હોતી નથી - એમ અત્રે કહ્યું છે.

6- આત્માની મુક્તિ યત્નસાધ્ય છે કે અયત્નસાધ્ય છે એ પ્રશ્નનો સચોટ ઉત્તર આ બંને નયો [પુરુષકાર નય દૈવ]ના વર્ણનમાં આવી જાય છે.

7. આત્માની મુક્તિ એક અપેક્ષાએ યત્નસાધ્ય છે એવો સાચો ઉત્તર અત્રે આપવામાં આવ્યો છે.

8. ભગવાન આત્મામાં અંતર્મુખ પુરુષાર્થ દ્વારા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતાને પુરુષકારધર્મ અને તેને જાણનારા જ્ઞાનાંશને પુરુષકારનય કહેવાય છે.

(૩૩) દૈવનય

પરિશિષ્ટ-૭૭
નય૩૩-૧

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય દૈવનયે જેની સિદ્ધિ અયત્નસાધ્ય છે (-યત્ન વિના થાય છે) એવું છે, પુરુષાર્થવાદીએ દીધેલા લીંબુના ઝાડની માફક જેને (યત્ન વિના, દૈવથી) માણેક પ્રાપ્ત થાય છે એવા દૈવવાદીની માફક.'

ટીકાકારશ્રી:- • [કોઈ વ્યક્તિએ] પુરુષાર્થ દ્વારા લીંબુનું ઝાડ વાવ્યું અને એણે [એ ઝાડ]
(પૃ.નં.૨૪૬) બીજાને આપ્યું. એણે [બીજાએ] કંઈ પુરુષાર્થ કર્યો નહોતો પરંતુ તેના પુણ્યને લીધે એને લીંબુમાંથી માણેક મળ્યું! સિદ્ધાંતમાં એમ કહ્યું હતું. એને માગ્યા વગર માણેક નીકળ્યું. શાસ્ત્રમાં પણ છે.

જ્ઞાનસ્વભાવ: લીંબુમાં માણેક થવું હોય ત્યારે જ આવાને મળ્યું હોય.

- એમ [એણે] પુરુષાર્થ ન કર્યો હોય અને પુરુષાર્થ કરનારે [તેને] લીંબુ દીધું હોય, [પરંતુ] પુરુષાર્થ નહિ કરનારને દૈવની યોગ્યતા હતી તો એ લીંબુ માંથી માણેક નીકળ્યું. લીંબુમાં માણેક!
- એને કાર્ય થવું માટે યત્નસાધ્ય છે, એને કાર્ય થવું અયત્નસાધ્ય છે. બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે પરંતુ એની યોગ્યતાના બંને ધર્મ છે. કાળે માટે થાય અને એમાંને માટે થાય એ પણ બે [યોગ્યતા] એક સાથે હોય છે. [પરંતુ] કોઈને પુરુષાર્થથી થાય અને કોઈને દૈવથી થાય એમ નહિ. [આ બધે પ્રકારની યોગ્યતા દરેક સમયમાં એક સાથે જ હોય છે.] અનંત ધર્મમાં આ પણ એક યોગ્યતાનો ધર્મ છે.

(ગુરુદેવશ્રી)

- ત્રિકાળના નિમિત્તે મુક્તિરૂપ નૈમિત્તિક વિકૃતિ પરિણમનારી આત્માની યોગ્યતાને દૈવધર્મ અને તેને જાણનારા જ્ઞાનને દૈવનય કહેવાય છે.
- જ્ઞાનાવરણીય વિના પ્રયત્ને કેવળજ્ઞાન થાય છે એમ કહેવું તે દૈવનયનું કથન છે.
- અહીં પુરુષાર્થનય અને દૈવનય જુદા જુદા દૃષ્ટાંતો વડે સમજાવ્યાં છે, પરંતુ સિદ્ધાંતમાં તો એક જ ધર્મ [અનેક વિવક્ષાની દૃષ્ટિ]માં બતાવ્યો [એક સાથે - એક સમયે જ] લાગુ થાય છે.
- કોઈને પુરુષાર્થથી મુક્તિ થાય અને બીજા કોઈને દૈવ (ભાગ્ય)થી થાય - એમ ભિન્ન ભિન્ન આત્માઓની વાત અહીં નથી. પરંતુ આત્માની આ બે ધર્મ એક સાથે રહે છે, એટલે દૈવનયની સાથે અન્ય નયોની સાપેક્ષતાનું જ્ઞાન પણ હોવું જોઈએ.
- જે જીવને સ્વભાવસન્મુખતાનો પુરુષાર્થ હોય છે તેનું ભાગ્ય પણ એવું જ હોય છે કે કર્મ પણ ટળી જાય છે, કર્મને ટાળવા માટે જુદો અલગ પુરુષાર્થ કરવો પડતો નથી.
- વર્તમાન શુભાશુભ ભાવો દ્વારા બંધાયેલા પુણ્ય-પાપ કર્મ આત્માની સંયોગ-વિયોગમાં દૈવ અર્થાત્ ભાગ્ય ગણીને કહેવામાં આવે છે.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- જુઓ: પુરુષાર્થનય.

(33) દૈવનય : ઈશ્વરવાદ

(1) જોડકાં જોડો :-

1. પુરુષકારનયે	(A). માણેકવાળાના દૃષ્ટાંતે નિર્ધારણ થાય છે.
2. દૈવનયે	(B). લીંબુવૃક્ષના પુરુષાર્થના દૃષ્ટાંતે નિર્ધારણ થાય છે.

(2) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. દૈવનય સમજવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ દૈવવાદીને કંઈ પણ કર્યા વિના માણેકની પ્રાપ્તિ અચાનક જ થઈ ગઈ તેમ મને પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કંઈ પણ કર્યા વિના અચાનક જ થઈ જશે.
2. મોક્ષની પ્રાપ્તિ અયત્નસાધ્ય છે એમ અહીં કહ્યું છે તેથી મારે મોક્ષ મેળવવા માટે કંઈ પણ પુરુષાર્થ કરવાનો રહેતો નથી.
3. મોક્ષની પ્રાપ્તિ કોઈ પુરુષને યત્ન [પુરુષાર્થ] થી અને કોઈ પુરુષને અયત્ન [દૈવ] થી થાય છે.
4. કર્મક્ષયના નિમિત્તે મુક્તિરૂપ નૈમિત્તિક કાર્યરૂપે પરિણમવાની આત્માની યોગ્યતાને દૈવધર્મ અને તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનાંશને દૈવનય કહેવાય છે.
5. સિદ્ધાંતમાં કાર્ય જ કાર્ય [-કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ]માં પુરુષકારનય અને દૈવનય - એ બન્ને નયો એક સાથે એક જ સમયે લાગુ થાય છે.
6. દૈવનયની સાથે અન્ય નયોની વિવક્ષાનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક હોવું જરૂરી છે.
7. સ્વભાવસન્મુખતાનો પુરુષાર્થ તો હું કરી રહ્યો છું પણ કર્મને ટાળવા માટેનો પુરુષાર્થ મારાથી થઈ શકતો નથી.
8. વર્તમાનમાં શુભાશુભ ભાવો દ્વારા બંધેલા પુણ્ય-પાપ કર્મો આગામી સંયોગ-વિયોગમાં દૈવ (અથવા ભાગ્ય) બનીને ઉદયમાં આવે છે.

(3) પાંચ સમવાય સંબંધિત આઠ નય વિષયક જોડકાં જોડો :-

નય	તાત્પર્ય
1. નિયતિનય	(A) આત્માના અનિયત (પર્યાય) સ્વભાવને સંસ્કારિત કરી શકાય છે.
2. અનિયતિનય	(B) આત્માનો નિયત સ્વભાવ સંસ્કારો (ગુણો) દ્વારા બદલાવી શકાતો નથી.
3. સ્વભાવનય	(C) નિર્વાણની સિદ્ધિમાં સમયાનુરૂપ પરિણમન કરવાની યોગ્યતા આત્માના અનિયત સ્વભાવમાં છે.
4. અસ્વભાવનય	(D) આત્માનો નિયત ઉષ્ણસ્વભાવ નિયત (નિશ્ચલ) અગ્નિરૂપ છે કે જે કદી બદલાવી શકાતો નથી.
5. કાળનય	(E) આત્માની મુક્તિ સમયથી થાય છે માટે અયત્નસાધ્ય છે.
6. અકાળનય	(F) આત્માની મુક્તિ યત્ન [અંતર્મુખ પુરુષાર્થ] થી સાધ્ય છે
7. પુરુષકારનય	(G) આત્માનાં કાર્યની સિદ્ધિ વખતે પુરુષાર્થ, ભવિતવ્ય, સ્વભાવ અને નિમિત્તની હાજરી પણ આવશ્યક હોય છે.
8. દૈવનય	(H) આત્માનાં કાર્યની સિદ્ધિ તેના સ્વકાળે [કાળલબ્ધિ અનુસાર] થાય છે.

(૩૪) ઈશ્વરનય

પરિશિષ્ટ-૧૮
વચન ૩૪-૧

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય ઈશ્વરનયે પરતંત્રતા ભોગવનાર છે, કારણ કે ધાવની કૃતિને ધાવડાવતાં બાળકના મુસાફરના ભાતની માફક.

સ્પષ્ટીકરણ:- • મુસાફર રસ્તામાં નીકળ્યો અને એણે ભાત લીધું, એણે દૂધ પાયું લીધું તો ધાવ-
(પૃ.નં.૨૬૭) માતા પાસે જઈ. બાળક માતા હોય છે ત્યાં ધાવડાવે. એ [ભાત] પરાધીનપણે એ ત્યાં ભોગવે. [તેમ] આત્મા પણ એની પર્યાયમાં કર્મ ઉદય-યોગ્યતા છે. એને કોઈ પરાધીન કરતું નથી [પરંતુ] પોતાની શક્તિના કારણે તે નિમિત્તાધીન (થઈને પરતંત્રતા) ભોગવનાર છે. કર્મ એને ભોગવાવતું નથી. એ છે તો સ્વતંત્ર પરંતુ પોતાની શક્તિથી [યોગ્યતાથી] નિમિત્તને આધીન [પોતે] થાય છે.

• જ્યાં શક્તિનું વર્ણન આવ્યું ત્યાં કહ્યું કે વિકારના પરિણમનનું પરિણમન છે પરંતુ તે વિકારથી રહિત તેનો સ્વભાવ છે. એ દ્રવ્ય અને ગુણની વાત કરી. વિકારથી રહિત-પણું થયું એનો ગુણ છે. અહીં નયપ્રધાન કથન છે તેથી કહે છે કે વિકારપણે પરિણમવું -નિમિત્તાધીન થવું- એવા સ્વતંત્રપણે પોતે (થાય એવો) ઈશ્વરનય યોગ્યતા છે. તે સ્વતંત્ર છે જે પરતંત્ર થઈને રાગ-દ્વેષ, વિભાવભાવરૂપે પરિણમે છે.

• એ કર્મને લઈને પરાધીન થાય એમ નથી [પરંતુ સ્વતંત્રપણે પોતે પરાધીન થઈને પરિણમે]

• આત્મામાં ઈશ્વરનય નામનો ગુણ છે. જ્યારે એ પર્યાયમાં વિકારપણે પરિણમે છે ત્યારે એ વિકાર પોતે કરે છે અને પોતે ભોગવે છે તેવો એનો ^સ્વતંત્ર^ ધર્મ છે, એને અહીં [સ્વતંત્રપણે] પરને આધીન થવાની પરતંત્રતારૂપ યોગ્યતા ઈશ્વરનય કહે છે.

• આત્મા એનો એ ધર્મ એવા કર્મ ઉદય થકી રાખને ત્યાં ને ત્યાં ઊભા રહેવું
(ગુરુચિંતન) એમ નહિ પરંતુ પૂર્ણ સ્વભાવ સાધ્યપુરુષાર્થની પ્રગતિ છે, ત્યાં દૃષ્ટિ કરવી.

• અહીં ઈશ્વર આત્માને એવી વાત તો એ છે કે આત્મામાં સ્વયં પરાધીનતા ભોગવવાની યોગ્યતા છે એવો કારણ તે પરાધીનતા ભોગવવામાં સ્વતંત્ર છે. ઈશ્વરનિમિત્ત માટે અન્ય દ્રવ્યોમાં આવી યોગ્યતા નથી.

• વસ્તુ: કોઈ પણ દ્રવ્ય પરાધીન કોઈ કરતું નથી. આત્મા પણ પરાધીન થતો નથી, તેમ છતાં વિકારી પરિણમનમાં પરાધીનતા ભોગવે છે.

• પરાધીન થવાની યોગ્યતાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્યકર્મ જબરજસ્તીથી આત્માને વિકાર કરાવતું નથી [પરંતુ] તેનામાં સ્વયં પરાધીન થઈને વિકાર કરવાની યોગ્યતા છે.
(પરમભાવપ્રકાશ નયચક્ર)

• કોઈ પણ બાળકને પોતાની માતાનું દૂધ સ્વતંત્રતાપૂર્વક સહજ રીતે મળે છે, તેને કોઈ દુઃખમાં જવું પડતું નથી. પરંતુ જો તે બાળક કોઈ મુસાફરનું હોય [એને જો તે પોતાના બાળકને કોઈ ધાવમાતાની કૃતિમાં લઈ જાય તો બાળકને ઘણી પરતંત્રતા ભોગવવી પડે છે. તેમ] એવા ભગવાન આત્માને પણ સંસાર અવસ્થામાં આવા જ પુદ્ગલની પરાધીનતા ભોગવવી પડે છે. તેના સ્વભાવમાં જ એક એવી વિશેષતા પડી છે કે તે સ્વયં કર્મને આધીન થઈને મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમે છે અને પરતંત્રતાને ભોગવે છે.

• પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી! "કર્મ આત્માને પરાધીન કરતા નથી, પરંતુ આ આત્મા સ્વયં પરને ઈશ્વરતા પ્રદાન કરીને (પરનો આશ્રય કરીને) પરાધીનતા ભોગવે છે

- દૃષ્ટિ ભલે પણ આત્મામાં નિમિત્તના આશ્રયે જેટલો વિકાર થાય છે, તેટલી નિમિત્તની ઈશ્વરતા છે અને આત્માની પરાધીનતા છે અને દૃષ્ટિ તેને જાણે છે.
- "જ્યાં પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવની નિજની ઈશ્વરતાને ચૂકીને માત્ર પર્યાયની પરાધીનતા સ્વીકારી ઈશ્વરતા પરને આપે છે, ત્યાં તો ઈશ્વરનય રહ્યો છે, પરંતુ જે સ્વભાવની ઈશ્વરતાને ભૂલીને માત્ર પરને જ ઈશ્વરતા પ્રદાન કરે, તો તેને ઈશ્વરનય પણ રહ્યો નથી, તે તો પર્યાયમાં જ મૂઢ એવો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે."
- અહીં અનીશ્વરનયથી તો ભગવાન આત્માની સ્વાધીનતા સિદ્ધ કરી જ છે, પરંતુ ઈશ્વરનયથી પણ અદ્ભુત પ્રકારે સ્વાધીનતા જ સિદ્ધ કરી છે, કારણ કે પરાધીનતાના ભાવવાળો દોષ પણ તેના સ્વભાવમાં જ વિદ્યમાન છે.
- ધ્યાન રહે, આ પરાધીનતા માત્ર પર્યાયસ્વભાવ સુધી જ સીમિત છે, દ્રવ્યસ્વભાવમાં તેનો પ્રવેશ નથી, કારણ કે દ્રવ્યસ્વભાવ તો સદાય સ્વાધીન જ રહે છે.

(૩૪) ઈશ્વરનય : ધર્મવાર

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1- કોઈ પણ વ્યક્તિ પરાધીન થાય તો તે પરતંત્રપણે જ થાય, સ્વતંત્રપણે નહિ.

2- ભારતના ગાંધી અંગ્રેજોને પરતંત્રપણે જ આધીન થયા હતા.

3- આ નયની વ્યાખ્યામાં બતાવેલા દૃષ્ટાંતમાં ધાવમાતાની બળજબરીને કારણે બાળકને તેની ઇચ્છાને ગણી ધાવામાં આવ્યું હતું.

4- આત્મા પરતંત્રપણે જ કર્મ આદિના જડ નિમિત્તોને આધીન થાય છે.

5. આત્મામાં સ્વયં પરાધીનતા ભોગવવાની યોગ્યતા છે જેને કારણે તે પરાધીનતા ભોગવવામાં સ્વતંત્ર છે. તેની આ યોગ્યતાને ઈશ્વરધર્મ કહેવાય છે.

6. જ્યારે આત્મા પર્યાયમાં વિકારપણે પરિણમે છે ત્યારે તેના ઉપાદાન ગુણને કારણે તે વિકાર પોતે જ કરે છે - આવો એનો સ્વતંત્ર ધર્મ છે.

7. પોતે જ સ્વતંત્રપણે પરને આધીન થવાની આત્માની આ યોગ્યતાથી-વિશેષતાથી-સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્યકર્મ જબરજસ્તીથી આત્માને વિકાર કરાવવું નથી.

8. કર્મ આત્માને પરાધીન કરતા નથી પરંતુ આ આત્મા સ્વયં પરને [પોતાની] ઈશ્વરતા પ્રદાન કરીને [-પરનો આશ્રય લઈને] પર્યાયમાં પરાધીનતા ભોગવે છે.

9- આ ઈશ્વરધર્મ તે આત્માનો દ્રવ્યસ્વભાવ છે.

10. જેટલી આત્માની પરાધીનતા છે તેટલી નિમિત્તની ઈશ્વરતા છે.

11- આ ઈશ્વરનય માત્ર અજ્ઞાનીને જ લાગુ પડે છે, જ્ઞાનીને નહિ.

12. પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવની વિશાળ ઈશ્વરતાને ભૂલીને જીવ કોઈક વખતે આંશિકમાં [ભાવિકર્મોદય સંબંધ] જેટલો [અલ્પકાળનો] વિકાર થાય છે તેને ધર્મ માને છે તેથી તેને જ સાચો ઈશ્વરનય હોય છે.

13. પર્યાયમૂઢ અજ્ઞાની પોતાના સ્વભાવની ઈશ્વરતાને બદલે સ્વયં નિમિત્તને પોતાની ઈશ્વરતા પ્રદાન કરે છે માટે તેને સાચો ઈશ્વરનય હોતો નથી.

14- ઈશ્વરનય દ્વારા આચાર્યશ્રીએ આત્માના પરાધીન સ્વભાવની પ્રસિદ્ધિ કરી છે.

15- [પ્રકારાન્તરથી જોતાં] અહીં ઈશ્વરનયે પણ આત્માની સ્વાધીનતા જ આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધ કરી છે કારણ કે [સ્વતંત્રપણે] પરાધીનતા ભોગવવાનો ધર્મ પણ આત્માના સ્વભાવમાં જ વિદ્યમાન છે.

(૩૫) અનીશ્વરનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય અનીશ્વરનયે સ્વતંત્રતા ભોગવનાર છે, હરણને સ્વચ્છંદે (સ્વતંત્રપણે, પોતાની મરજી અનુસાર) ફાડી ખાતા સિંહની માફક.'

સ્પષ્ટતા:- સિંહ હરણને કોઈ પકડે એમ નહિ પરંતુ પોતાની મરજી અનુસાર તેને હાથ મારીને (પૃ.નં.૨૫૭) ફાડી ફાડ, ખાઈ જાય છે. હરણને સ્વચ્છંદપણે મારનાર સિંહની જેમ ભગવાન આત્મા સ્વતંત્રપણે પોતાની યોગ્યતાથી રાગને કરે છે અને સ્વતંત્રપણે રાખે છે. કર્મનું નિમિત્તપણું હોવું માટે રાગ રાખે એમ નથી.

- એ રાગને પરતંત્રપણે કરે એવો પણ [એક એનો] ધર્મ (છે) અને રાગને સ્વતંત્રપણે કરે એવો પણ એનો ધર્મ છે. [પરંતુ] કર્મ [વશ] રાગ પરતંત્રપણે કરે એમ [કોઈ] કર્મ [વશ] રાગ સ્વતંત્રપણે કરે એમ નથી. [એક જ સમયમાં આ બન્ને યોગ્યતાઓ એક જ સાથે હોય છે.]
- તેની પર્યાયમાં આવા બે યોગ્યતા છે એવું જાણીને ત્યાં રોકાવાનું નથી [પરંતુ] જેની [એ] પર્યાય છે તે દ્રવ્યને જાણવાનું છે.

(ગુરુચિંતન)

- રાગ ભલે સંયોગ હોય, રાગ ભલે નિમિત્ત હોય, આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું ભાન કરીને અતીન્દ્રિય આનંદ ભોગવવામાં સ્વતંત્ર છે. તે સ્વયં પોતાનો ઈશ્વર છે; અન્ય કોઈ તેનો ઈશ્વર નથી, તેથી આ યોગ્યતાને અનીશ્વર ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે.
- [નયપ્રવચનમાં પૂ.ગુરુદેવશ્રીએ કહ્યું છે કે] "પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ વગેરે જેટલા પરાધીનતા છે તેનું જ્ઞાન ઈશ્વરનયને રહે છે, પરંતુ તે જ સમયે અંતર્દૃષ્ટિમાં આત્માની સ્વાધીન પ્રભુતાનું જ્ઞાન પણ રહે છે, કારણ કે ઈશ્વરનયના સમયે અનીશ્વરનયની અપેક્ષા પણ સાથે જ છે. જો પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવની શ્રદ્ધાપૂર્વક ઈશ્વરતાને ભૂલ્યા વિના માત્ર પર્યાયની પરાધીનતા સંબંધી ઈશ્વરતા પરને આપે છે, ત્યાં તો ઈશ્વરનય રહે છે; પરંતુ જો [સ્વ] સ્વભાવની ઈશ્વરતાને ભૂલીને માત્ર પરને જ ઈશ્વરતા પ્રદાન કરે, તો ઈશ્વરનય પણ રહેતો નથી - તે તો પર્યાયમાં જ મૂઢ હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ છે."

(પરમાગમસાર નવનીત)

- અનીશ્વર એટલે જેનો કોઈ ઈશ્વર ન હો - જે સ્વયં જ પોતાનો ઈશ્વર હો. અનીશ્વરનયે આ ભગવાન આત્માનો કોઈ [અન્ય] ઈશ્વર નથી તે સ્વયં જ પોતાનો ઈશ્વર છે, તેથી તે અનીશ્વર છે.
- આ ચૈતન્ય રાજા ભગવાન આત્મા પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશી સ્વરાજ્યમાં પોતાના આત્મોન્મુખ સમ્યક્ પુરુષાર્થ વડે અંતર્વૈભવમાં ઝગમગી ઊઠીને અત્યંત સ્વતંત્રતાપૂર્વક પોતાના અતીન્દ્રિય આનંદનો ઉપભોગ કરે તો તેને કોણ રોકી શકવાનું છે?
- પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી: "શક્તિ અપેક્ષાએ તો બધા આત્મા અને તીર્થંકર ભગવાનનો આત્મા એક જેવા જ છે. બધા આત્માઓમાં પણ તીર્થંકર ભગવાન જેવું ઈશ્વરપણું સ્વભાવત: વિદ્યમાન છે.
- ધ્યાન રહે, [ઈશ્વરનયે કહેલ] આ પરાધીનતા માત્ર પર્યાયસ્વભાવ સુધી જ સીમિત છે, દ્રવ્યસ્વભાવ તો સદા સ્વાધીન જ છે. ભગવાન આત્માના આ સ્વાધીન સ્વભાવનું નામ જ અનીશ્વરધર્મ છે અને તેને વિષય બનાવનાર નયનું નામ અનીશ્વરનય છે.

(૩૫) અનીશ્વરનય : કાર્યશાળા

(૧) જોડકાં જોડો :-

1. ઈશ્વરનય	(A) - [દૃષ્ટાંત:] હરણને સ્વચ્છંદપણે ફાડી ખાતો સિંહ
2. અનીશ્વરનય	(B) - [દૃષ્ટાંત:] ધાવમાતાને સોંપેલ પરતંત્રતા ભોગવનારું મુસાફરનું બાળક.
3. ઈશ્વરનયે	(A) - આત્મા સ્વતંત્રતા ભોગવનાર છે.
4. અનીશ્વરનયે	(B) - આત્મા પરતંત્રતા ભોગવનાર છે.
5. ઈશ્વરનય	(A) - આત્મા પોતે ઈશ્વર છે પરંતુ પોતાની ઈશ્વરતા પરને પ્રદાન કરે છે.
6. અનીશ્વરનય	(B) - આત્મા પોતે ઈશ્વર છે, અન્ય કોઈ નહિ. [તે પોતાની ઈશ્વરતા પરને પ્રદાન કરતો નથી].

(૨) સાચું કે ખોટું (T / F) જણાવો :-

1. આત્મા પરતંત્રપણે રાજ્ય કરે છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
2. આત્મા સ્વતંત્રપણે રાજ્ય રાખે છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
3. ઈશ્વરનય અને અનીશ્વરનય બતાવે છે કે કોઈ વખત રાજા સ્વતંત્રપણે કરે છે અને કોઈ વખત રાજા પરતંત્રપણે કરે છે.
4. ઈશ્વરધર્મને જેમ પરાંક સ્વભાવ કહ્યો હતો તેમ આ અનીશ્વરધર્મ પણ પરાંક-સ્વભાવ જ છે.
5. આત્મા અનીશ્વર છે અર્થાત્ આત્મા ઈશ્વર નથી - એમ અહીં અર્થ થાય છે.
6. આત્મા અનીશ્વર છે અર્થાત્ તેનો કોઈ ઈશ્વર નથી; તે સ્વયં જ પોતાનો ઈશ્વર છે એમ અહીં અર્થ થાય છે.
7. મને તો લાગે છે કે જો ઈશ્વરનય અને અનીશ્વરનય ના નામે અર્થ લખ્યા સાથે ઉદાહરણ આપેલ હોત તો વધારે રસપ્રદ લાગત.
8. જીવ! તું તારી અનાદિકાળની અજ્ઞાનતાના આધારે ન સમજી શકતો હોય તો ગુરુઓને સમજવાનો પ્રયત્ન કર પરંતુ આગમમાં ફેરફાર કરવાની ચેષ્ટાને છોડી દે.
9. ભલે તેનો સંયોગ હોય, ભલે તેનો કર્મોદય હોય પરંતુ આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું લક્ષ કરીને અતીન્દ્રિય આનંદ ભોગવવામાં સ્વતંત્ર છે.
10. ઈશ્વરનય વખતે પણ અનીશ્વરનયની સાપેક્ષતા હોય તો જ તે ઈશ્વરનય સાચો છે.
11. હું સંતરાજ ભગવાન આત્મા મારા અસંખ્યપ્રદેશી સ્વરાજ્યમાં મારા આત્માનુભવ સ્વરૂપ પુરુષાર્થ વડે ચૈતન્યસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને અનંત સ્વતંત્રતાપૂર્વક મારા અતીન્દ્રિય આનંદનો ઉપભોગ કરું તો મને રોકનારું કોઈ નથી - તે આ નયનું તાત્પર્ય છે.

(૩૬) ગુણીનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય ગુણીનયે ગુણગ્રાહી છે, શિક્ષક વડે જેને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે એવા કુમારની માફક.'

સારાંશ:- • ઉપરોક્ત શિક્ષક વડે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. શિક્ષક જેમ પાઠ
(પૃ.નં. ૨૫૭) કુમારને શીખવે છે તેમ કુમાર શીખે છે. [કુમાર] પોતામાં જેટલા ગુણ હોય છે તેને ગ્રહણ કરે છે અંદરથી જાણે છે. શિક્ષક પાસે કુમાર જેમ ગ્રહણ કરે છે એમ આત્મામાં એવો એક ધર્મ એમ યોગ્યતા છે કે જેનામાં જેટલા ગુણ હોય તેને જાણી એમ ગ્રહે છે. એ વ્યવહાર કહ્યો, પરંતુ એવો એક ધર્મ છે.

- આત્મા પરનાં ગુણ [ભાષાના] શું છે તેને જાણે છે, [તેથી તે] ગુણગ્રાહી છે.
- શિક્ષક જેમ શીખવે તેમ [કુમાર] શીખે. એમ નહિ કે અકડાઈના ઉભરાવાળા
- રાજકુમાર છોકરો એમ આ શિક્ષક તો ભણો-ગણોના પઢાવવાવાળા છે.

(ગુરુશિષ્ય)

- ભગવાન આત્મામાં ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા છે જેને ગુણધર્મ કહે છે. તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનને ગુણીનય કહે છે.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- જેમ શિક્ષક દ્વારા શીખવાડવામાં આવતાં બાળક ભાષા આદિ શીખી લે છે, તે જ રીતે આ ભગવાન આત્મા પણ ગુરુના ઉપદેશને ગ્રહણ કરી લે-એવી એક શક્તિથી સંપન્ન છે.
- જો ભગવાન આત્મામાં ગુણધર્મ ન હોત તો દેશનાલબ્ધિ સંભવ ન હોત, તીર્થંકર ભગવાનની વાણીનો લાભ પણ તેને પ્રાપ્ત ન થાત; કારણ કે સ્વયં તે વાણીને ગ્રહણ જ ન કરી શકત તો પછી તેનો લાભ તેને કેવી રીતે મળત?
- [ગુણીનય તથા અગુણીનય બતાવે છે કે ભગવાન આત્મામાં સદુપદેશને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ પણ વિદ્યમાન છે અને અવાંછિત ઉપદેશને સાક્ષીભાવથી જાણીને તેની ઉપેક્ષા કરવાની શક્તિ પણ વિદ્યમાન છે. આ રીતે આત્મા ગુણગ્રાહી પણ છે અને અગુણગ્રાહી અર્થાત્ સાક્ષીભાવથી રહેનાર પણ છે.
- પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી: "અહીં 'અગુણીનયનો અર્થ દોષસૂચક નહિ પરંતુ સાક્ષીપણાનો સૂચક છે. 'ગુરુથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરું'-આ પ્રકારનો વિકલ્પ આવે છે, પરંતુ આત્મા વિકલ્પ કરે જ-એવો આત્માનો સ્વભાવ નથી; વિકલ્પ અને વાણી બન્નેના સાક્ષીપણે રહેવાનો [પણ] આત્માનો [એક] ધર્મ છે.
'ભગવાન અરિહંત સંતોની વાણી ઝીલીને આત્મા ગુણ ગ્રહણ કરે છે'-એમ કહેનાર ગુણીનય પણ આત્માને જ બતાવે છે અને 'આ આત્મા ભગવાનની પાસેથી કાંઈ પણ શીખતો નથી, આત્મા તો સાક્ષીભાવથી [માત્ર] દેખવા-જાણવાવાળો છે'-એમ કહેનાર અગુણીનય પણ આત્માને જ બતાવે છે."

(૩૭) અગુણીનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય અગુણીનયે કેવળ સાક્ષી જ છે (-ગુણગ્રાહી નથી), શિક્ષક વડે જેને કેળવણી અપાય છે એવો જે કુમાર તેને જોનાર પુરુષની (-પ્રેક્ષકની) માફક.'

સારાંશ • ગ્રહવાનું નથી, સાક્ષી છે. જે છે તેને જાણે છે (કે) અહીં છે, બસ! અહીંનું. સાક્ષી
(પુ.નં.૨૪૭) તરીકે જાણે છે. અહીં તો સાક્ષી [છે] એમ નહિ લીધું [પરંતુ] જાણે છે કે છે. કોઈના ગુણ ગ્રહણ કરવા એવા અર્થમાં યોગ્યતા નથી. આવો અર્થ [અગુણી] ધર્મ છે.

- ઘડીકમાં કહે કે ગુણગ્રાહી છે અને વળી કહે સાક્ષી છે. [ગુણીનયે અને અગુણીનયે] એવા બંને એની યોગ્યતાનો ધર્મ છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા બે ધર્મ બતાવ્યા છે.
- પર્યાયના બહિર્મુખ ધર્મોને જાણતા છતાં અંદરમાં રાગની યોગ્યતા-ગ્રાહ્યતા કાંઈ નથી. અંદર તો કાર્ય, કાર્ય શુદ્ધ પડ્યા છે - એમ અંતર્મુખ દૃષ્ટિ કરવાની છે.
- પરના ગુણ હોય, ભલે તો અરિહંતના, પંચ પરમેષ્ઠિના (હોય) તેને [અગુણીનયે] સાક્ષી(પણે) જાણે અને અહીં તો [-ગુણીનયે] તેના જેવા ગુણો છે, જેમ રીતે છે તેને ગ્રહે છે
- શિક્ષક જેમ શીખવે છે તેમ કુમાર શીખે છે તેમ [ગુણીનયે] આત્મામાં ભણવાના જે કોઈ ગુણોની, પર્યાયની યોગ્યતા હોય તેને ગ્રહે છે, શિક્ષામાં લે છે અને [અગુણીનયે] શિક્ષામાં લેતો નથી, સાક્ષી છે.

(ગુરુ ચિંતન)

- ભગવાન આત્મામાં ઉપદેશાદિ પ્રભાવિત ન થવું તેને માત્ર જાણવાની યોગ્યતા છે જેને અગુણીધર્મ કહેવાય છે. તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનને અગુણીનય કહે છે.
- ગુણીધર્મ અને અગુણીધર્મ બંને ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની અથવા ન કરવાની યોગ્યતા બતાવીને આત્માની પર્યાયની સ્વતંત્રતાની ઘોષણા કરે છે. આપણે કોઈનો ઉપદેશ માનીએ કે ન માનીએ તે માટે આપણે સ્વતંત્ર છીએ, કોઈ આપણને બાધ્ય કરી શકતું નથી.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- જે રીતે શિક્ષા ગ્રહણ કરતા બાળકને દેખવાવાળો પુરુષ શિક્ષા ગ્રહણ કરતો નથી, પરંતુ માત્ર સાક્ષીભાવથી - અનાસક્તભાવથી - તટસ્થભાવથી તેને દેખે-જાણે જ છે તેમ રીતે ભગવાન આત્માની સાક્ષીભાવથી દેખવા-જાણવાની શક્તિનું નામ અગુણીધર્મ છે.
- જો ભગવાન આત્મામાં અગુણીધર્મ ન હોત તો પછી તેને બધા ઉપદેશોને ગ્રહણ કરવું અનિવાર્ય થઈ જાત, તેમને સાક્ષીભાવમાત્રથી જાણને સંભવ ન રહી શકત.

(36) ગુણનય, (37) અગુણનય : ધર્મચર્ચા

(૧) જોડકાં જોડો :-

(A) ધર્મ	દૃષ્ટાંત
1 ગુણધર્મ	(A) શિક્ષિત કુંભારને જેમ ઘડવાનું આવડે છે તેમ કુંભાર ઘડતો છે.
2 અગુણધર્મ	(B) શિક્ષિત કુંભારને જે ઘડવાનું આવડે છે તેને પુસ્તક સાક્ષીભાવથી જાણે છે પરંતુ તેને ગ્રહણ કરતો નથી.

(B) ધર્મ	વ્યાખ્યા
3 ગુણધર્મ	(A) ઉપદેશને માત્ર જાણે તેનાથી પ્રભાવિત ન થવાની યોગ્યતા
4 અગુણધર્મ	(B) ઉપદેશને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા

5 ગુણધર્મ	(A) આત્મા અન્ય મતના ઉપદેશને જાણે છે પરંતુ તેને ગ્રહણ કરતો નથી.
6 અગુણધર્મ	(B) આત્મા ગુરુના ઉપદેશ ગ્રહણ કરે તે છે.

7 જો ગુણધર્મ ન હોત	(A) તો બધા ઉપદેશોને ગ્રહણ કરવું અનિવાર્ય થઈ જાત.
8 જો અગુણધર્મ ન હોત	(B) તો દેશનાલબ્ધિ ન હોત.

9 ગુણનય	(A) બતાવે છે કે આત્મામાં અવાંછિત ઉપદેશની ઉપેક્ષા કરવાની શક્તિ છે.
10 અગુણનય	(B) બતાવે છે કે આત્મામાં સદુપદેશ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે.

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) બતાવો :-

1- 'અગુણી' શબ્દ આત્મામાં રહેલો અર્થ દોષ સૂચવે છે.
2. 'અગુણી' શબ્દ દોષસૂચક નથી પરંતુ સાક્ષીભાવસૂચક છે.
3- ગુણનય આત્માને બતાવે છે, અગુણનય આત્માને બતાવતો નથી.
4. 'સંતોની વાણી સાંભળીને આત્મા ગુણગ્રહણ કરે છે' એમ કહેનાર ગુણનય પણ આત્માને બતાવે છે અને 'આત્મા બીજાઓ પાસે કંઈ શીખતો નથી, માત્ર સાક્ષીભાવે જાણે-દેખે છે' એમ કહેનારો અગુણનય પણ આત્માને જ બતાવે છે.
5- અગુણનયે આત્મા અર્થનો સાક્ષીપણે જાણે એટલી જ યોગ્યતા તેનામાં છે.
6. અગુણનયે આત્મા [અવાંછિત ઉપદેશને] સાક્ષીભાવે જાણે છે તેમજ ગુણ ગ્રહણ કરતો નથી - એવી યોગ્યતા તેનામાં છે.
7. ગુણધર્મ અને અગુણધર્મ બંને આત્માની ઉપદેશને ગ્રહણ કરવાની અથવા ન કરવાની યોગ્યતા બતાવીને તેની પસંદગીની સ્વતંત્રતાની ઓળખાણ કરે છે.

(૩૮) કર્તૃનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય કર્તૃનયે રંગરેજની માફક, રાગાદિ પરિણામનું કરનાર છે (અર્થાત્ આત્મા કર્તાનયે રાગાદિ પરિણામનો કર્તા છે, જેમ રંગારો રંગનો કરનાર છે તેમ.)'

સ્પષ્ટતા:- • રંગારો કપડાને રંગ કરે છે ને? એ રંગરેજ જેમ રંગ ચડાવે છે તેમ આત્મા (પૃ.નં.૨૯૭) રાગના રંગનો કરનાર છે. એટલે પણ એક એનામાં યોગ્યતાની ભાવકતાનો ધર્મ છે.

- દ્રષ્ટિનો વિષય કે શક્તિનું વર્ણન આવે ત્યારે કહે કે રાગનું કરવાપણું - (રાગનો) કર્તા થાય એવો એનામાં ગુણ છે જ નહિ. ગુણ નથી પરંતુ પર્યાયમાં એવો એક ધર્મ છે કે જે રાગનું પરિણમન કરે છે તે કર્તૃત્વ [નામનો] એના પોતાનો એક ધર્મ છે.
- એક પર્યાયની વાસ્તવિક સ્થિતિ શું છે તે વર્ણવે છે. રાગપણે થવું, પરિણમવું એવો કર્તૃત્વ નામનો યોગ્યતાનો એવો ધર્મ છે, તે પરને લઈને નથી.
- જે ભગવાન આત્માને રાગનો કર્તા માને તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે કેમ કે તેનો એવો કોઈ ગુણ નથી કે રાગ કરે. એ ગુણ એના દ્રવ્યને વશ બતાવ્યું છે ત્યાં રાગનો કર્તા (નથી). અહીં કહે છે કે એ રાગપણે પરિણમે છે તે તેનો પર્યાયનો ધર્મ છે. એના જ્ઞાનમાં ખ્યાલમાં લ્યો કે આ રાગનું પરિણમન મારામાં છે - અર્થાત્ મારામાં કર્તા નામનો - કર્તૃત્વ નામનો ધર્મ છે.
- દ્રષ્ટિના વિષય આત્માને રાગનો કર્તા માનવો તે મિથ્યાત્વ છે, અહીં તો તેની પર્યાયમાં જે રાગ-દ્વેષ, વિષયવાસનાનું પરિણમન થાય છે તે કર્તૃત્વનો પોતાનો ધર્મ છે. વિકલ્પનું જે પરિણમન થાય છે તેનો કર્તા ગણ્યો છે.
- દ્રવ્યદ્રષ્ટિમાં પર્યાયનું લક્ષ જ નથી અને દ્રવ્યદ્રષ્ટિ સાથે જે જ્ઞાન થયું એમાં દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય ત્રણેનું જ્ઞાન છે. જેની દ્રષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર છે એવા જ્ઞાનને પણ પર્યાયમાં રાગનું કરવાપણું કર્તૃનયે દેખાય છે.
- તારામાં જે રાગનો પર્યાય થાય તેને તું બીજાના કર્તૃત્વમાં નાખ છે [તે વ્યવહાર નથી] [illegible] એ તારી [રાગની] પર્યાયનું પરિણમન થવું એ તારો ધર્મ છે એમ તું જાણતો નથી. રંગરેજ એવા હતા, કર્મનો રંગ ચડ્યો માટે આમને રાગ કરવો પડ્યો એમ નથી. એ પર્યાયમાં રાગમાં રંગાયું (એનો ધર્મ નથી).
- રાગપણે પરિણમવાની પર્યાયની યોગ્યતા છે એ એક વાત છે અને રાગના રંગપણે થઈ જવું એ જુદી વાત છે. એકત્વ રાગના રંગપણે થઈ જવું એ તો મિથ્યાત્વ છે પરંતુ રાગ એના પોતાના પર્યાયમાં હોય છે એમ જાણવું એમાં મિથ્યાત્વ નથી.
- જ્ઞાની રંજિત પરિણામપણે પરને ભોગવતો નથી. અજ્ઞાની રંગમાં રંગાઈ જાય છે એટલે ભોગવે છે. રાગનો રસ કરીને ભોગવે છે એ તો મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. અહીં રાગપણે થવું, પરિણમવું એ એનો કર્તૃત્વધર્મ છે એટલું તેને સિદ્ધ કરાવે છે. એમાં [illegible] થવું એમ વસ્તુ અહીં નથી.
- જ્ઞાની અપેક્ષાએ રાગ-દ્વેષ, દયા-દાન આદિના પરિણામ એનો કર્તા હું, રંગાયેલો હું. એ મારું પરિણમન છે. રાગાદિ પર્યાયની દશાનો કર્તા [છે કર્તૃત્વનયે] છે.

(ગુરુ, શિષ્ય)

- આત્મા પોતાના રાગાદિ પરિણામોને સ્વયં પોતાની યોગ્યતાથી કરે - એવી યોગ્યતા-

વાળો છે, એને કર્તૃત્વ કહે છે.

- સમયસાર આદિમાં રાગાદિના અકર્તાબુદ્ધિને કર્તૃત્વ કહ્યું છે, પરંતુ અહીં "યઃ પરિણમતિ સ કર્તા" ની પરિભાષા અનુસાર જ્ઞાનીને પણ રાગનો કર્તા કહેવામાં આવેલ રહ્યો છે. અજ્ઞાન ટાળીને તો અકર્તા તો છે જ. તેથી અહીં કહી શકાય કે જ્ઞાની દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ રાગાદિ ભાવોના અકર્તા છે અને જ્ઞાનની અપેક્ષા તેના કર્તા છે. આ રીતે જુદી જુદી અપેક્ષાએ બન્ને કથન અત્રે સાચાં સિદ્ધ થાય છે.
- અજ્ઞાની દૃષ્ટિ અને જ્ઞાન બન્ને અપેક્ષાએ રાગાદિના કર્તા છે, પરંતુ તે જ સમયે શુદ્ધનયની દૃષ્ટિએ તે રાગાદિને અડકતો પણ નથી, તેથી અકર્તા છે.

(પરમભાવપ્રકાશ નયચક્ર)

- પૂ. ગુરુદેવશ્રી: "સમયસારમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અજ્ઞાનદશામાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ રાગનો કર્તા થાય છે અને જ્ઞાનદશા થતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ રાગાદિનો અકર્તા થાય છે - એ વાત અહીં નથી. અહીં તો એમ કહેવું છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પણ જ્યારે એની પર્યાયમાં થતા રાગનો કર્તા છે અને તે જ સમયે તે રાગનો અકર્તા પણ છે. આ રીતે બન્ને કથન નયોમાં અત્રે સાચાં જ છે."

(૩૮) કર્તૃનય : દાસરાસ

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. રાગપણે થવું-પરિણમવું એવો આત્માનો કર્તૃધર્મ જણાવે છે કે પરને કારણે આત્મામાં રાગ થતો નથી.
2. પર્યાયમાં થતા રાગ-દ્વેષાદિ તે કર્તૃનયે પોતાનો ધર્મ છે.
3. દ્રવ્યના વિષય આત્માને રાગનો કર્તા માનવો તે અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ છે.
4. સંયોગો જ એવા હતા કે મારે ક્રોધ કરવો જ પડ્યો, તેમાં મારો કોઈ ગુનો નથી.
5. રાગપણે પરિણમવાની પર્યાયની યોગ્યતા તે આત્માનો એક ધર્મ છે તેમજ રાગના રંગપણે રહી જવું એ પણ આત્માનો એક ધર્મ છે.
6. રાગના પરિણમનનું કર્તૃત્વપણું જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની બન્નેમાં એક સરખું હોય છે.
7. રાગપણે પરિણમવું એ આત્માનો કર્તૃધર્મ છે અર્થાત્ રાગમાં એકાકાર થવું તે આત્માનો કર્તૃધર્મ છે.
8. અજ્ઞાની બુદ્ધિ એમ જ્ઞાન બની એકાંતિકે રાગાદિ ભાવોનો કર્તા છે.
9. સમયસારમાં કહ્યું છે કે 'ભેદજ્ઞાન થતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ રાગાદિનો અકર્તા થાય છે.' એજ વાત આ કર્તૃનયમાં કહેવામાં આવી છે.
10. અહીં કહ્યું છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પણ પોતાની પર્યાયમાં થતા બધા રાગનો [તે પરિણમન તેનામાં થવું હોવાને કારણે] કર્તા [કર્તૃનયે] છે.

(૩૯) અકર્તૃનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય અકર્તૃનયે કેવળ સાક્ષી જ છે (-કર્તા નથી), પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રંગરેજને જોનાર પુરુષની (-પ્રેક્ષકની) માફક.'

સારાંશ:- • રંગારો જેમ રંગતો હોય એને જોનાર જુએ, એમ રાગ થાય એનો જાણનાર છે.
(પૃ.નં.૨૫૭) રંગરેજનો એમ કપડું રંગાતું જોનાર જુએ એમ રાગ થાય એને પોતે જાણે છે. એવો આત્મામાં અકર્તૃત્વ નામનો ધર્મ છે.

• રાગાદિનો પરિણમન થયું એવો પણ એક કર્તૃત્વધર્મ છે અને રાગ થયો તેનું સાક્ષી રહેવું [અકર્તાપણું] એવો પણ એક અકર્તૃત્વધર્મ છે.

• ધર્મ અનેક છે સાથે. ધર્મ અનેક સમયવર્તી [illegible] નહિ.

• આત્મા અનંત પદાર્થનો જાણ છે, એ જ્ઞાનને દ્વારા [illegible] આત્મા છે. અકર્તૃત્વધર્મને જાણે કે કર્તૃધર્મને જાણે એની [illegible] [illegible] જાણે. [illegible] છે કે [illegible] જાણે.

[-પોતાના રાગાદિ પરિણામનો સાક્ષીમાત્ર જાણનારો]

([illegible])

• આત્માનો સ્વભાવ રાગાદિરૂપ નહીં થવાનો (પર્યાયમાં પણ રાગ છે) તેને અકર્તૃત્વધર્મ કહેવાય છે, તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનને અકર્તૃનય કહેવાય છે.

• સમયસાર ગાથા ૩૨૦માં આત્માને નેત્રની જેમ રાગાદિ સર્વ પદાર્થોનો અકર્તા અભોક્તા માત્ર જ્ઞાતા કહ્યા છે. આ કથન ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ જ્ઞાની-અજ્ઞાની બધા જીવોને લાગુ પડે છે.

• અગુણીનયથી આત્માને માત્ર ઉપદેશનો સાક્ષી કહ્યો હતો. અહીં પોતામાં થનારા રાગાદિ ભાવોનો સાક્ષી કહેવામાં આવ્યો છે. અભોક્તૃત્વનયથી પોતાના સુખ-દુઃખનો સાક્ષી કહેવામાં આવશે. ખરેખર તો સર્વ પદાર્થોનો સાક્ષીભાવથી માત્ર જાણનારો જ છે.

(પરમભાવ પ્રકાશક નયચક્ર)

• સંપૂર્ણ જગતને સાક્ષીભાવથી દેખતા-જાણતા સ્વભાવવાળો હોવાથી ભગવાન આત્મા તો સંપૂર્ણ જગતનો જ સાક્ષી છે; તોપણ અહીં પ્રકરણાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓનું સાક્ષીપણું બતાવવામાં આવ્યું છે. આ રીતે અગુણીનયના સાક્ષીભાવમાં ગુણગ્રાહિત્વનો નિષેધ છે, અકર્તૃનયના સાક્ષીભાવમાં રાગાદિભાવના કર્તૃત્વનો નિષેધ છે અને અભોક્તૃત્વનયના સાક્ષીભાવમાં સુખ-દુઃખના ભોક્તૃત્વનો નિષેધ છે.

(૩૯) અકર્તૃનય : સ્વાધ્યાય

(૧) જોડકાં જોડો :-

1. કર્તૃનય 2. અકર્તૃનય	(A). આત્મામાં પોતામાં થતા રાગાદિ પરિણામોને સાક્ષીભાવે જોવાની યોગ્યતા છે. (B). આત્મામાં પોતાના રાગાદિ પરિણામોને સ્વયં કરવાની યોગ્યતા છે.
3. દ્રવ્યનો વિષય આત્મા 4. જ્ઞાનનો વિષય આત્મા	(A). રાગનું પરિણમન આત્માની પર્યાયમાં થાય છે. (B). રાગનો કર્તા આત્મા નથી.
5. રંગાર 6. પુરુષજોનાર	(A). સ્વઃ પરિણમતિ સઃ કર્તાઃ પરિણમનની અપેક્ષાએ જ્યાં રાગનું કર્તાપણું છે. (B). રાગાદિનાં અકર્તૃત્વબુદ્ધિ હોવાની અપેક્ષાએ જ્યાં રાગનું કર્તાપણું છે.
7. જ્ઞાની દ્રષ્ટિની અપેક્ષાએ રાગાદિ ભાવોનો 8. જ્ઞાની જ્ઞાનની અપેક્ષાએ રાગાદિ ભાવોનો	(A). કર્તા છે (B). અકર્તા છે.
9. અજ્ઞાની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનની અપેક્ષાએ રાગાદિ ભાવોનો 10. અજ્ઞાની શુદ્ધનયની દ્રષ્ટિએ રાગાદિ ભાવોનો	(A). અકર્તા છે. (B). કર્તા છે.

(૨) સાચું કે ખોટું જણાવો :-

1. આત્મદ્રવ્યમાં, કાંઇક કરી રહેલા રંગારાને સાક્ષીભાવે જોઇ રહેલા પુરુષની જેમ, પોતામાં પરિણમિત થઇ રહેલા રાગાદિને સાક્ષીભાવે જોવાની યોગ્યતા છે કે જેને અકર્તૃધર્મ કહેવાય છે. આ ધર્મને વિષય બનાવનાર જ્ઞાનાંશને અકર્તૃનય કહેવાય છે.
2. જે રીતે આત્મા કર્તૃનયે કાંઇક કરી રહેલા રંગરેજની માફક, પોતાના રાગાદિનો કર્તા છે, તે જ રીતે અકર્તૃનયે તે રંગરેજને સાક્ષીભાવે જોનાર પુરુષની માફક, પોતાના રાગાદિનો સાક્ષીભાવે જોનાર છે.
3. કર્તૃધર્મ અને અકર્તૃધર્મ એ બન્ને પર્યાયના સ્વભાવ છે.
4. અગુણીનયે ગુણગ્રાહિત્વનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો, અહીં અકર્તૃનયે પોતાના રાગાદિ પરિણમનના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.
5. કર્તૃધર્મને ગૌણ અકર્તૃધર્મને મુખ્ય કરીને આત્માની દ્રષ્ટિ તે ધર્મોના અધિષ્ઠાન ત્રિકાળ આત્મા ઉપર જવી જોઇએ.

પરિશિષ્ટ - ૯૨
ભાગ ૩૦ - ૧

(૮૦) ભોક્તૃનય

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય ભોક્તૃનયે સુખદુઃખાદિનું ભોગવનાર છે, હિતકારી-અહિતકારી અન્નને ખાનાર રોગીની માફક. [આત્મા ભોક્તાનયે સુખદુઃખાદિને ભોગવે છે, જેમ હિતકારી કે અહિતકારી અન્નને ખાનાર રોગી સુખ કે દુઃખને ભોગવે છે તેમ.]

સારાંશ:- [રોગી] અહિતકારી ખાય ત્યારે એને દુઃખ થાય છે, એ દુઃખને રોગી ભોગવે છે
(પૃ.નં. ૨૪૮) અને હિતકારી ખાય ત્યારે ઠીક થઈ જાય, રાહત થાય એટલે રોગી એને ભોગવે છે. એમ આત્મામાં એ સુખ અને દુઃખનું વેદન થયું, ભોગવ્યું એવો અર્થ થાય છે. રોગીને પણ પર્યાયમાં સુખ-દુઃખનું વેદન છે એમ [એ] જાણે છે.

- આત્મદ્રવ્ય, વેદનની નજીક - અનુકૂળતા જોઈએ તો ભોક્તા છે. રતિ-અરતિ, સાતા વાસનાનો એ ભોગવનાર છે [પરંતુ] એ વાસના મારી છે એવી દૃષ્ટિ ત્યાં નથી. ભોક્તૃનયે [જ્ઞાની] હરખ આદિના વેદનનો ભોગવનાર છે પરંતુ રાગનું ભોગવવું એ મારું સ્વરૂપ છે એમ માનતો નથી. મારા દ્રવ્ય-ગુણમાં એ નથી પરંતુ પર્યાયમાં છે એમ એ જાણે છે. એને એ રાગમાં સુખબુદ્ધિ નથી. જો રાગમાં સુખબુદ્ધિ હોય તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.
- આત્મામાં અંતર અર્પિતબુદ્ધિ થતાં આત્માની શાંતિ અને આનંદનું વેદન અને ભોક્તૃત્વ રહેશે, પરંતુ ત્યારે પર્યાયમાં નબળાઈને લઈને રાગનું થવું અને રાગનું ભોગવવું એવો એનો અર્થ થાય પર્યાયમાં ગણાય છે.
- એનો દ્રવ્યસ્વભાવ ફરે નહિ અને એનો ભોક્તા પણ નહિ એવી દૃષ્ટિ થઈ ત્યારે તેની સાથે રહેતું જે જ્ઞાન એ જ્ઞાન જાણે છે કે મારામાં રાગનું પરિણમન છે તેટલું વેદન હું જાણું છું. [એટલે જે રાગનું સુખ દુઃખ ભોગવવું કહ્યું છે તે] સુખ, દુઃખ અહીંયા આ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના સુખ અને દુઃખ. એવા સુખ-દુઃખને તે ભોક્તાની પર્યાયમાં ભોગવે છે.
- [દ્રવ્યદૃષ્ટિપ્રધાન:] જ્ઞાનીને શુભભાવમાં ભક્તિનું વેદન હોય છે. [એ] ભક્તિનું ભોગવવાપણું દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ નથી, પરંતુ જ્ઞાનમાં જે પર્યાયમાં જરી રાગનું ભોક્તાપણું છે તેનું તે નયનું જ્ઞાન કરે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ થયા હોવા છતાં તેનો જે જ્ઞાન ભોગવે છે એ જ્ઞાન તો તેને જેટલું હર્ષ-શોકનું વેદન થાય તેટલો [ભોક્તા કહ્યો] છે, એ મારો હારી રાખ્યો છે (એમ તે જાણે છે). સ્વભાવની અપેક્ષાએ તે મારો નથી પણ પર્યાયમાં છે.
- અને ફેર એમ કહે કે ક્રિયા, ભોક્તૃત્વ આત્મામાં છે જ નહિ. એ તો દ્રવ્ય અને ગુણોની અપેક્ષાએ વાત કરી પરંતુ પર્યાયમાં રાગનું પરિણમન જ્ઞાનીને [પણ] છે.

(ગુરુકિરણ)

- ભગવાન આત્મામાં અને એટલા ભોગવાય છે કે તે પોતાની નબળાઈ પોતામાં વિશ્વની થનારા સુખ-દુઃખ તેમજ હર્ષ-શોકને ભોગવે અર્થાત્ વેદન કરે, એને ભોક્તૃ થયો કહે છે.
- કર્તૃત્વનયમાં દર્શિત થવાવાળી એકતા સાથે અહીંયા પણ સમ્યક્ લેતા કર્તા કે કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું અર્થ સાથે રહે છે.

(પરમભાવપ્રકાશ નયચક્ર)

- સૂત્ર: અભોક્તૃનય

(૪૦) ભોક્તૃનય : દિગ્દર્શન

(૧) નોંધી રાખો :-

1. પોતાની ભૂમિકા પોતામાં ઉત્પન્ન થનારા સુખદુઃખ તેમજ હર્ષ-શોકને ભોગવે અર્થાત્ વેદન કરે તેવા આત્માની યોગ્યતાને ભોક્તૃ ધર્મ કહેવાય છે.
2- આ નયની વ્યાખ્યામાં જેનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે તે રાંક મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોવો જોઈએ કારણ કે તે પોતે જ હિતકારી અથવા અહિતકારી અન્નને પામીને સુખ-દુઃખાદિ ભોગવે છે.
3- જ્ઞાનીને રાગાદિના દુઃખનું પરિણમન જરાયે હોતું નથી.
4. આ નયની વ્યાખ્યામાં જેનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે તે રાંક મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હોઈ શકે છે અથવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પણ હોઈ શકે છે.
5. મિથ્યાદૃષ્ટિ રાંક સુખ-દુઃખાદિને એકત્વબુદ્ધિએ ભોગવે છે અને એ ભોગવવું તે મારું સ્વરૂપ છે એમ માને છે.
6. સમ્યગ્દૃષ્ટિ રાંકને પણ [અસ્થિરતાવશ] સુખ-દુઃખાદિનું વેદન થાય છે પરંતુ તેને તેમાં એકત્વબુદ્ધિ હોતી નથી અને તેને તે પોતાનું સ્વરૂપ માનતો નથી.
7. અહીં જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની બન્નેના ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ-દુઃખાદિની વાત કરવામાં આવી છે.
8- પૂજ્ય સોગાનીજી: "જ્ઞાનીને શુભ ભાવમાં ભઠ્ઠીનું વેદન થાય છે" – એ કથન દૃષ્ટિપ્રધાન છે.
9. જ્ઞાની જાણે છે કે મારા સ્વભાવની અપેક્ષાએ હર્ષ-શોકના વેદનનો ભાવ મારો નથી પરંતુ તે મારી પર્યાયમાં છે.
10- મને મારા રાગનું ભોક્તૃત્વ તો છૂટી ગયું છે પરંતુ તેનું કર્તૃત્વ હજી મને છૂટ્યું નથી.
11. રાગનું કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું એક સાથે જ રહે છે [અને એક સાથે જ જાય છે].
12. જ્ઞાનીને રાગનું કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું દ્રવ્ય અને ગુણની અપેક્ષાએ હોતું નથી પરંતુ પર્યાયમાં તેને [અસ્થિરતાના] રાગનું પરિણમન હજી હોય છે કે જેને તે જાણે છે.

૪૧) અભોક્તૃનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય અભોક્તૃનયે કેવળ સાક્ષી જ છે, હિતકારી-અહિતકારી અન્નને ખાનાર રોગીને જોનાર વૈદની માફક. [આત્મા અભોક્તાનયે, કેવળ સાક્ષી જ છે- ભોક્તા નહિ, જેમ સુખદુઃખને ભોગવનાર રોગીને જોનાર જે વૈદ તે તો કેવળ સાક્ષી જ છે તેમ.]'

સારાંશ:- • અહીંયાં ખાનાર રોગી છે, તેને જોનારો વૈદ છે. રોગી (પૃ.નં.૨૬૮) હરખ-શોકને વેદે છે અને વૈદ તો જાણે છે. તેની પેઠે આત્માના પણ હરખ-શોકનું વેદન છે તેને જાણે છે. જાણે પણ છે અને વેદે પણ છે.

- અહીંયાં સાક્ષી છે એમ ન લીધું, [પરંતુ] કેવળ સાક્ષી છે [એમ કહ્યું]. હરખ-શોક છે તેને જાણનાર પણ રહે છે અને વેદનાર પણ હોય છે. વેદન મારું છે, મારામાં છે એમ જાણે છે અને પછી એમ જાણે છે કે આ વેદનનો હું જાણનાર છું. તે જ સમયે હું વેદનનો જાણનાર છું. પરના વેદનની અહીં વાત નથી.
- મિથ્યાદ્રષ્ટિ એમ માને છે કે હું આને ભોગવું છું. એ સ્વીકારનો ભાવ મિથ્યાત્વ (છે), [એ] મિથ્યાત્વને વેદે છે. જ્ઞાનીને [હું] પરને ભોગવું છું એ બુદ્ધિ છે નહિ. તેમ ભોગવવાનો ભાવ તે દુઃખરૂપ છે એમ માનતા નથી. તેને આવા દુઃખના પરિણામ આવે એમ જાણે અને વેદે.
- [જ્ઞાનીની] પર્યાયમાં સુખદુઃખનું વેદન અને સુખ-દુઃખનો સાક્ષી, બંને છે. હવે એવું જ્ઞાન કરીને [તે] અંદરમાં શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર આત્મદ્રવ્ય[ને] દેખે [છે].
- કુદરત ફરતાં વાર કેટલી કે અરે...! મોટા મોટા ગાંઠતા પાણા પાણા પાર ઉતારીને છોડે. રાગ અને અંદર હરખ-શોકનું વેદન આવતું જાય છે.
- સીતાજી સાધ્વી હતાં. હવે [અંદર ઠરીને ભગવાનના નામના પુરાણો] એ ભાવના સુખ-દુઃખની વૃત્તિ આવતી હતી તેને વેદતા હતા અને વેદવાના કાળે તેના સાક્ષીપણે પણ રહેતા હતા.
- પ્રશ્ન: આ ધર્મ નૈમિત્તિક કે નહિ?
  પૂ.ગુરુદેવ: નહિ, નહિ. પોતાની યોગ્યતા જ છે. [સુખ-] દુઃખનું વેદન આત્મા અશુદ્ધ ઉપાદાનમાં પોતાથી છે. આ કર્મનો ઉદય આવ્યો (તેથી) માટે આને સુખ-દુઃખ ભોગવવું પડ્યું- એમ નથી. નૈમિત્તિકનું વેદન નિમિત્તના હિસાબે હોય પરંતુ એ નિમિત્તથી હોય નહિ.
- ભોક્તાનો ધર્મ પણ તેનો અને અભોક્તા-સાક્ષી રહેવાનો ધર્મ પણ તેનો. જુઓ! કેટલો સ્યાદ્વાદરૂપ માર્ગ! એ અનંત-અનંત ધર્મ જેનામાં છે એવો-માર્ગ તે જૈનધર્મ છે.

(ગુરુદેવશ્રી)

- આત્મામાં એવી પણ યોગ્યતા છે કે જેનાથી તે પોતામાં ઉત્પન્ન થનારા સુખ-દુઃખ તેમજ હર્ષ-શોકને ભોગવતો નથી, [પરંતુ] માત્ર સાક્ષી ભાવથી જાણે-દેખે છે. આ યોગ્યતાને અભોક્તૃ ધર્મ કહે છે અને તેને જાણનારા જ્ઞાનને અભોક્તૃનય કહે છે.
- અભોક્તૃનયમાં ધર્મ હોવાથી ભેદ વિવક્ષામાં અહીં પણ [illegible] ભોક્તાપણું અને અભોક્તાપણું એક સાથે રહે છે.

[illegible]

જે લોકો તે સુખદુઃખને પરાશ્રિત પરિણામ માનીને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને ચિંતા જ કરે છે. આ ભેદજ્ઞાન જ સાચી વાત છે, જેના બળથી તે સુખ-દુઃખને ભોગવવાના સમયે પણ તેનો જ્ઞાતા જ રહે છે.

- જેમ આત્મા [૩૬મા] ગુણીનયથી ગુણગ્રાહી છે અર્થાત્ ઉપદેશને ગ્રહણ કરવાવાળો છે અને [૩૭મા] અગુણીનયથી ગુણગ્રાહી નથી, માત્ર સાક્ષી ભાવથી દેખવા-જાણવાવાળો છે; [૩૮મા] કર્તૃનયથી પોતાના આત્મામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા રાગાદિભાવોનો કર્તા છે અને [૩૯મા] અકર્તૃનયથી તેનો કર્તા નથી, માત્ર સાક્ષી ભાવથી દેખવા-જાણવાવાળો છે. એ જ રીતે [૪૦મા] ભોક્તૃનયથી પોતાના સુખ-દુઃખનો ભોક્તા છે અને [૪૧મા] અભોક્તૃત્વનયથી પોતામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા સુખ-દુઃખનો પણ ભોક્તા નથી, માત્ર સાક્ષી ભાવથી દેખવા-જાણવાવાળો છે.

(પરમભાવપ્રકાશ નયચક્ર)

- આ કર્તૃ-અકર્તૃ અને ભોક્તૃ-અભોક્તૃ નયોનું પ્રતિપાદન માત્ર એટલું જ છે કે આ ભગવાન આત્મા રાગ-દ્વેષાદિ ભાવોને પોતાની ભૂમિકામાં કરે પણ છે અને તેના ફળસ્વરૂપે પ્રાપ્ત થતાં સુખ-દુઃખને ભોગવે પણ છે તથા આ બધાનો સાક્ષીભાવે જ્ઞાતા-દૃષ્ટા પણ રહે છે તેથી [તે પોતાના રાગાદિ ભાવોનો કર્તા-ભોક્તા તથા] અકર્તા-અભોક્તા પણ છે.

(૪૧) અભોક્તૃનય : [illegible]

(૧) જોડકાં જોડો:— [જેમાં "સાક્ષીભાવ" સમાવિષ્ટ છે એવા ૩ નયયુગલો વિષયક]

1. અગુણીનય 2. અકર્તૃનય 3. અભોક્તૃનય	(A). આત્મા પોતાના સુખદુઃખનો સાક્ષી છે. (B). આત્મા પોતાના રાગાદિ પરિણામનો સાક્ષી છે. (C). આત્મા માત્ર ઉપદેશનો સાક્ષી છે.
4. ગુણીનય 5. અગુણીનય 6. ભોક્તૃનય 7. અકર્તૃનય 8. કર્તૃનય 9. અભોક્તૃનય	(A). આત્મા ગુણગ્રાહી નહિ, માત્ર સાક્ષીભાવથી દેખવા-જાણવાવાળો છે. (B). આત્મા ગુણગ્રાહી છે અર્થાત્ ઉપદેશને ગ્રહણ કરવાવાળો છે. (C). આત્મા પોતામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા સુખ-દુઃખાદિનો ભોક્તા છે. (D). આત્મા પોતામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા રાગાદિ ભાવોનો કર્તા છે. (E). આત્મા પોતામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા રાગાદિ ભાવોનો કર્તા નહિ, માત્ર સાક્ષીભાવથી જાણવા-દેખવાવાળો છે. (F). આત્મા પોતામાં ઉત્પન્ન થવાવાળા સુખ-દુઃખાદિનો ભોક્તા નહિ, માત્ર સાક્ષીભાવથી જાણવા-દેખવાવાળો છે.
10. કર્તૃનય તથા ભોક્તૃનય 11. અકર્તૃનય તથા અભોક્તૃનય	(A). આત્મા પોતાની ભૂલથી પોતામાં થતા રાગદ્વેષાદિનો તથા તેના ફળસ્વરૂપે થતા સુખદુઃખાદિનો સાક્ષીભાવે જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા પણ રહે છે. (B). આત્મા રાગદ્વેષાદિ ભાવોને પોતાની ભૂલથી પોતામાં કરે પણ છે તથા તેના ફળસ્વરૂપે થતા સુખ-દુઃખાદિને ભોગવે પણ છે.
12. કર્તૃનય તથા ભોક્તૃનય 13. અકર્તૃનય તથા અભોક્તૃનય	(A). આત્મા પોતાના રાગાદિ ભાવોનો અકર્તા-અભોક્તા પણ છે. (B). આત્મા પોતાના રાગાદિ ભાવોનો કર્તા ભોક્તા પણ છે.

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:—

1. હિતકારી-અહિતકારી અન્યને ભાળીને થતા સુખ-દુઃખાદિનું હું વેદન કરું છું-ભોગવું છું એમ માનનાર જીવ મિથ્યાત્વને વેદે છે.
2. હિતકારી-અહિતકારી અન્યને ભાળીને પોતામાં થતા સુખ-દુઃખાદિને જે જીવ બાજુમાં બેઠેલા વૈદની માફક [તટસ્થપણે] સાક્ષીભાવપૂર્વક માત્ર જાણે છે તે જ્ઞાની છે.
3. ઉપરોક્ત જ્ઞાનીને પોતાના રોગ વિષયક સુખ-દુઃખનું વેદન બિલકુલ હોતું જ નથી.
4. જ્ઞાનીને પર્યાયમાં સુખ-દુઃખનું વેદન અને સુખ-દુઃખનું સાક્ષીપણું એ બેય હોય છે.
5. શ્રીમદ્ કહેતાં કે 'અરે! માંડ માંડ ગાંઠતા ખાતા ખાતા પાર ઉતરીએ છીએ.'— તે જણાવે છે કે તેમને પણ રાગ અને હર્ષ-શોકનું વેદન આવતું હતું [અને તેઓ તેને સાક્ષીભાવે જાણતા પણ હતા].
6. પૂ. સોગાનીજીને પણ નોકરે કરેલી ચોરીના પ્રસંગે તત્સંબંધિ સુખ-દુઃખનું વેદન પણ હતું અને વેદનના કાળે તેને સાક્ષીપણે જાણવાનો ભાવ પણ હતો.
7. કર્તૃદશા અકર્તૃદશા ભોક્તૃદશા અભોક્તૃદશા આદિ દશાઓ નૈમિત્તિક દશાઓ છે.

૮. ઉપરોક્ત ધર્મો નૈમિત્તિક નહિ પરંતુ આત્માની યોગ્યતારૂપ ધર્મો છે અને પોતાના અશુદ્ધ ઉપાદાનથી થાય છે, નિમિત્તથી નહિ.

૯- આત્મા ક્રિયાનો કર્તા છે અને ક્રિયાનો કર્તા નથી - એમ અનેકાંત છે.

10. આત્મા ક્રિયાનો ભોક્તા છે અને ક્રિયાનો ભોક્તા નથી - એમ અનેકાંત છે.

11. આત્મામાં એક એવી યોગ્યતા પણ છે કે જેનાથી તે પોતામાં ઉત્પન્ન થતા સુખ-દુઃખ તેમજ હર્ષ-શોકને ભોગવતો નથી, માત્ર સાક્ષીભાવથી જાણે-દેખે છે. આ યોગ્યતાને અભોક્તૃધર્મ કહેવામાં આવે છે.

12. અકર્તૃનયમાં દર્શિત થવાવાળી ઉક્ત વાતોને અભોક્તૃનયના સંબંધમાં પણ સમજી લેવી જોઈએ કારણ કે અકર્તાપણું અને અભોક્તાપણું એક સાથે રહે છે.

13. પરલક્ષિત સુખ-દુઃખના પરિણામથી મારું સ્વરૂપ ભિન્ન છે એવા ભેદજ્ઞાનને કારણે જ જ્ઞાની સાક્ષીભાવે રહે છે.

(૭૨) ક્રિયાનય

વ્યાખ્યા:- આત્મદ્રવ્ય ક્રિયાનયે અનુષ્ઠાનની પ્રધાનતાથી સિદ્ધિ સધાય એવું છે, થાંભલા વડે માથું ભાંગતાં દ્રષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈને જેને નિધાન મળે છે એવા આંધળાની માફક. [ક્રિયાનયે આત્મા અનુષ્ઠાનની પ્રધાનતાથી સિદ્ધિ થાય એવો છે, જેમ કોઈ આંધ પુરુષને પથ્થરના થાંભલા સાથે માથું ફોડવાથી માથાના લોહીનો વિકાર દૂર થવાને લીધે આંખો ખુલી જાય અને નિધાન પ્રાપ્ત થાય તેમ.]

સારાંશ:- (પુ. ૨૬૮)

- આંધળો હોય અને [જો] થાંભલામાં નિધાન ભર્યું હોય તેની સાથે માથું ફૂટે અને અંદર આંખ સાફ થઈ જાય તો તેને દેખાય-નિધાન દેખાય, એમ રાગની મંદતાના અનુષ્ઠાનથી પણ [આત્માની સિદ્ધિ થાય] એવો એક ધર્મ સાધનાના ગણવામાં આવેલ, પણ તે જ વખતે જ્ઞાનનય પણ એની સાથે જ હોય છે.
- વ્યવહાર સાધનથી મુક્તિ થાય એવો એક કથનશૈલી છે. કથન ભાષાનું છે તો [તેનું] વાચ્ય એવો એના પર્યાયમાં એક ધર્મ ગણવામાં આવ્યો છે.
- વ્યવહાર સાધન, નિશ્ચય સાધ્ય એવું [કથનમાં-ભાષામાં] આવે. તો વાચ્યમાં એવો એક ધર્મ ગણવામાં આવ્યો છે, [રાગની મંદતારૂપ અનુષ્ઠાનની] મુખ્યતા ગણવામાં આવેલ [છે]. પરંતુ તે જ સમયે જ્ઞાન છે તે જાણે છે કે વ્યવહારથી નહિ પણ જ્ઞાનથી મુક્તિ છે.
- અહીં રાગની મંદતાથી કાર્ય થાય છે એવો જ ધર્મ કહેવામાં આવ્યો, એથી તેનાથી મુક્તિ થાય એ તો વ્યવહાર નયની અપેક્ષાથી કથન છે.
- મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં એક આવે છે કે જેટલું રાગની મંદતા કરે તો એવું પુણ્ય બંધાય જાય અને એને ફરીને ભવરનાં ચક્કરો સાચા મળે તો એ ધર્મ પણ પામી જાય. એ વાત તો એક દૃષ્ટિ ફરે ત્યારે ધર્મ પામે. નિમિત્ત સારા મળ્યાં માટે ધર્મ પામે, એમ નહિ.
- આમાં ક્રિયાનયથી મુક્તિ કીધી છે પરંતુ તેની સાથે આત્મા જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાન છે, તેનાથી મુક્તિ થાય એ સાથે જ છે. ભગવાનમાં શીતળતા આપનાર શું છે? તો કે ચંદન (તે ન સમજ્યો) થઈ જાય. ઇચ્છાના આશ્રયે જ જ્ઞાન-સ્વરૂપની લીનતા પરિણતિ પ્રગટ તે મુક્તિનું કારણ છે. શુદ્ધ ઉપયોગ તે ધર્મ અને શુદ્ધ ઉપયોગ તે ધર્મનું કારણ છે.
- જુઓ પ્રવચનસાર ગાથા ૨૭૪: 'શુદ્ધને જ્ઞાન હોય, શુદ્ધને સમકિત હોય, શુદ્ધને ચારિત્ર હોય અને શુદ્ધને મોક્ષ હોય. એવા શુદ્ધપણે જયવંત વર્તો તે સિદ્ધોને નમસ્કાર કરું છું'

(ગુરુદેવ)

- ભગવાન આત્મામાં અનુષ્ઠાનપૂર્વક કાર્યસિદ્ધિની યોગ્યતા છે, જેને ક્રિયાધર્મ કહે છે તેને જાણનારા જ્ઞાનને ક્રિયાનય કહેવાય છે.
- અહીં 'ક્રિયા'નો આશય જડક્રિયાથી નહિ. અહીં સાધકદશામાં રહેલા શુભભાવને 'ક્રિયા' કહેવામાં આવેલ છે, કારણ કે તે ભાવો પ્રાયઃ વ્રત-દાન-તપશ્ચર્યાદિ બાહ્ય ક્રિયામાં નિમિત્ત હોય છે.

(પરમાગમપ્રકાશ નયપ્રજ્ઞાપન): જેમ કે તે આંધળા વ્યક્તિએ ધનનો અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવેકપૂર્વક કોઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો લોભ સમજ્યા વિના જ માત્ર ક્રિયા સંપન્ન થઈ જતાં તેને નિધિ અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ તેમ આ ભગવાન આત્મા પણ ક્રિયાનયથી અનુષ્ઠાનની પ્રધાનતાથી સાધ્યની સિદ્ધિવાળો છે.

(૪૨) ક્રિયાનય : દશવિધાઓ

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. ભગવાન આત્મામાં અનુષ્ઠાનપૂર્વક સિદ્ધિની યોગ્યતા છે જેને ક્રિયાધર્મ આને જાણવાવાળા જ્ઞાનીઓને ક્રિયાનય કહેવાય છે.
2. અહીં 'ક્રિયા' શબ્દનો આશય શરીરની ક્રિયા છે.
3. અહીં સાધક દશામાં થવાવાળા શુભભાવને 'ક્રિયા' કહેવામાં આવેલ છે.
4. 'આત્મા ક્રિયાનયે અનુષ્ઠાનની પ્રધાનતાથી સિદ્ધિ સાધ્ય એવો છે' - એ કથન નિરપેક્ષ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે.
5. અહીં આપેલી ક્રિયાનયની વ્યાખ્યા અનુસાર હું મંદરાગરૂપ અનુષ્ઠાન વડે જ આત્માની સિદ્ધિ પામવા માગું છું.
6. અહીં ક્રિયાનય માત્રથી મુક્તિ મળે એમ કહેવાનો આશય નથી.
7. 'વ્યવહાર સાધન, નિશ્ચય સાધ્ય' [મંદરાગ સાધન, મુક્તિ સાધ્ય] - એવું કથનમાં આવે [તદ્ અનુસાર] વારંવાર આ ક્રિયાધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તેની સાથે જ જ્ઞાનધર્મ પણ [અવશ્ય] હોય છે [એ વિના મુક્તિ થતી નથી].
8. મંદ રાગથી નિર્જરા થાય એમ તેનાથી ધર્મ પમાય.
9. મંદ રાગથી તીવ્ર નિર્જરા ભલે થાય પરંતુ જો તે દૃષ્ટિ ફેરવે તો જ ધર્મ પામે, નહિ તો ન પામે.
10. દ્રવ્યના આશ્રયે શુદ્ધ ઉપયોગ પ્રગટ કરવો તે ધર્મનું કારણ છે.
11. અહીં 'ક્રિયા' અથવા 'અનુષ્ઠાન' શબ્દે શુદ્ધિભાવની સાથે રહેવાવાળો શુભભાવ તથા તદ્ અનુસાર [મહાપુણ્યાદિ] આચરણ અપેક્ષિત છે.

(૪૩) જ્ઞાનનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય જ્ઞાનનયે વિવેકની પ્રધાનતાથી સિદ્ધિ સધાય એવું છે, ચણાની મુઠ્ઠી દઈને ચિંતામણિ ખરીદનાર એવા જે ઘરના ખૂણામાં રહેલો વેપારી તેની માફક.
[જ્ઞાનનયે આત્માને વિવેકની પ્રધાનતાથી સિદ્ધિ થાય છે, જેમ ઘરના ખૂણામાં બેઠેલો વેપારી ચણાની મુઠ્ઠી દઈને ચિંતામણિ ખરીદી લે તેમ.]'

સારાંશ:- • જેને ચિંતામણિની કિંમત નથી [એવો કોઈ ગરીબ માણસ] તેને પઈસા ખાતર (પૃ.નં. ૨૬૯) વેપારી પાસે ગયો. વેપાર ઘરમાં હતો. એટલે ચિંતામણિ આપીને મુઠ્ઠી ચણા આપ્યા [તે માણસ] રાજી રાજી થઈ ગયો. એમ ભગવાન આત્મામાં તો અનંત ચૈતન્ય રત્ન અંદર ભર્યાં છે. એમાં આગળ [-મિથ્યાદૃષ્ટિએ] એને [ક્રિયાનય સહ] શુભ [?] રાગની મંદતાથી થાય, પરંતુ જ્ઞાનનય એટલે સાથે રાખ્યા નહિ. [એમ] એટલે એનું જ નામ તો એ મિથ્યાત્વ છે.

• અહીં કહે છે કે આત્મા રાગથી ભિન્ન પડીને પોતાના જ્ઞાનની દશા ચૈતન્યને અનુભવે તેની મુક્તિ થઈ જાય છે. મુઠ્ઠી ચણા આપીને [એટલે] રત્ન લીધું. એટલે ક્ષણમાં જ્ઞાન કરીને કેવળજ્ઞાન લીધું.

• ભરત ચક્રવર્તીને આત્મજ્ઞાન તો હતું. એમાં ભાઈ અંદર જઈને ઠરે છે, ના ? ઘણા કરીને અંદર જ્ઞાનદશા સહિત મુનિપણું આવ્યું - અરીસા ભુવનમાં! આ બહારના દયા, દાન, વ્રત, તપ, ભક્તિ આદિ ક્રિયા કરી નથી પરંતુ જ્ઞાનનયની પ્રધાનતાથી અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન થઈને મુક્તિ થઈ.

• અંતર જ્ઞાનસ્વભાવ (ઘર) ઉપર પડતાં જે સમ્યગ્જ્ઞાનનો અંકુરો ફૂટે છે એ જ્ઞાનનય છે. તે જ્ઞાનને જાણે છે એને તેનાથી અંતર્મુહૂર્તમાં મુક્તિ પણ થાય. ભલેને વિરાધ કાળ પણ લાગે, પરંતુ એ જ્ઞાનનયની મુખ્યતાથી કેવળજ્ઞાન પમાય છે.

• પાંચ ઇન્દ્રિયથી થયેલું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નહિ. અંતરમાં આત્મજ્ઞાનનું જ્ઞાન કરવામાં આવ્યું છે - તે જ્ઞાનનય છે. ક્રિયાનયની સાથે જ આ જ્ઞાનનય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રભુ, તેની સન્મુખ થઈને, તેને સ્વભાવનું જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાનનય એટલે ધર્મ છે, ધારણા છે. પાંચ ઇન્દ્રિય એને મનથી જાણ્યું, વાંચ્યું, સાંભળ્યું એ જ્ઞાન નહિ. મનથી ધારણા થઈ છે એ પણ જ્ઞાન નહિ કારણ કે મન છે એ પરિણામ છે, ભગવાન નિર્વિકલ્પ-સ્વરૂપ છે. મન રૂપ એને અરૂપ બેયને જાણે છે પરંતુ તે પર તરફનું વલણ છે. પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયના જ્ઞાનમાં રોકાય છે તેને જ્ઞાનનય કહેવાતો નથી.

• રાગથી ભિન્ન પડીને સ્વભાવનું જ્ઞાન [કર્યું] તે વિવેક છે, ભેદજ્ઞાન છે.

• ઇન્દ્રિયોને જાણનાર એટલે તેના તરફનું લક્ષ છોડ્યું. એવું લક્ષ છોડીને અતીન્દ્રિય આનંદ પ્રભુનું જ્ઞાન કર્યું. જાણનાર [આત્મા] ઇન્દ્રિય દ્વારા પરને જાણે છે એ તો પરાધીનતા છે. એ જાણનારને અતીન્દ્રિય દ્વારા જો. અરે! અતીન્દ્રિય આત્માને જો જાણ્યો, જાણ્યો એને જે જ્ઞાન થયું તે જ્ઞાનનય છે.

• એમાં [ક્રિયાનયમાં] અનુષ્ઠાનની પ્રધાનતા (મુખ્યતા છે!) હતું એને અહીં વિવેકની પ્રધાનતાથી છે.

• અહીં જે સ્વરૂપ છે તેનું લક્ષ ફરવું એટલે અહીંયા જે જ્ઞાનસ્વભાવ છે તેનું લક્ષ થયું.

ભા૨/શ૯૮-૧૦૪
નય ૪૩-૨

તેનું જ્ઞાન થયું.

(પ્ર.ન.૨૬૯)· જ્યારે જિનના શિષ્ય કે ભય રહ્યા નહિ. અને જ્યારે ઈન્દ્રિય રહિત થાય તો સિદ્ધ થાય. પાંચેય ઈન્દ્રિયના સંબંધ, વિષય, જ્ઞાન છૂટે એમનો નાશ થાય. પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયના જ્ઞાનમાં અટકે તો તેને બંધ થાય.

(ગુરુમિલન)

- ભગવાન આત્મામાં જ્ઞાન દ્વારા સિદ્ધિની શોધના છે, એને જ્ઞાનક્રિયા કહેવાય છે. તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનને જ્ઞાનનય કહે છે.
- અહીં 'જ્ઞાન'નો આશય રત્નત્રયરૂપ શુદ્ધ પરિણતિ છે, માત્ર બહિર્મુખી ક્ષયોપશમ જ્ઞાન નહિ.
- સિદ્ધિને શુભભાવથી મોક્ષ થાય છે એમ સિદ્ધિને રત્નત્રય શુદ્ધભાવથી - એમ નહિ. સાધકને નિશ્ચય રત્નત્રયની સાથે યથાયોગ્ય શુભભાવ હોય જ છે, અહીં ક્રિયાનયથી અનુષ્ઠાન (અર્થાત્ શુભભાવ તેમજ મહાવ્રતાદિ ક્રિયા)ની પ્રધાનતાથી કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંબંધમાં નયપ્રજ્ઞાપન પૃષ્ઠ ૨૭૫ પર પૂ. ગુરુદેવશ્રીનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે:-

"અહીં પ્રધાનતા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે એમ બતાવે છે કે ગૌણરૂપે બીજું કારણ પણ વિદ્યમાન છે. ક્રિયાનયમાં અનુષ્ઠાનની પ્રધાનતા કહી છે અર્થાત્ શુભભાવની પ્રધાનતા કહી છે, તેથી એ અહીં પણ બતાવે છે કે ગૌણરૂપે તે જ સમયે જ્ઞાનસ્વભાવરૂપ શક્તિ પણ વિદ્યમાન છે.
શુભરાગની પ્રધાનતાથી સિદ્ધિ થાય છે - જ્યારે ક્રિયાનયથી આ પ્રકારે કહેવામાં આવે છે, ત્યારે તે જ સમયે જ્ઞાન પણ સાથે રહે છે કે તે જ કાળમાં ગૌણરૂપે અંતરમાં શુદ્ધતા પણ વિદ્યમાન છે. આવું જ્ઞાન અંતરમાં રહે, ત્યારે જ ક્રિયાનય સાચો કહેવાય છે."

(પ્રવચનપ્રસાદ નવનીત)

- અહીં 'ક્રિયા' અથવા 'અનુષ્ઠાન' શબ્દથી શુદ્ધભાવની સાથે રહેવાવાળો શુભભાવ તથા તદનુસાર આચરણ અપેક્ષિત છે અને 'શક્તિ' શબ્દથી શુદ્ધભાવ અર્થાત્ નિશ્ચય રત્નત્રય અપેક્ષિત છે.
- "શુદ્ધસ્વભાવના અવલંબનથી જ્યારે સાધકદશા પ્રગટ થાય છે ત્યારે શુભરાગ પણ વિદ્યમાન હોય છે અને તે રાગ ઘટતા-ઘટતા શુદ્ધતારૂપ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે."
- તાત્પર્ય એ છે કે મુક્તિના માર્ગમાં ઉપસ્થિતિ તો બન્ને પ્રકારની અનિવાર્યરૂપે હોય છે, પરંતુ જ્ઞાનનયથી શક્તિની પ્રધાનતા પ્રાપ્ત છે અને ક્રિયાનયથી અનુષ્ઠાનની પ્રધાનતા પ્રાપ્ત છે.

(૮૩) જ્ઞાનનય : ઉપસંહાર

(૧) જોડકાં જોડો :-

1.	ક્રિયાનય	(A). વિરતિની પ્રધાનતા
2.	જ્ઞાનનય	(B). અનુષ્ઠાનની પ્રધાનતા
3.	ક્રિયાનય	(A). શુદ્ધભાવની મુખ્યતાએ આત્મસિદ્ધિ
4.	જ્ઞાનનય	(B). શુભભાવની મુખ્યતાએ આત્મસિદ્ધિ
5.	ક્રિયાનય	(A). વિરતિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો [ઘરમાં બેઠાને ચિંતામણિ પામી લેવો]
6.	જ્ઞાનનય	(B). વિરતિ વગર પ્રયત્ન કરવો [આંધળું ફૂટતાં દ્રષ્ટિ મળવી]

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. ભગવાન આત્મામાં રહેલા જ્ઞાન દ્વારા કાર્યસિદ્ધિની યોગ્યતાને જ્ઞાનધર્મ અને તેને જાણનારા જ્ઞાનાંશને જ્ઞાનનય કહેવાય છે.
2. અહીં 'જ્ઞાન' શબ્દનો અર્થ વર્તમાન ક્ષયોપશમ જ્ઞાનની પર્યાય થાય છે.
3. અહીં 'જ્ઞાન'નો અર્થ રત્નત્રયરૂપ શુદ્ધ પરિણતિ છે, માત્ર બાહ્ય ક્ષયોપશમ જ્ઞાન નહિ.
4. કોઈને ક્રિયાધર્મરૂપ શુભભાવ સહિત મહાવ્રતાદિ અનુષ્ઠાનોથી ધર્મ થાય છે અને કોઈને રત્નત્રયરૂપ શુદ્ધભાવથી ધર્મ થાય છે.
5. ક્રિયાનયે શુભભાવની મુખ્યતા કરી છે તોપણ તે જ કાળે તેનાં ગૌણરૂપે અંતરમાં સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ વિરતિ પણ વિદ્યમાન હોય તો જ તે ક્રિયાનય સાચો છે.
6. સાધક દશામાં વિદ્યમાન શુભરાગ ઘટતા ઘટતા [મુક્તિરૂપી] નિધાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાનધર્મ અને ક્રિયાધર્મ એ બન્ને કારણો સાધકદશામાં અવિનાભાવરૂપે એક સાથે હોય છે.
7. ભરત ચક્રવર્તીને [બાહ્ય અનુષ્ઠાનો કર્યા વિના] જ્ઞાનનયની મુખ્યતાએ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ જાણે કે મુઠ્ઠી ચણા આપીને ચિંતામણિ રત્ન મળી ગયો.
8. જ્ઞાયકભાવ પર દ્રષ્ટિ રાખતાં સમ્યગ્જ્ઞાનના ફળમાં અંતરંગથી પ્રાપ્ત થતું કેવળજ્ઞાન તે મુઠ્ઠી ચણા આપીને મળતા ચિંતામણિ રત્ન સમાન છે.
9. ક્રિયાનય વખતે જ્ઞાનનય ગૌણપણે હોય છે પરંતુ જ્ઞાનનય વખતે ક્રિયાનય ગૌણપણે હોતો નથી.

(૪૪) વ્યવહારનય

વ્યાખ્યા:- 'અભેદરૂપ વ્યવહારનયે ભેદ અને નાસ્તિને સાથે* દ્વૈતને અનુસરનારું છે, ભેદક (ભેદ કરનાર) અને નાશક (શૂન્ય કરનાર) એવા અન્ય પરમાણુ સાથે સંયુક્ત થતા અને તેનાથી વિયુક્ત થતા એવા પરમાણુની માફક. [વ્યવહારનયે આત્માના ભેદ અને નાસ્તિનાં (પુદ્ગલ સાથે) દ્વૈતને પામે છે, જેમ પરમાણુના ભેદને સાથે તે પરમાણુ અન્ય પરમાણુ સાથે સંયોગ પામવારૂપ દ્વૈતને પામે છે અને પરમાણુના નાસ્તિને સાથે અન્ય પરમાણુથી છૂટા થવારૂપ દ્વૈતને પામે છે તેમ.]'

સમજૂતી: • ત્રણેનું નિમિત્તપણું છે અને ભેદમાં નિમિત્ત છે અને નિમિત્તનો અભાવ તે નાસ્તિ
(પૃ.નં.૨૬૪) એમાં પણ નિમિત્તની અપેક્ષા આવે - એટલે ભેદ અને નાસ્તિ [એ બન્નેમાં] દ્વૈતપણું આવ્યું. એકલો નહિ, પરના નિમિત્તપણાનું દ્વૈતપણું આવ્યું - એવો અર્થ થાય છે.

- એક પરમાણુમાં ચાર ગુણ [સ્નિગ્ધ] હોય અને બીજા પરમાણુમાં છ ગુણ [સ્નિગ્ધ] હોય તો સંયોગ થાય એ અપેક્ષાએ દ્વૈત થઈ જાય અને એનો [- એ બે પરમાણુઓનો] વિયોગ થાય ત્યારે દ્વૈત થઈ જાય [ત્યારે] પરની અપેક્ષા આવે ને? તેમ ભગવાન આત્મા ત્રણે નિમિત્તના વિષયમાં છે તેથી ભેદ છે અને એનો [- સંયોગનો] અભાવ થતાં તેમાંય નિમિત્તનો અભાવ થયો એમાં પણ એક અપેક્ષા દ્વૈતની આવે.
- એ રીતે [અભેદરૂપને] રાગનું ભેદન છે [તે ભેદ] અને રાગનો અભાવ તે નાસ્તિ છે. એવા દ્વૈતને અભેદરૂપ અનુસરનારું છે. દ્વૈત એટલે બે પણું. તારામાં જે રાગનો સંબંધ છે અને તેનો અભાવ થાય એટલું દ્વૈતપણું છે એવો એક વ્યવહારનયનો વિષય -ધર્મ છે. ધર્મ એટલે સંકલના.
- એકડે એક અને બગડે બે. બેનું જોડાણ થયું તે વ્યવહાર થઈ જશે. ત્રણે નિમિત્તનું જોડાણ [ભેદ] અને એનો અભાવ [નાસ્તિ] એ બન્ને થઈ જાય-વ્યવહાર થઈ જશે.
- આત્મા તો ત્રણે નિમિત્તની અપેક્ષાએ (બાદ) છે, હોં! બહાર તો પરમાર્થ શુદ્ધ જ હોય છે અને જે પર્યાય પ્રકાર થાય છે તે સંયોગ છે અને એ પર્યાયનો નાશ થાય તે વિયોગ છે. એવું દ્વૈતપણું એમાંથી છે. [સ્વભાવરૂપ]
- [આ વ્યવહારધર્મ] એક એવો ધર્મ-સ્વભાવ છે કે નિમિત્તના સંબંધમાં અને નિમિત્તના અભાવરૂપ સંબંધમાં - એ દ્વૈતપણું થઈ જાય, એકલો આત્માનો અનુભવ રહ્યો, ત્યાં બે અપેક્ષા થઈ જાય. [માટે વ્યવહાર થઈ જશે]
- જેમ ક્રિયાનય અને જ્ઞાનનય બે સાથે ભેગા એમ [આ] વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય પણ સાથે છે છે. આવા વ્યવહારનય એમજ નિશ્ચયનય પણ સાથેને જ હોય છે.
- વ્યવહારનય વિકાર કરે અને વિકારનો અભાવ કરે એમ અહીં કહ્યું નથી. [માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે] વ્યવહારનયે ~~દ્વૈત~~ [નિમિત્ત સાથે] સંબંધ કરે છે અને એનો [- સંબંધનો] અભાવ [કરે છે], એટલું.

---

* દ્વૈત = બે-પણું. [વ્યવહારનયે આત્માના ભેદને સાથે પર કાયેના સંયોગની અપેક્ષા આવતી હોવાથી દ્વૈત છે અને આત્માના નાસ્તિને સાથે ત્રણ વિયોગની અપેક્ષા આવતી હોવાથી ત્યાં પણ દ્વૈત છે.

- વ્યવહારનયનો એવો અર્થ નથી કે વ્યવહાર કરતાં કરતાં [નિશ્ચય] થાય. એ અહીં નથી. અહીં તો દ્વૈતપણું ઊભું થાય છે કે નિમિત્તના સંબંધમાં દેહ અને એના અજ્ઞાનથી બુદ્ધિ - એ દ્વૈતપણાને અહીં વ્યવહારદૃષ્ટિ અને વ્યવહારનય કહ્યો છે. જેમ વ્યવહારનયનો દ્વૈત સંબંધનો અર્થ થાય છે એમ નિશ્ચયનયનો અદ્વૈતપણાનો પણ અર્થ થાય છે. આ તો અનેકાંત છે. એમાં અનેક અર્થ થાય છે.

(ગુરુશિષ્ય)

- ભગવાન આત્મામાં એક એવો સંબંધ છે કે જેનાથી તેની દેહ અથવા મોહની પર્યાયોને કર્મ સાપેક્ષતાથી જોઈ શકાય. આ સંબંધને વ્યવહારદૃષ્ટિ કહેવાય છે. તેને જાણનારા જ્ઞાનને વ્યવહારનય કહેવાય છે.
- અહીં દેહ અને મોહ પર્યાયોને કર્મ સાપેક્ષતાથી કહેવાને વ્યવહારનય કહેવામાં આવ્યો છે. જો કે અન્યત્ર વ્યવહારનયની અનેક પરિભાષાઓ જોવા મળે છે તોપણ અહીં 'પરાશ્રિતો વ્યવહાર:' અથવા 'વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને, તેના ભાવોને તથા કારણ કાર્યાદિને કોઈને કોઈ સાથે ભેળવીને નિરૂપણ કરે છે' - આ ભાવ દાખલ થાય છે. આત્મા કર્મથી બંધાયેલો છે અને કર્મથી છૂટે છે - એમ કહેવામાં પરદ્રવ્યની અપેક્ષા આવે છે, તેથી દ્વૈત ઊભું થાય છે.
- જો કે અનાદિ આત્મામાં દેહ-મોહનો સંબંધ પણ દ્વૈત છે, પરંતુ તે વિવક્ષા અહીં નથી. અહીં તો કર્મથી બંધાવાને તથા છૂટવાને દ્વૈત કહેવામાં આવ્યું છે.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી: "જેમ એક પરમાણુ બંધાય અથવા છૂટે - આવું કહેવામાં બીજા પરમાણુની અપેક્ષા આવે છે, કારણ કે બીજા પરમાણુની અપેક્ષા વિના તેના બંધ અથવા મોક્ષનું કથન સંભવ નથી; તેમ આત્માના બંધ અને મોક્ષને કહેવામાં બીજા કર્મની અપેક્ષા આવે છે. જો કે બંધ અને મોક્ષને આત્મા સ્વતંત્રપણે કરે છે તોપણ તેમાં કર્મ સદ્ભાવની અથવા અભાવની અપેક્ષા જરૂર આવે છે; તેથી વ્યવહારનયથી કહેવાય છે કે આત્મા બંધમાં કર્મ સદ્ભાવનું અને મોક્ષમાં કર્મના અભાવનું અનુસરણ કરે છે. આ રીતે બંધ અને મોક્ષ બન્નેમાં આત્મા દ્વૈતનું અનુસરણ કરે છે.
- નિશ્ચયથી સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં જોઈએ તો આ આત્મા શુદ્ધ એકરૂપ જ છે. તેનું પર્યાયમાં વિકારી ભાવમાં અટકવું તે ભાવબંધ છે અને તે ભાવબંધમાં કર્મનું નિમિત્ત હોવું - તે દ્વિતીયપણું છે, દ્વૈત છે. આ રીતે બંધમાં દ્વૈત છે. તેવી જ રીતે સ્વભાવમાં લીન થઈને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવામાં પણ કર્મના નાશની અપેક્ષા હોવાથી દ્વૈત છે.
- આ રીતે પરની અપેક્ષાથી બંધ અને મોક્ષ પર્યાયનું કથન કરવું તે વ્યવહારનય છે. તેથી અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે વ્યવહારનયથી આત્મા બંધ અને મોક્ષ - બન્નેમાં જ દ્વૈતની અપેક્ષા રાખનારો છે.
- અહીં એકરૂપ આત્મામાં બંધ અને મોક્ષ એવા બે ભેદ પાડ્યા તેથી નહિ, પરંતુ બંધ અને મોક્ષ - એ બન્ને પર્યાયોમાં પરની અપેક્ષારૂપ દ્વૈત હોવાથી વ્યવહાર કહેવામાં આવ્યો છે."

(૪૪) વ્યવહારનય: દર્શિકા

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:—

1. એક કે અનેક અને જુદાં છે. દ્વૈત એટલે દ્વિતીયપણું-બેપણું. જેમાં આત્મા અને પર એમ બેની અપેક્ષા આવે ત્યાં દ્વૈતપણારૂપ વ્યવહાર ઊભો થાય છે.
2- દ્વૈત સંયોગમાં હોય, વિયોગમાં નહિ.
3- એક પરમાણુમાં છ ગુણ સ્નિગ્ધતા હોય અને બીજા પરમાણુમાં પણ છ ગુણ સ્નિગ્ધતા હોય તો તે બે પરસ્પર સ્નેહથી સંયોગરૂપ દ્વૈત ઊભું થાય છે.
4- અહીં એકરૂપ આત્મામાં બંધ અને મોક્ષ એવા બે ભેદ પાડવાને દ્વૈતરૂપ વ્યવહાર કહ્યો છે.
5. આત્માની જે યોગ્યતા વડે તેની બંધ અને મોક્ષની પર્યાયોને કર્મની સાપેક્ષતાથી જોઈ શકાય છે, તેને વ્યવહારધર્મ તથા તેને જાણનારા જ્ઞાનાંશને વ્યવહારનય કહેવાય છે.
6. 'વ્યવહારનયે આત્મા બંધ અને મોક્ષમાં (પુદ્ગલ સાથે) દ્વૈતને પામે છે' અર્થાત્ પરની [પુદ્ગલની] અપેક્ષાએ બંધ અને મોક્ષ પર્યાયનું દ્વૈતરૂપ કથન કર્યું તે વ્યવહારનય છે.
7. આત્મદ્રવ્યને જેટલો રાગ સાથે સંબંધ છે તેટલો [ભાવ] બંધ છે અને રાગનો અભાવ તે [ભાવ] મોક્ષ છે. આમ બંધ અને મોક્ષ બન્નેમાં પરની અપેક્ષા આવતી હોવાથી* દ્વૈત ઊભું થાય છે. [વિયોગમાં પણ]*
8- આત્માને બંધમાં કર્મના સદ્ભાવની અને મોક્ષમાં કર્મના અભાવની અપેક્ષારૂપ દ્વૈતપણું આવે છે અર્થાત્ આત્મા બંધ અને મોક્ષ સ્વતંત્રપણે કરતો નથી.
9- પંચાસ્તિકાયમાં પર્યાયના ઉત્પાદને સંયોગ તથા તેના વ્યયને વિયોગ એવું દ્વૈતપણું કહ્યું છે. તે અપેક્ષા અહીં પણ લાગુ પડે છે.
10- અહીં બતાવેલા વ્યવહારનયે આત્મા કર્મના સંબંધે વિકાર કરે છે અને તે સંબંધનો અભાવ કરીને મોક્ષ પામે છે.
11. આત્મા કર્મ [નિમિત્ત] સાથે સંબંધ કરે છે અને તે સંબંધને છોડે છે- માત્ર એવી યોગ્યતાને અહીં વ્યવહારધર્મ કહ્યો છે.
12- 'બે સ્વતંત્ર દ્રવ્યો વચ્ચે કોઈના સ્વભાવને એકલા એક અખંડ દ્રવ્યમાં ભેદ પાડતો'— તેને અહીં વ્યવહારનય કહ્યો છે.
13. પરાશ્રિતો વ્યવહાર: અર્થાત વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને, તેના ભાવોને તથા કારણ-કાર્યાદિકને કોઈના કોઈ સાથે ભેળવીને નિરૂપણ કરે છે— આ પરિભાષાઓ અહીં વધુ ઘટિત થાય છે.

(૪૫) નિશ્ચયનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય નિશ્ચયનયે બંધ અને મોક્ષને વિષે અદ્વૈતને અનુસરનારું છે, એકલા બંધાતા અને મૂકાતા એવા જે બંધમોક્ષોચિત સ્નિગ્ધત્વરૂક્ષત્વગુણે પરિણત પરમાણુ તેની માફક. [નિશ્ચયનયે આત્મા એકલો જ બંધ અને મુક્ત થાય છે, જેમ બંધ અને મોક્ષને ઉચિત એવા સ્નિગ્ધત્વગુણે કે રૂક્ષત્વગુણે પરિણમતો પરમાણુ એકલો જ બંધ અને મુક્ત થાય છે તેમ.]'

ટીકાર્થ (પ્ર.ન. ૨૬૯) • [આત્મદ્રવ્ય] અદ્વૈતને - એકને - આત્માને અનુસરનારું છે. નિમિત્તના સંબંધ અને અસંબંધને છોડીને [આત્મા] બંધની પર્યાયમાં પણ એકલો છે અને મોક્ષની પર્યાયમાં પણ એકલો છે, પરની [કંઈ] અપેક્ષા નથી. 'અદ્વૈતને અનુસરનારું છે' એટલે કે [આત્મા] બંધની પર્યાય અને મોક્ષની પર્યાય વિષે પરના સંબંધ વિના વર્તે છે. આગળમાં [વ્યવહારનયમાં] પરના સંબંધ સહિત બતાવી દ્વૈત કહ્યું હતું.

- આત્મા બંધમાં - રાગમાં પણ એકલો વર્તે છે અને મોક્ષમાં [પણ] એકલો વર્તે છે. રાગના બંધમાં (તેમ અને) પરનો અભાવ કહ્યો માટે મોક્ષમાં વર્તે છે, એમ પણ નહિ.
- આગળમાં [વ્યવહારનયમાં] નિમિત્તની અપેક્ષા પરાશ્રિતપણે આત્મા એકને દ્વૈત કહ્યો, હવે અહીં [નિશ્ચયનયમાં] સ્વાશ્રિત છે, પરાશ્રિત નથી. તેને રાગમાં વર્તે તોપણ સ્વાશ્રિત છે અને મોક્ષમાં વર્તે તોપણ સ્વાશ્રિત છે, અહીં પરની અપેક્ષા નથી.
- એ જાણનારે દ્વૈતની [- પરના નિમિત્ત સાથેના સંયોગ + વિયોગની] અપેક્ષાએ વ્યવહારનય પણ કહેવાય અને [તે] જાણનારો બંધમાં અને મોક્ષમાં પરની કંઈ અપેક્ષા વગર એકલો વર્તે છે [એ અદ્વૈતની અપેક્ષાએ નિશ્ચયનય કહેવાય].
- [નિશ્ચયનયે] રાગ થાય છે તેમાં પોતે એકલો વર્તે છે અને રાગના અભાવમાં મોક્ષમાં [પણ] એકલો જ વર્તે છે - એ અદ્વૈતને અનુસરે છે. આવું સહેજ કહ્યા બોલે તો એને કંઈ લાભ થાય.
- આત્મા એક સમયમાં નિશ્ચયધર્મ છે, પરંતુ તે ધર્મને પણ નિશ્ચયમાં લઈને [- તેનું જ્ઞાન કરીને પણ] પછી દ્રવ્ય પર જાય છે. બંધમાં અને મોક્ષમાં હું એકલો વર્તું છું - એ નિશ્ચયથી પોતાને અનુસરે છે. એ બંધમાં અને મોક્ષમાં પોતે અનુસરે આત્મા એક ધર્મ જ્ઞાનને અંદરમાં ઉતારે છે.

(૩૨૩ વિગત)

- ભગવાન આત્મામાં એક એવી શક્તિ છે કે જેનાથી તેની બંધ અથવા મોક્ષની પર્યાયોને કોઈ નિરપેક્ષ કહી શકાય. આ શક્તિને નિશ્ચયધર્મ કહેવાય છે અને તેને જાણનારા જ્ઞાનને નિશ્ચયનય કહેવાય છે.
- ભગવાન આત્મા સ્વયં પોતાની શક્તિથી બંધાય છે અથવા મુક્ત થાય છે. પરમાણુની સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતાની જેમ આત્મામાં પણ બંધાવાની અથવા છૂટવાની શક્તિ છે, તેને બંધન અથવા મુક્તિમાં કોઈની અપેક્ષા નથી. આ રીતે બંધ-મોક્ષને સ્વાધીન જોવા તે નિશ્ચયનય છે. પ્રવચનસાર ગાથા ૧૬ માં આત્માને સંસાર અથવા મુક્ત અવસ્થામાં સ્વયંભૂ કહ્યો છે.
- બંધ-મોક્ષમાં આત્મા સ્વાધીન છે - આ શક્તિમાં તેની પર્યાયોની સ્વતંત્રતાની

લોપવા કરવામાં આવ્યા છે. અહીં દૃષ્ટિના વિષયભૂત ત્રિકાળી ધ્રુવ આત્માની વાત નથી. આ સંબંધમાં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી દ્વારા 'નયપ્રજ્ઞાપન' ભાગ ૩૧૨ માં વ્યક્ત કરવામાં આવેલા વિચાર દૃષ્ટવ્ય છે:-

"અહીં જે કહેવાઈ રહ્યું છે કે નિશ્ચયનયથી આત્મા બંધ-મોક્ષમાં અદ્વૈતનું અનુસરણ કરવાવાળો છે, તેમાં આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ કે જે દૃષ્ટિનો વિષય છે, તે ન લેવો. અહીં તો બંધ-મોક્ષ પર્યાયમાં વર્તતો આત્મા જ પરિણમે છે- એ રીતે વર્તતા આત્માની અપેક્ષાએ બંધ-મોક્ષની પર્યાયને લક્ષમાં લેવાની વાત છે.

બંધ પર્યાયમાં પણ વર્તતો આત્મા પરિણમિત થાય છે અને મોક્ષપર્યાયમાં પણ વર્તતો આત્મા જ પરિણમિત થાય છે - આ રીતે બંધ-મોક્ષ પર્યાય નિરપેક્ષ છે; આ પ્રકારનો નિશ્ચય આત્મા બંધ તેમજ મોક્ષમાં અદ્વૈતનું અનુસરણ કરવાવાળો છે: આ પ્રકારનો અર્થ થઈ ભગવાન આત્મામાં છે."

- જો કે અહીં બંધ અને મોક્ષ પર્યાયમાં દ્વૈત અને અદ્વૈત થઈ ઘટિત કર્યો છે, તેમ છતાં ભાવાર્થ રૂપ લખવામાં [પણ] પરની સાપેક્ષતાથી દ્વૈતપણું અને પરની નિરપેક્ષતાથી અદ્વૈતપણું ઘટિત થઈ શકે છે.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર) પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી:

- "કોઈની અપેક્ષા લીધા વિના જ એમ કહેવું કે આત્મા વર્તતો જ બંધ-મોક્ષરૂપ થાય છે, તે નિશ્ચયનય છે. અહીં જે કહેવાઈ રહ્યું છે કે નિશ્ચયનયથી આત્મા બંધ-મોક્ષમાં અદ્વૈતનું અનુસરણ કરે છે તેમાં આત્માનો ત્રિકાળ [અપરિણામી] અકર્તારૂપ સ્વભાવ કે જે દૃષ્ટિનો વિષય છે, તે ન લેવો. અહીં તો બંધ-મોક્ષ પર્યાયમાં વર્તતો આત્મા જ પરિણમે છે- આ રીતે વર્તતા [પરિણમતા] આત્માની અપેક્ષાએ બંધ-મોક્ષ પર્યાયને લક્ષમાં લેવાની વાત છે."
- "ઉક્ત કથનનો આશય એમ નથી કે પુદ્ગલકર્મ જીવને ભાવબંધ કરાવે છે, પરંતુ આત્મામાં જ અર્થ એવો થઈ છે કે સ્વયંકૃત ભાવબંધમાં તે પુદ્ગલ કર્મનું અનુસરણ કરે છે."
- "બંધમાં પણ અને મોક્ષમાં પણ વર્તતો આત્મા જ પરિણમે છે - તેથી બંધ-મોક્ષ પર્યાય નિરપેક્ષ છે, તેથી નિશ્ચયથી આત્મા બંધ તેમજ મોક્ષમાં અદ્વૈતનું અનુસરણ કરે છે - આવો અર્થ થઈ લેવામાં છે."
- [ભગવાન આત્મા] "પોતાના વિકારરૂપ પરિણામોને નિમિત્ત બંધાય છે અને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવભાવનો આશ્રય લઈને પોતાના જ શુદ્ધભાવરૂપ પરિણામને મુક્ત થાય છે. આમ નિશ્ચયથી આત્મા બંધ-મોક્ષમાં પોતાથી અભિન્નતા કેવી એકલાનું અનુસરણ કરતો નથી તેથી એમ કહેવામાં આવે છે કે આત્મા બંધ અને મોક્ષમાં અદ્વૈતને અનુસરણ કરવાવાળો છે. - આવો અર્થ [નિશ્ચય થઈ] આત્મામાં છે."

(૪૫) નિશ્ચયનય: ધર્મચર્ચા

(૧) જોડકાં જોડો:-

1. વ્યવહારનયે 2. નિશ્ચયનયે	(A). બંધ અને મોક્ષ પર્યાયમાં કર્મના સંબંધ રહિત વર્તે છે. (B). બંધ અને મોક્ષ પર્યાયમાં કર્મના સંબંધ સહિત વર્તે છે.
3. વ્યવહારનયે 4. નિશ્ચયનયે	(A). આત્મદ્રવ્ય સ્વાશ્રિત છે. (B). આત્મદ્રવ્ય પરાશ્રિત છે.
5. વ્યવહારનયે 6. નિશ્ચયનયે	(A): જેમાં ભિન્ન સાથેના સંયોગ કે વિયોગની અપેક્ષા ન આવે. (B)- જેમાં ભિન્ન સાથેના સંયોગ કે વિયોગની અપેક્ષા આવે.
7. વ્યવહારનયે 8. નિશ્ચયનયે	(A). આત્મા બંધ-મોક્ષમાં સ્વાધીન છે (B). આત્મા બંધ-મોક્ષમાં પરાધીન છે
9. વ્યવહારનયે 10. નિશ્ચયનયે	(A). આત્મદ્રવ્ય બંધ-મોક્ષમાં દ્વૈતનું અનુસરણ કરે છે. (B). આત્મદ્રવ્ય બંધ-મોક્ષમાં અદ્વૈતનું અનુસરણ કરે છે.

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1- આત્મદ્રવ્ય નિશ્ચયનયે મોક્ષ પર્યાયમાં સ્વાશ્રિતપણે અને બંધપર્યાયમાં પરાશ્રિતપણે વર્તે છે.
2- આત્મદ્રવ્ય નિશ્ચયનયે બંધમાં એકલો [-ભિન્નતાની અપેક્ષા રહિત] અને મોક્ષમાં એકલો [-ભિન્નતાની અપેક્ષા રહિત] વર્તે છે.
3. આત્મદ્રવ્ય નિશ્ચયનયે બંધ અને મોક્ષને વિષે અદ્વૈતને અનુસરનારું છે અર્થાત્ આત્મા બંધ અને મોક્ષની પર્યાય વિષે પરના સંબંધ વિના [નિરપેક્ષપણે] વર્તે છે.
4. નિશ્ચયનયે આત્મા રાગમાં પણ પોતાના સ્વાશ્રિત છે અને મોક્ષમાં પણ પોતાના સ્વાશ્રિત છે.
5. પરમાણુની સ્નિગ્ધતા તથા રૂક્ષતાની જેમ આત્મામાં પણ બંધાવાની તથા છૂટવાની યોગ્યતા છે અને કોઈની અપેક્ષા નથી.
6. આત્માની જે યોગ્યતા વડે તેની બંધ અથવા મોક્ષ પર્યાયોને કહી નિરપેક્ષ થઈ શકાય છે તેને નિશ્ચયધર્મ તથા તેને જાણનારા જ્ઞાનાંશને નિશ્ચયનય કહેવાય છે.
7. આ નિશ્ચયધર્મને કારણે આત્મા સ્વયં વિકારરૂપે પરિણમીને વિકારી બંધાય છે અને સ્વયં સ્વસ્વભાવનો આશ્રય લઈને સ્વયં જ શુદ્ધભાવરૂપે પરિણમીને મુક્ત થાય છે.
8- અહીં નિશ્ચયનયે બંધ-મોક્ષમાં અદ્વૈતને અનુસરનારો આત્મા તે દૃષ્ટિનો વિષય છે.
9. અહીં પરિણામી એવા એકલા [-પરથી ભિન્ન] આત્મદ્રવ્યની વાત કરવામાં આવી છે, દૃષ્ટિના વિષય આત્માની નહિ.
10- અહીં બંધ અને મોક્ષ પર્યાયમાં ઘટિત કરવામાં આવેલા દ્વૈત તથા અદ્વૈત ધર્મો જગતના સર્વ તત્ત્વોમાં ઘટિત થઈ શકતા નથી.
11. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ આત્મા ભાવનું ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહને આપ્યો છે.
12. આવા ધર્મનું લક્ષ કરીને [-તેનું જ્ઞાન કરીને] પણ પછી [અનંત ધર્મોના અધિષ્ઠાતા] ત્રિકાળી દ્રવ્યમાં જવાનો આદેશ પણ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ આપ્યો છે.

(૪૬) અશુદ્ધનય

વ્યાખ્યા:- 'આત્મદ્રવ્ય અશુદ્ધનયે, ઘટ અને રામપાત્રથી વિશિષ્ટ માટીમાત્રની માફક, સોપાધિસ્વભાવવાળું છે.'

ભાવાર્થ:- • આત્મદ્રવ્ય જે માટી છે એમાં ઘડો અને રામપાત્રના પર્યાયો-ભેદો પડે એ પણ અશુદ્ધ-(પૃ.નં. ૨૭૦) નય છે એમ કહે છે. [એમ એ રીતે] આત્મામાં પર્યાયભેદ પડે છે એ અશુદ્ધનયથી પડે છે.

- સમયસારની ૧૬મી ગાથામાં આવ્યું છે ને કે આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના ભેદ પડે એ અશુદ્ધ છે. એના ત્રણ ભેદો છે તે મેચક છે, મલિન છે
- પાણીમાંથી જેમ તરંગ ઊઠે, [મોજાં] ઊઠે, એમ વસ્તુ ત્રિકાળ છે એ પર્યાયરૂપે ઊઠે. તે ભેદ છે એ અશુદ્ધ[તા] છે-એમ કહે છે.
- નિશ્ચય માર્ગમાં છે એ પર્યાય છે, એને અહીં અશુદ્ધ કહ્યું છે. ભેદ પડ્યો ને? પર્યાય છે, [ભેદ છે] માટે તેને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ કહેવામાં આવે છે અને તેને જાણીને પણ અંતર દ્રવ્ય ચૈતન્યમાત્ર છે ત્યાં એની દ્રષ્ટિ દેવાની છે.
- શુદ્ધ પર્યાય પણ દ્રવ્યનો ભેદ થયો ને! એ અપેક્ષાએ એને અશુદ્ધ કહ્યું છે, મલિન કહ્યું છે, મેચક કહ્યું છે, વ્યવહારનયનો વિષય કહ્યો છે, કેમકે તેનું લક્ષ એને છોડાવ્યું છે.
- એની બહુ ઝીણી વાત છે. બહુ અંતરથી ગમ્ય આવે છે.
- પર્યાય ભેદ છે એવું જ્ઞાન કરવું, જ્ઞાન કરીને પછી અંતર દ્રવ્ય ભગવાન ચિદાનંદ પ્રભુ બિરાજે છે (ત્યાં જવું). એને અશુદ્ધનયનું જ્ઞાન કરીને પણ અંદર ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાનને ભેટવાનો છે.
- આત્માએ શરીર ધાર્યું નથી પરંતુ એની પર્યાયમાં રાગ અને ભેદની પર્યાય ધારી રાખી છે. એ રાગ છે તેનું જ્ઞાન કરીને દ્રવ્યસ્વભાવમાં નજર કરવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે.
- આત્મદ્રવ્ય જે દ્રવ્ય છે તેમાં ભેદ પડવા એ ઉપાધિ છે. આ ભેદ પડવા એ અશુદ્ધનયે સઉપાધિસ્વભાવ (છે). એનો અર્થ આત્મામાં પર્યાયના ભેદવાળો ધર્મ છે, તેમાં આત્મા વ્યાપ્યો છે એમ કહેવામાં આવે છે. છતાં તેને જાણીને તેની દ્રષ્ટિ તો દ્રવ્યસ્વભાવ પર જવી જોઈએ.
- [નિશ્ચય અને વ્યવહાર] એ બેય નયનો વિષય છે એ જાણવાલાયક છે. આદરવાલાયક ત્રિકાળ વસ્તુ એક જ છે.
- આત્મા જાણે, આત્મા માને, આત્મામાં રમે - એ ત્રણ તો ઉપાધિના ભેદ છે [જેમ] માટી દ્રવ્ય છે એમાં ઘટ કે રામપાત્ર જે થાય તે ઉપાધિ છે. એને તે પણ નયનો ધર્મ ગણવામાં આવ્યો છે.
- શક્તિઓ પણ ૪૭ વર્ણવી છે, નય પણ ૪૭ વર્ણવ્યા છે, ઉપાદાન-નિમિત્તના દોહા પણ ૪૭ છે અને ચાર ઘાતિકર્મની પ્રકૃતિ પણ ૪૭ છે. એવું જ્ઞાન કરીને [જો] અંદરમાં જાય એને ૪૭ પ્રકૃતિઓનો નાશ થઈને કેવળજ્ઞાન થશે-એમ કહે છે.

(ગુરુચિંતન)

- ભગવાન આત્મામાં ઔપાધિક (વિકારી) ભાવરૂપ પરિણમિત થવાની યોગ્યતા છે જેને અશુદ્ધધર્મ (ઉપાધિવાળો) કહે છે, તેને જાણનાર જ્ઞાનને અશુદ્ધનય કહે છે.
- અશુદ્ધધર્મ પર્યાયગત યોગ્યતા છે જેને ક્ષણિક ઉપાદાનની યોગ્યતા કહી શકાય

છે. આ યોજના જ આત્માના વિકારી પરિણામનો દ્રવ્યાર્થિક પર-પદાર્થોથી નિરપેક્ષ એનો સ્વભાવ સિદ્ધ કરે છે. જો પર્યાયમાં વિકારી ભાવરૂપ પરિણમનની યોગ્યતા ન હોત તો અનંત પરપદાર્થ પણ આત્મામાં વિકાર ઉત્પન્ન ન કરાવી શકત.

- રાગાદિ ભાવ આત્માના નિજભાવો સ્વભાવમાં ન હોવા છતાં પણ તે પરને કારણે ઉત્પન્ન થતા નથી. આત્મામાં તેમને ધારણ કરવાની યોગ્યતા છે અશુદ્ધનયે આત્માનો એવો જ સ્વભાવ છે. આ સંદર્ભમાં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી દ્વારા નયપ્રજ્ઞાપન પાનું ૩૨૧ પર કરવામાં આવેલું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે :-
  "જો આ પ્રકારનો ધર્મ આત્મામાં સ્વયંનો ન હોત તો અનંત અનંત પરદ્રવ્ય એકઠા થઈને આત્મામાં વિકાર ઉત્પન્ન ન કરાવી શકત. નિગોદથી લઈને ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી જે ઉદયિકભાવ-વિકારભાવ-ઉદયભાવ-સંસારભાવ થાય છે, તેમને આત્મા સ્વયં જ ધારણ કરી રાખે છે, કારણ કે અશુદ્ધનયથી આત્માનો એવો જ સ્વભાવ છે.
- અહીં રાગાદિની ઉત્પત્તિમાં આત્માના પર્યાયગત સ્વભાવને કારણ કહ્યું છે. આથી જ આ યોજના જ સ્વભાવ નામનો આશય છે.

(પરમભાવપ્રકાશક નયચક્ર)

- વિકારી ભાવરૂપ પરિણમિત થવું એ આત્માનો સ્વાભાવિક સ્વભાવ છે. આ અશુદ્ધિદશાનું કારણ આત્માના રાગાદિરૂપ પરિણામ છે, તેથી અશુદ્ધ છે.
- અશુદ્ધનયના માધ્યમથી અહીં એમ કહેવાયું છે કે આત્મામાં ઉત્પન્ન થનારા વિકારી-ભાવ પણ પરને કારણે થતા નથી, તેમની ઉત્પત્તિનું કારણ પણ આત્મામાં જ વિદ્યમાન છે.
- જોકે લક્ષ્મી, શરીર, સ્ત્રી-પુત્રાદિ, ઘર-બાર, ઇત્યાદિ પરદ્રવ્યોની ઉપાધિ ભગવાન આત્મામાં નથી, તોપણ અશુદ્ધનયથી રાગાદિ વિકારી ભાવરૂપ ઉપાધિવાળો તો આ આત્મા છે જ. 'ઉપાધિ' શબ્દથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે તે ભગવાન આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી, માત્ર પર્યાયમાં એક સમયની ઉપાધિ છે.

(નય-પ્રજ્ઞાપન)

- અહીં નયની વાત છે. નય જ્ઞાનીને જ હોય છે. તેને મિથ્યાત્વ સિવાયના જે રાગાદિ ઉપાધિભાવ થાય છે તે કોઈ પરને લીધે નહિ પરંતુ પોતાની પર્યાયનો સ્વભાવ જ એવો છે - એમ ધર્મી જાણે છે. વિકારની જે ઉપાધિ છે તે પણ જ્ઞાનીની પર્યાયનો સ્વભાવ છે, અશુદ્ધનયથી જોતાં તે ઉપાધિવાળો આત્મા દેખાય છે.
- અશુદ્ધનય એ પોતે કાંઈ અશુદ્ધતા નથી, તે પોતે તો શ્રુતજ્ઞાનનું એક નિર્મળ પડખું છે.
- અશુદ્ધનયે આત્માનું વર્ણન કરે છે તેમાં પણ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર આત્મદ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરાવવી તે જ તાત્પર્ય છે.
- આત્માની પર્યાયમાં જે વિકારીભાવો થાય છે તે તેનો એકરૂપ સ્વભાવ નથી પરંતુ ક્ષણિક ઉપાધિભાવ છે, છતાં તેને એક સમય પૂરતો આત્માએ ધારણ કરી રાખ્યો છે, તેથી તે પણ આત્માનો એક ધર્મ છે. તે ધર્મની અપેક્ષાએ જોતાં આત્મા સોપાધિ-સ્વભાવવાળો છે.

(૪૬) અશુદ્ધનય: દિગ્દર્શન

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. અશુદ્ધનય એકરૂપ આત્માને રાગવાળો, દ્વેષી આદિ ભેદરૂપે - ઉપાધિરૂપે જુએ છે.
2. આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ગુણોના આવેલા મલિન પર્યાયોના ભેદો પડે છે તેને સમયસારમાં મેચક, મલિન, ચિત્ર કહ્યાં છે કે જે (ભેદો) આ અશુદ્ધનયનો વિષય છે.
3. ભગવાન આત્મામાં ઔપાધિક (વિકારી) ભાવરૂપ પરિણમિત થવાની યોગ્યતા છે જેને અશુદ્ધધર્મ [ઉપાધિધર્મ] કહે છે અને તેને જાણનારા જ્ઞાનાંશને અશુદ્ધનય [ઉપાધિનય] કહે છે.
4. જો આ અશુદ્ધધર્મરૂપ યોગ્યતા આત્મામાં ન હોત તો તેને અનંતા પરપદાર્થો પણ વિકાર ઉત્પન્ન ન કરાવી શકત.
5. અહીં રાગાદિની ઉત્પત્તિમાં આત્માના આ પર્યાયગત સ્વભાવને કારણ કહ્યું છે અર્થાત્ આ યોગ્યતા જ સ્વભાવ નામનો સમવાય છે.
6. અજ્ઞાનીના મિથ્યાત્વાદિ ભાવો આ અશુદ્ધનયના વિષય બને છે.
7. નય જ્ઞાનીને જ હોય છે, અજ્ઞાનીને નહિ; તેથી મિથ્યાત્વાદિ ભાવો નહિ પરંતુ જ્ઞાનીના અસ્થિરતાજન્ય વિભાવો અશુદ્ધનયના વિષય બને છે.
8. અશુદ્ધનય આત્માને ઔપાધિક અશુદ્ધ દેખે છે.
9. કોઈ પણ નય આખા દ્રવ્યને પોતાના વિષયરૂપે દેખે છે તેથી અશુદ્ધનય આખા આત્માને ઔપાધિક સ્વભાવવાળો દેખે છે.
10. અશુદ્ધધર્મ આત્માનો દ્રવ્યસ્વભાવ છે.
11. અશુદ્ધધર્મ આત્માની પર્યાયગત યોગ્યતા છે જેને ક્ષણિક ઉપાદાનની યોગ્યતા કહી શકાય છે.
12. અશુદ્ધનય પોતે જ અશુદ્ધ છે.
13. અશુદ્ધનય એ પોતે કાંઈ અશુદ્ધતા નથી, તે પોતે તો શ્રુતજ્ઞાનનું અંશ નિર્મળ પડખું છે.
14. અશુદ્ધનયનું પ્રયોજન આત્માને અશુદ્ધ બતાડવાનો છે.
15. અશુદ્ધનયે આત્માનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં પણ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયના આત્મદ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરાવવા તે જ તાત્પર્ય છે.

(૪૭) શુદ્ધનય

વ્યાખ્યા:- '<u>આત્મદ્રવ્ય શુદ્ધનયે, કેવળ માટીમાત્રની માફક, નિરુપાધિ સ્વભાવવાળું છે.</u>'

સારાંશ:- • કેવળ માટી જે [કે] પર્યાયના ભેદરૂપ ઉપાધિ વિનાનું દ્રવ્ય છે. જે રીતે (પૃ.નં. ૨૭૦) [પર્યાયના ભેદરૂપ] ઉપાધિવાળો સ્વભાવ છે, તે જ રીતે પર્યાયના ભેદ વિનાનો નિરુપાધિ સ્વભાવ છે. જેમ કેવળ માટી જેમાં ઘડો કે રામપાત્ર એવા ભેદ નહિ તેમ ભગવાન આત્મા એકરૂપ સ્વભાવ છે, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર, એવા ભેદ નહિ - એ શુદ્ધનયનો ધર્મ છે.

- કહેવું છે એ માટીમાં ઉપાધિ છે (ઘટ) ભેદપણે અને કેવળ માટીમાત્ર તે નિરુપાધિ છે એમ ભગવાન આત્મા પર્યાયના ભેદ વિનાનો છે [આવો એક ધર્મ તે શુદ્ધનયનો વિષય છે].
- સમયસાર ગાથા ૧૧માં આખા વસ્તુને શુદ્ધનય કીધો અને ગાથા ૧૪માં કહ્યું કે શુદ્ધનય કહો, અનુભૂતિ કહો કે આત્મા કહો. ત્યાં એ જુદી વાત છે. ત્યાં આખો આત્મા એકરૂપ છે તેને કીધો અને (અહીં) તો એક નયનો એક ભાગ છે. જેમ ઉપાધિવાળું છે, ભેદવાળું છે એવો એક ધર્મ છે, તેમ એક શુદ્ધનય નામની વસ્તુ છે એવો એક ધર્મ છે. આ ધર્મ આખા દ્રવ્યને સ્પર્શે છે માટે તે પૂર્ણ ધર્મ છે એમ નહિ. એક શુદ્ધનયે દ્રવ્યમાત્રને જાણે છે એટલે એને એક નયનો ધર્મ ગણવામાં આવ્યો છે [પરંતુ તે] આખો વિષય છે એમ નહિ. ત્યાં આખાય એ પર્યાયના ધર્મો નહિ [પરંતુ] એકલા દ્રવ્યસ્વભાવને દૃષ્ટિમાં લેવાની વાત છે. અહીં તો પર્યાયના ધર્મો અને આ એક ધર્મ, બધા ગણીને એક દ્રવ્યમાં - ચૈતન્યમાત્રમાં જવાની વાત છે.

(ગુરુ ચિંતન)

- ભગવાન આત્મામાં વિકારી ભાવરૂપ પરિણમન થતા હોવાં છતાં પણ સદા એકરૂપ રહેવાની શક્તિ છે જેને શુદ્ધ ધર્મ અને તેને જાણવાવાળા જ્ઞાનને શુદ્ધનય કહે છે.
- ક્ષણિક પર્યાયમાં અશુદ્ધતા હોવા છતાં પણ આત્માનો સ્વભાવ નિરુપાધિક અને વિકાર રહિત છે. તેની આ શક્તિ શુદ્ધનયનો વિષય છે.
- અહીં વિકાર થવાની શક્તિની સાથે ત્રિકાળી સામાન્ય સ્વભાવરૂપ રહેવાની શક્તિને લીધી છે. નિર્મળ પર્યાયોની શક્તિ વિષે અહીં કાંઈ ચર્ચા કરવામાં આવી નથી. આ રીતે આત્મા શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બન્ને ધર્મોને ધારણ કરે છે.
- આ રીતે અહીં અનંત ધર્માત્મક આત્મામાં વિદ્યમાન ૪૭ ધર્મોનું કથન કર્યું: શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર આત્માને દૃષ્ટિમાં લેતાં એ જ આ બધા ધર્મોને જાણવાનું ફળ છે.

(પરમભાવપ્રકાશ નયચક્ર)

- સદા એકરૂપ [વિકાર રહિત] રહેવું તે આત્માનો નિરુપાધિસ્વભાવ છે. આ શુદ્ધધર્મને કારણે આત્મા સદા એકરૂપ રહે છે.
- સામાન્ય સ્વભાવની અપેક્ષાએ આત્મામાં ઉપાધિ નહિ. [પર્યાયમાં] ઉપાધિના કાળમાં પણ ભગવાનઆત્મા નિરુપાધિસ્વભાવવાળો અકષાય શુદ્ધ પણ છે.
- આ ૪૭ નયોની વિસ્તૃત જાણકારી માટે ગુરુદેવશ્રીના પ્રવચનોમાંથી સંકલિત કૃતિ 'નય પ્રજ્ઞાપન'નો ઊંડાણથી અભ્યાસ મુમુક્ષુઓએ કરવો જોઈએ.

(૪૭) શુદ્ધનય : [illegible]

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. ભગવાન આત્મામાં વિકારી ભાવરૂપ પરિણમન થવા છતાં પણ સદા અકર્તારૂપ રહેવાની યોગ્યતા છે જેને શુદ્ધધર્મ અને તેને જાણનારા જ્ઞાનાંશને શુદ્ધનય કહેવાય છે.
2. શુદ્ધધર્મને વિકાર દ્વારા અથવા રાગમાત્રના ભેદ વગરની અત્યંત અકર્તારૂપ માટીની માફક આત્માનો સ્વભાવ ભેદ વિનાનો અકર્તારૂપ નિરુપાધિક છે.
3. પર્યાયના ઉપાધિ કાળમાં પણ ભગવાન આત્મા વિકાર રહિત નિરુપાધિ સ્વભાવવાળો અર્થાત્ શુદ્ધ પણ છે.
4. અહીં વિકારી તેમજ નિર્મળ પર્યાયો થવાની યોગ્યતાની સાથે ત્રિકાળી સામાન્ય સ્વભાવરૂપ રહેવાની યોગ્યતાને લીધી છે.
5. અહીં નિર્મળ પર્યાયોની યોગ્યતા વિશે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી.
6. સમયસાર ગાથા ૧૧ તથા ૧૪માં કહેલ શુદ્ધનય અને અહીં કહેલ શુદ્ધનયમાં કંઈ તફાવત નથી.
7. સમયસારના શુદ્ધનયમાં [દ્રષ્ટિના વિષય] આખા વસ્તુને દ્રષ્ટિમાં લેવાની વાત કરી છે જ્યારે અહીં કહેલ શુદ્ધનયનો વિષય અનંત ધર્મોનો એક એવો શુદ્ધ ધર્મ છે.
8. શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર આત્માને દ્રષ્ટિમાં લેવો એ જ આ ૪૭ ધર્મોને જાણવાનું પ્રયોજન છે.

કળશ-૧૯(A)

- ૪૭ નયોના વર્ણન પછી અને કળશ-૧૯ પહેલાંનું કથન :-
- વળી કહ્યું છે કે—

(પૃ.નં-290)

(હરિગીત)

છે વચનપંથો જેટલા છે તેટલા નયવાદ ને
છે જેટલા નયવાદ સર્વે તેટલા પરસમય છે;
છે વચન જેનું 'સર્વથા' તે હોય 'મિથ્યા' કથન નું,
જે છે 'કથંચિત' વચન તે 'સમ્યક્' અહો જૈના તણું.

અર્થ:- જેટલા [1]વચનપંથ છે તેટલા ખરેખર નયવાદ છે; અને જેટલા નયવાદ છે તેટલા જ પરસમય (પર મત) છે.

- પરસમયોનું (મિથ્યામતીઓનું) વચન સર્વથા (અપેક્ષા વગરનું) કહેવામાં આવતું હોવાથી ખરેખર મિથ્યા છે; અને જૈનોનું વચન કથંચિત્ (અપેક્ષા સહિત) કહેવામાં આવતું હોવાથી સમ્યક્ છે.
- એ રીતે આ (ઉપરોક્ત) સૂચન પ્રમાણે (અર્થાત્ ૪૭ નયોમાં સમજાવ્યું તે વિધિથી) એક ધર્મમાં એક એક નય (વ્યાપે) એમ અનંત ધર્મોમાં વ્યાપક અનંત નયો વડે નિરૂપણ કરવામાં આવે તો, સમુદ્રની અંદર મળતા [2]શ્વેત-નીલ ગંગા-યમુનાના જળસમૂહની માફક, અનંત ધર્મોને પરસ્પર અતદ્ભાવમાત્ર વડે જુદા પાડવા અશક્ય હોવાથી, આત્મદ્રવ્ય [3]અમેચકસ્વભાવવાળું, એક ધર્મમાં વ્યાપનારું, એક ધર્મી હોવાને લીધે યથોક્ત એકાંતાત્મક (એકધર્મસ્વરૂપ) છે. પરંતુ યુગપદ્ અનંત ધર્મોમાં વ્યાપક એવા અનંત નયોમાં વ્યાપનારા એક શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાણ વડે નિરૂપણ કરવામાં આવે તો, સમસ્ત નદીઓના જળસમૂહના સમવાયાત્મક (સમુદાયસ્વરૂપ) એક સમુદ્રની માફક, અનંત ધર્મોને વસ્તુપણે જુદા પાડવા અશક્ય હોવાથી આત્મદ્રવ્ય [4]મેચકસ્વભાવવાળું, અનંત ધર્મોમાં વ્યાપનારું, એક ધર્મી હોવાને લીધે યથોક્ત અનેકાંતાત્મક (અનેકધર્મસ્વરૂપ) છે. [જેમ એક વખતે એક નદીના જળને જાણનારા જ્ઞાનાંશ વડે જોવામાં આવે તો સમુદ્ર એક નદીના જળસ્વરૂપ જણાય છે, તેમ એક વખતે એક ધર્મને જાણનારા એક નયથી જોવામાં આવે તો આત્મા એક ધર્મસ્વરૂપ જણાય છે; પરંતુ જેમ એકીસાથે સર્વ નદીઓનાં જળને જાણનારા જ્ઞાન વડે જોવામાં આવે તો સમુદ્ર સર્વ નદીઓનાં જળસ્વરૂપ જણાય છે તેમ એકીસાથે સર્વ ધર્મોને જાણનારા પ્રમાણ વડે જોવામાં આવે તો આત્મા અનેક ધર્મસ્વરૂપ જણાય છે. આ રીતે એક નયથી જોતાં આત્મા એકાંતાત્મક છે અને પ્રમાણથી જોતાં અનેકાંતાત્મક છે.]

સારાંશ:- 'જેટલા વચનપંથ છે તેટલા ખરેખર નયવાદ છે; અને જેટલા નયવાદ છે તેટલા જ
(પૃ.નં.291) પરસમય (પરમત છે)'.

---

1. વચનપંથ = વચનના પ્રકાર. [જેટલા વચનના પ્રકારો છે તેટલા નયો છે. અપેક્ષા સહિત નય તે સમ્યક્ નય છે અને અપેક્ષા રહિત નય તે મિથ્યા નય છે; તેથી જેટલા સમ્યક્ નયો છે તેટલા જ મિથ્યા નયો છે.]
2. ગંગાનું પાણી શ્વેત હોય છે અને યમુનાનું પાણી નીલ (વાદળી) હોય છે.
3. અમેચક = અભેદ; વિવિધતા રહિત; એક.

- દુનિયાની વાતમાં જેટલા વચનના પ્રકારો છે તેટલા નયો છે. અપેક્ષા સહિત હોય તે સમ્યક્ હોય છે અને અપેક્ષા રહિત હોય તે મિથ્યા હોય છે; તેથી જેટલા સમ્યક્ નયો છે તેટલા જ મિથ્યા નયો છે [પરસમય + મિથ્યાદૃષ્ટિઓ] એક જ નયને [સર્વથા] માને [છે] એટલે [ફરિયાદ] ભેદ હોય છે, એમ માનવા નહિ.
- આવા જ લાગતા વિચારો તો અનેકાન્તવાદીના ફિકરામાં આવે છે.
- [નયવાદ અપેક્ષિત નયોના પ્રકાર]. એક જ નયને માનતા એ પરસમય છે, પરંતુ અનેક નયોને એક સાથે માનતા તે અનેકાન્ત હોય છે. તો પર્યાય નહિ જ એમ માને તો વેદાંતીની જેમ એકાંત મિથ્યાત્વ થઈ જાય છે. એક નયની સાથે બીજા નયો પણ છે એમ માન્યું તો સમ્યક્ છે.
- 'પરસમયનું (મિથ્યા માન્યતાનું) વચન સર્વથા (અર્થાત્ અપેક્ષા વિના) ફિકરામાં આવતું હોવાથી ખરેખર મિથ્યા છે...'!
- વેદાંતે [એકલા] દ્રવ્યને જ માન્યું અને બૌદ્ધો [એકલા] પર્યાયને જ માની - એ બંનેનું એકાંત છે, મિથ્યાત્વ છે.
- 'જૈનોનું વચન કથંચિત (અર્થાત્ અપેક્ષા સહિત) ફિકરામાં આવતું હોવાથી સમ્યક્ છે.'
- અપેક્ષા સહિત છે તેથી ખરેખર સમ્યક્ છે.

(પૃ.૨૭૧) • રત્નનો પૃથક્ અને હાર + પુત્ર! આ આત્મા ફળો, ફૂલો છે? તો ફળ્યું કે આમાં આત્મા સ્વયં છે, પરમાત્મા નહિ, આમાં રાજા છે, રાજાનો કર્તા છે, રાજાનો ભોક્તા છે, રાજાનો અર્થ છે, રાજાનો અધિષ્ઠાતા છે - એવા અનેક ભાગો (નયો) લાગતા છે, અને તેવા અનેક ધર્મોનો સ્વામી - આધાર [અધિષ્ઠાતા] એ રાજા છે.
- આવા અનેક ધર્મોને એક નહિ જાણવાને + અનેક ધર્મોને એક સાથે જાણવાને પણ એકંદર જ સંબંધ દૃષ્ટિ છે તેની સંપૂર્ણ સમજ તેનો અભ્યાસ કર. એને ભાષા વિના સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન થશે નહિ.
- 'એ રીતે આ (ઉપરોક્ત) સૂત્ર પ્રમાણે (અર્થાત્ બધા નયોમાં સમાવેશનું તે સાપેક્ષ) એક એક ધર્મમાં એક એક નય (લાગે)...'
- રાજા એનો પુત્ર-ભાઈના પિતાના પક્ષમાં એને મિત્રમાં તો અનેકાંશ છે. હવે એનો પક્ષ છોડવો હોય તો [રાજાનું] એકનામાં છે એમ પર્યાયમાં જાણ્યું. એ રાજા ફિકર [-ચિંતાકર] હશે એની સાથે એની જાણવું નહિ પરંતુ એ રાજા ત્યાં આધાર છે એમ જાણવું છે.
- [આત્મા] સ્વયં છે, પરમાત્મા નહિ - એવા એક એક ભાવને એક એક નય જાણે છે = એમાં એક એક નય લાગે છે.
- 'એમ અનેક ધર્મોમાં લાગતા અનેક નયો વડે નિરૂપણ કરવામાં આવે...' અર્થાત્ એમ જાણવામાં આવે, 'તો, સમુદ્રની અંદર મળતા ભિન્ન-ભિન્ન ગંગા-યમુનાના જળપ્રવાહની માફક, અનેક ધર્મોને પરસ્પર અવિનાભાવપણા વડે જુદા પાડવા અશક્ય હોવાથી, ...' અનેકભાવ (એકરૂપે) એકમાં ભળતાં આવતા છે. ત્યાં સત્ય છે, ત્યાં

દર્શન છે, જ્ઞાન આનંદ છે, જ્ઞાનપર્યાયમાં રાગ છે – તેમાં એક ભાવ ભાવ ભાસમાન.
અનંત ગુણોમાંથી એનો એક ગુણ જુદો પાડવો અશક્ય છે.

- '<u>સામાન્ય અનંતશક્તિસ્વભાવવાળું, એક ધર્મમાં વ્યાપનારું, એક ધર્મ હોવાને લીધે રહિત એકાંતાત્મક (એક ધર્મસ્વરૂપ) છે.</u>'
- ભગવાન સામાન્ય આનંદ છે, વિકારના રહિત છે, એક છે. [અનંત હોવા છતાં] તે સામાન્ય એક વસ્તુ એક ધર્મમાં વ્યાપે છે. એક વસ્તુ જોઈએ તો એક ધર્મ [સામાન્ય] એક ધર્મસ્વરૂપ છે. 'પોતાના અનંત સ્વભાવથી છે' એવા એક ભાવ [ધર્મ]થી જોઈએ તો તે એક વસ્તુરૂપ છે, પરંતુ એક વસ્તુ જોતાં પણ જણાવું છે (ગ્રાહકો). [રાગરૂપ એક ધર્મ છે તેને જાણે પણ તું તેના ધરનારને જો.]
- અનંત ધર્મ અનંત હોવા છતાં એક ધર્મીને જોઈએ તો તે એક ધર્મસ્વરૂપ છે. એક ધર્મસ્વરૂપ છે એટલે એક ધર્મને જોઈને પછી જોયું અનંત [ધર્માંત સમજાય].
- એક અંશે-નયે જણાવનાર છે, પછી જાણ્યું છે એકદમ દ્રવ્યના સ્વભાવમાં.
- '<u>પરંતુ યુગપદ્ અનંત ધર્મોમાં વ્યાપક એવા અનંત નયોમાં વ્યાપનારા એક શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાણ વડે...</u>' : ભાવશ્રુતજ્ઞાન હોં! આ શબ્દોથી જે જ્ઞાન(થાય) એ જ્ઞાન નહિ. અંતર જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાનના આશ્રયે જે શ્રુતજ્ઞાન થાય જેની જાતે અનાદિની દશા થાય તેને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ ભાવશ્રુતજ્ઞાન વડે એને જો. જેના આશ્રયે તે પ્રગટ્યું છે તેને જો.
- શ્રુતજ્ઞાન કે જે [એક] ભાવ છે તેમાં અનંત નયો છે. શ્રુતજ્ઞાન અવયવી છે અને નય તેનો અવયવ છે. અહીં કહે છે કે પ્રભુ! તું એકવાર તને, તારા ભાવોને ભાવ-શ્રુતજ્ઞાન વડે] જાણીને તારા દ્રવ્યને જો.
- '<u>નિરૂપણ કરવામાં આવે તો</u>; ભાવશ્રુતપ્રમાણ વડે જાણવામાં આવે તો, '<u>બધી નદીઓના જળસમૂહના સમવાયાત્મક (સમુદાયસ્વરૂપ) એક સમુદ્રની માફક</u>...' દરિયો આખો હોય (એમાં) [ભલે] બધી નદીઓ ભળી હોય પરંતુ સમુદ્ર તો એક છે ને? (પહેલાં) જે નદી ભિન્ન હતી એ નહિ, આ તો બધી નદી ભિન્ન
- અનંત ધર્મોનો સમુદાય એવો જે વસ્તુ એને અનંત નયોના સમૂહ એવું જે શ્રુતજ્ઞાન એ વડે આત્માને જાણ જોતો.
- '<u>અનંત ધર્મોને પરસ્પર જુદા પાડવા અશક્ય હોવાથી સામાન્ય જ શક્તિસ્વભાવવાળું, અનંત ધર્મોમાં વ્યાપનારું, એક ધર્મ હોવાને લીધે રહિત અનેકાંતાત્મક (અનેક-ધર્મસ્વરૂપ) છે.</u>'
- જે અનંત ભાવ છે તેને જુદા પાડવા અશક્ય છે. તેથી તે ભેદ સ્વભાવવાળું છે. [અનંત ધર્મો] જુદા જુદા છે. ભેદવાળો હોવા છતાં અનંત ધર્મોમાં, અનંત ભાવોમાં વ્યાપનારું એક ધર્મ – એક જ વસ્તુ હોવાથી એ અનેકસ્વરૂપ છે. (પહેલાં એમ આવ્યું કે) એક ધર્મને જોતાં દ્રવ્યને જુઓ તો આત્મા એકધર્મસ્વરૂપ છે. આ આખા ભેદોને જોતાં તે અનેકાંતસ્વરૂપ છે.
- અનંત ભાવોમાં વ્યાપનારું જે દ્રવ્ય એને અનંત નયોમાં વ્યાપનારું જે ભાવશ્રુતજ્ઞાન.

એ શ્રુતજ્ઞાનથી અંદર જોવો તો આનંદ આવે છે. તેને ચૈતન્યમાત્ર દેખવામાં આવશે. ત્યારે તેને સમ્યગ્દર્શન થશે. સમ્યક્ નામ જેવું હોય છે, એની જેટલી તાકાત છે એને પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાન વડે અંદર જો તો જાણેલાની પ્રતીત [અનુભવ] સમ્યગ્દર્શન થશે. જાણ્યા વિનાની પ્રતીતિ કોની? ખબર જાણ કે એવા છે તો એવો વિશ્વાસ થાય.

- એ અનંત ધર્મ (છે) પરંતુ વસ્તુ એક છે.
- શ્રુતજ્ઞાનના ભાવ ઉપર ભાર પડતાં તેને પ્રમાણજ્ઞાન [ભાવશ્રુતજ્ઞાન] કહે છે. પ્રમાણ [જ્ઞાન]માં દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે તેનું જ્ઞાન થયું અને પર્યાયમાં જેટલા ભાવો છે તેનું પણ જ્ઞાન થયું. આખા દ્રવ્યનું જ્ઞાન થયું ત્યારે પર્યાયનું જ્ઞાન પરોક્ષ થયું.
- એકેક એકેક નયથી જાણે એવું ભાવશ્રુતજ્ઞાન, એ ભાવશ્રુતજ્ઞાન વડે પણ અંદર જોવું છે. પ્રમાણમાં પર્યાયનું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ અંદર જોતાં એને દ્રવ્યનું જ્ઞાન પરોક્ષ થાય ત્યારે પર્યાયનું જ્ઞાન પરોક્ષ થાય છે.
- '[જેમ એક પછી એક નદીના જળને જાણનારા જ્ઞાનો વડે જોવામાં આવે તો સમુદ્ર એક નદીના જળસ્વરૂપ જણાય છે, તેમ એક પછી એક ધર્મને જાણનારા એક નયથી જોવામાં આવે તો આત્મા એક ધર્મસ્વરૂપ જણાય છે;...'
- એક પછી એક નદીના જળને જાણનારા એક ધર્મથી આત્મા દરિયા જેવો, તેમ સ્થિર છે, પરંતુ નય એક ઠેકાણે એક ધર્મથી [એમાં આત્મા એક ધર્મસ્વરૂપ જણાય છે]. [આ રીતે] આત્મા એકધર્મસ્વરૂપ પણ છે.
- '...પરંતુ જેમ એકી સાથે સર્વ નદીઓના જળને જાણનારા જ્ઞાન વડે જોવામાં આવે તો સમુદ્ર સર્વ નદીઓના જળસ્વરૂપ જણાય છે, તેમ એકી સાથે સર્વ ધર્મોને જાણનારા પ્રમાણ વડે જોવામાં આવે તો આત્મા અનેક ધર્મસ્વરૂપ જણાય છે.
- પહેલાં નયથી જોવું (કહ્યું) હતું. એક નદીના પાણીથી જોતાં પણ આખો સમુદ્ર દેખાણો. હવે આખી સર્વ નદીઓના પાણીથી આખો સમુદ્ર જોવામાં આવે છે.
- આ રીતે એક નયથી જોતાં આત્મા એકાંત છે અને પ્રમાણથી જોતાં અનેકાંત છે.]'
- એક ધર્મથી જોતાં એકસ્વરૂપ છે અને [પ્રમાણથી જોતાં અનેકસ્વરૂપ છે].
- [આત્મા] કેવો છે એ પૂરું થયું. [તે] અનંત ધર્મોનો સમૂહ છે એવું બતાવ્યું. એ કેમ પૂરું થાય છે.
- જુઓ! તને આવડું ભણે તો વારંવાર એનો વિચાર કરજો. એને સમજવા માટે પુરુષાર્થ કરજો.

વિભાગ-૧૯(A): ધર્મધારા

(૧) જોડકાં જોડો :-

(A) એકાંતાત્મક વસ્તુ વિચાર:	
1. એક વખતે એક નદીના જળને જાણનારા જ્ઞાનાંશ વડે જોવામાં આવે તો 2. એક વખતે એક ધર્મને જાણનારા એક નયથી જોવામાં આવે તો	(A). સમુદ્ર એક નદીના જળસ્વરૂપ જણાય છે. (B). આત્મા એક ધર્મસ્વરૂપ જણાય છે.
(B) અનેકાંતાત્મક વસ્તુ વિચાર:	
3. એકી સાથે સર્વ નદીઓના જળને જાણનારા જ્ઞાન વડે જોવામાં આવે તો 4. એકી સાથે સર્વ ધર્મને જાણનારા પ્રમાણ વડે જોવામાં આવે તો	(A). સમુદ્ર સર્વ નદીઓના જળસ્વરૂપ જણાય છે. (B). આત્મા અનંત ધર્મસ્વરૂપ જણાય છે.

5. એક નયથી જોતાં 6. પ્રમાણથી જોતાં	(A). આત્મા અનેકાંતાત્મક છે. (B). આત્મા એકાંતાત્મક છે.
7. મિથ્યાદ્રષ્ટિઓનું કથન 8. જૈનોનું વચન	(A). અપેક્ષા રહિત કહેવામાં આવતું હોવાથી પરસ્પર મિથ્યા છે (B). અપેક્ષા સહિત કહેવામાં આવતું હોવાથી પરસ્પર સમ્યક્ છે

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. જેટલા વચનના પ્રકારો છે તેટલા નયો છે.
2. નયો બે પ્રકારના હોય છે: અપેક્ષા સહિત [અર્થાત્ 'કથંચિત્' કહેનારા] તથા અપેક્ષા રહિત [અર્થાત્ 'સર્વથા' કહેનારા]
3. અપેક્ષા સહિત નય મિથ્યા અને અપેક્ષા રહિત નય સમ્યક્ હોય છે.
4. જેટલા સમ્યક્ નયો છે તેનાથી મિથ્યા નયો ઘણા વધારે છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
5. જેટલા નયો અપેક્ષા સહિત [હોવાથી સમ્યક્] છે તેમને અપેક્ષા રહિત કહેવાથી તેટલા નયો મિથ્યા થઈ જાય છે.
6. એક એક ધર્મમાં એક એક નય લાગે છે અર્થાત્ એક નય એક ધર્મને જાણે છે; તેથી આત્માના અનંત ધર્મોમાં અનંત નયો લાગે છે.
7. 'અનંત ધર્મોને પરસ્પર અતદ્ભાવમાત્ર વડે જુદા પાડવા અશક્ય હોવાથી' અર્થાત્ આત્માના અનંત ગુણોમાંથી એક ગુણ જુદો ન પાડી શકાતો હોવાથી [આત્મદ્રવ્ય અખંડ સ્વભાવવાળું, વિવિધતા વગરનું છે].
8. જેમ સમુદ્ર અનેક નદીઓના જળસમૂહના સમુદાયસ્વરૂપ છે તેમ આત્મદ્રવ્ય જુદા જુદા અનંત ધર્મોના સમુદાયસ્વરૂપ સર્વથા એક સ્વભાવવાળી વસ્તુ છે; જેને અનંત નયોના સમૂહરૂપ શ્રુતજ્ઞાન જાણે છે.
9. ઉપરોક્ત શ્રુતજ્ઞાન વડે ચૈતન્યમાત્રને દેખવામાં આવતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે.
10. 'એક ધર્મથી જોઈએ તો દ્રવ્ય [-આત્મદ્રવ્ય] સર્વથા એકાંતાત્મક એક ધર્મસ્વરૂપ છે' [અર્થાત્ નિત્યધર્મથી જોતાં આખો આત્મા નિત્ય છે, અનિત્યધર્મથી જોતાં આખો આત્મા અનિત્ય છે].

કિરણ-૧૯(B)

ઉત્થાનિકા:- હવે એ જ આશયનો કિરણ દ્વારા કહીને 'આત્મા દેખાય છે' એ વિષેનું કિરણ પૂરું કરવામાં આવે છે:-

કિરણ:- (હરિગીત)

પૂર્વોક્ત રીત સ્વાનુભવના પ્રભાવને વશ વર્તતા,
નયના સમૂહ વડે જુઓ, જુઓ પ્રમાણ વડે ઘણાં;
સ્પષ્ટ અનંતશક્તિ શક્તિવાળા આત્મદ્રવ્યને,
અંતર મહીં નિજ દૃષ્ટિ દેખાય માત્ર જ દેખાય. — કિરણ-૧૯.

ભાવાર્થ:- આ રીતે સ્વાનુભવશ્રીના (સ્વાનુભવરૂપ લક્ષ્મીના) પ્રભાવને વશ વર્તતા નયસમૂહો વડે (જ્યાં) જુઓ ત્યાં અને પ્રમાણ વડે જુઓ ત્યાં સ્પષ્ટ અનંત શક્તિવાળા નિજ આત્મદ્રવ્યને અંદરમાં દૃષ્ટિમાત્રમાં દેખાય છે જ.

વિવરણ:- 'આ રીતે સ્વાનુભવશ્રીના (સ્વાનુભવરૂપ લક્ષ્મીના) પ્રભાવને વશ
(પૃ.નં.292) વર્તતા નયસમૂહો વડે (જ્યાં) જુઓ ત્યાં':- સ્વાનુ આત્મા આનંદદાયક હોવું.

- કિંચિત્ રાગ થાય છે, સ્વભાવ થાય છે, પરભાવ નહીં એવો સ્વાનુભવ આત્માને આનંદમાં જે જ્ઞાન છે તે સ્વાનુભવરૂપ લક્ષ્મી (આનંદ) ભગવાનની અનંતસ્વરૂપ માટે આ રીતે છે.
- સ્વભાવ આદિ, પરભાવ નાસ્તિ, રાગનો કર્તા, રાગનો અકર્તા, રાગનો ભોક્તા, રાગનો અભોક્તા - એવા જે નયની લક્ષ્મી તેના વડે જુઓ ત્યાં.
- 'અને પ્રમાણ વડે જુઓ ત્યાં...':
- એક એક નયથી જુઓ કે નયસમૂહ વડે જુઓ કે પ્રમાણ વડે જુઓ - દ્રવ્ય અને પર્યાય બેયને જાણનારું શ્રુતપ્રમાણ તે વડે જુઓ ત્યાં..
- 'સ્પષ્ટ અનંત શક્તિવાળા નિજ આત્મદ્રવ્યને અંદરમાં દૃષ્ટિમાત્રમાં દેખાય છે જ':
- પોતાનું આત્મદ્રવ્ય પ્રગટ અનંત ગુણને ધરનારા શક્તિવાળું [દેખાય છે જ].
- જ્ઞાનાદિ વડે એક એક નયને જાણતાં - એક એક ધર્મને જાણતાં અંતર્મુખ દૃષ્ટિ કરે કે પ્રમાણ વડે જુએ અને અંતર્મુખ દૃષ્ટિ કરે તો નિજ આત્મદ્રવ્ય [દેખાય છે જ].
- બધાં તેટલા નયના પૂરા કર્યો એનો ભાવને પણ અંતર્મુખ જોયું, પ્રમાણ વડે પણ અંતર્મુખ જોયું - એમાં અનંત પુરુષાર્થ છે.
- નયથી જોઈ ત્યાં અંદરમાં જાણવું છે, પ્રમાણથી જોઈને પણ અંદરમાં જાણવું છે પ્રમાણ આત્માને કે દ્રવ્ય અને પર્યાય બેયને જાણે. એના વડે પણ જાણવું તો અંદર છે
- સોનાનો ભાવ છે ભારે, કઠણ, પીળા તો તેમ છે. એમાં ફેર પડતો નથી કે નહિ. [એમ] આત્માનો ભાવ તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, આનંદ આદિ છે. એનો ભાવ પલટાય છે? રાગથી મારી દશા થઈ ગઈ અને ભગવાનથી મારી દશા પલટાય - એવું કંઈ છે નહિ. પર્યાયમાં રાગ છે એ પણ એનો એક ભાવ છે અને દ્રવ્યમાં ત્રિકાળી સ્વભાવ છે એ પણ એનો એક ભાવ છે. આત્મા પર્યાય ભાવ છે, આ શક્તિ-ગુણ ભાવ છે.
- 'અંદરમાં દૃષ્ટિમાત્ર [દ્રવ્ય] દેખાય છે જ'- એને સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન કહીએ.

- આત્મા જે જ્ઞાન નય નિત્ય એમ અનંત ગુણો છે. એના ગુણો અને પર્યાયના સ્વભાવની અનંતતા છે.
- પરદ્રવ્ય પ્રત્યેની મમતા છે એ પરદ્રવ્ય તે હું નથી એમ પહેલાં નક્કી કરવું. પછી પરદ્રવ્ય પ્રત્યે જે રાગાદિ થાય છે, એ રાગ ઉપાદેય નથી, વધુ બળવાન છે (એમ સમજવા કરતાં). વ્યવહાર બધો પ્રયોજનવાન છે. રાગ છે તેને જાણીને એનાથી છૂટીને અંતરમાં જાય. આહા! સ્વાશ્રયની ભાવનાની આ રીત છે.
- જે ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવનો આશ્રય કરે છે તે નિશ્ચયનય પૂજ્ય છે કેમકે તેમાં પરાશ્રિત + વ્યવહારનો નિષેધ આવે છે. પુણ્ય પૂજ્ય નથી કેમકે તેમાં પરાશ્રિતનો નિષેધ નથી.
- પ્રભુ! તું પ્રયત્ન તો કર. ત્રણેય કાળમાં ને રાતમાં અંદર ચૈતન્ય ભગવાનને જોવો જ છે [તેને અંતરમાં જઈને જો]. ઊંઘતાં, ઊઠતાં, બધે છે તેને સ્પર્શ ન કર.
- 'આ રીતે આત્મદ્રવ્ય જોવામાં આવ્યું!—'
- શિષ્યનો પ્રશ્ન હતો કે આત્મા કેવો છે? (તે કહ્યું) એ આવ્યો છે. અનંત ધર્મોનો અધિષ્ઠાન, અનંત ધર્મોને જાણીને પણ અંતરમાં જવું એવો એ છે. આહાહા..! એ આત્મ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહ્યો.
- 'હવે તેની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર (રીત) કહેવામાં આવે છે!—'
એમાં આવ્યું તો બધું છે પરંતુ એને સંક્ષેપ રૂપમાં (કહે છે).

(નયપ્રકરણ)

- નિત્ય-અનિત્ય, નિશ્ચય-અનિશ્ચય એવા ધર્મો આત્મામાં છે. એવા ધર્મોને કહે અધિક અધિક ધર્મો[ને] એક સાથે કહે તો આત્માની શુદ્ધ ચૈતન્ય દ્રવ્ય માત્ર પ્રતીતિમાં આવે છે. આમ પરદ્રવ્ય પ્રતિ કહેવો અને ભાવને અનંત ધર્માત્મક કહેવો તે ધર્મ છે. એ[ક] ધર્મ દ્વારા ધર્મીને કહેવો અને અનંત ધર્માત્મક આત્માને પ્રમાણ દ્વારા કહેવો તે સ્યાદ્વાદરૂપ છે.

કવિતા-૧૮(B): દીવાદાંડી

કવિતા-૧૮(B)-3

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1- આ પરિચ્છેદની શરૂઆતમાં શિષ્યે પૂછેલા બે પ્રશ્નો: (i) આ આત્મા કોણ (ક્યાં) છે? અને (ii) તેની પ્રાપ્તિ કેમ થાય? - આ બંને પ્રશ્નોના આચાર્યશ્રીએ કરેલા સમાધાનની સમાપ્તિ આ કવિતા નં.૧૮ માં થાય છે.

2. 'સ્વાનુ' એટલે આત્મજ્ઞાન કહેવું.

3. 'સ્વાનુભૂતિરૂપ મહિમા' એટલે ભગવાને કહેલો અનેકાંતસ્વરૂપ માર્ગ.

4- 'અનેક અંત નયકી ... કે નયસમૂહ પડ ...' - આ કવિતામાં 'નયસમૂહ'નો અર્થ જેમાં અનંત નયો સમાય છે એવું પ્રમાણ જ્ઞાન થાય છે.

5. ઉપરોક્ત કવિતામાં 'નયસમૂહ'નો અર્થ અનેક નયોના સમૂહ સાથે પણ અનેક અનેક નયોને જ ભેગા કરીને વસ્તુને જુએ એમ થાય છે. પ્રમાણજ્ઞાનની વાત તો આગળના ઉદાહરણ સાથેના કહેવામાં આવેલ છે.

6. નય તો દ્રવ્ય અને પર્યાય બંનેમાંથી માત્ર એકને જ જુએ છે, જ્યારે પ્રમાણ તો તે બંનેને જુએ છે; માટે નય પૂર્ણ નથી પરંતુ પ્રમાણ પૂર્ણ છે.

7. જે જ્ઞાની સાધકજીવનો અભ્યાસ કરે છે તેવો નિશ્ચયનય પૂર્ણ છે કેમ કે તેમાં પર્યાયનો એટલે કે વ્યવહારનો નિષેધ વર્તે છે પરંતુ પ્રમાણમાં તે વ્યવહારનો નિષેધ વર્તતો નથી માટે તે પૂર્ણ નથી.

8. 'સ્પષ્ટ અનંત દર્શનીઓ નિજ આત્મદ્રવ્યને અંદરમાં શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર દેખે છે જ' એમાંથી તેને સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

9. નયથી જોઈએ તોપણ અંદરમાં જોવાનું છે, પ્રમાણથી જોઈએ પણ અંદરમાં જોવાનું છે. [ત્યારે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે].

10- આત્મામાં જેટલા નયો લાગુ પડે છે તે બધાનો સમાવેશ આ બે નયોમાં થઈ જાય છે.

11. આત્માને અનંત નયો લાગુ પડે છે કારણ કે તેના ગુણ અને પર્યાય સ્વભાવની અનંતતા છે.

12- પરદ્રવ્ય પ્રત્યે જે રાગાદિ થાય છે તે રાગાદિ ઉપાદેય નથી માટે તે રાગ જેનો વિષય બને છે તે નય પણ જાણવાલાયક નથી.

13. સમયસાર ગાથા ૧૨માં કહેલા મુજબ તે(-ઉપરોક્ત) નય તે સમયે 'જાણેલો પ્રયોજનવાન છે' [કારણ કે તેનાથી દૂરથી અંદરમાં જવાનું છે].

14. આત્મા આખા અનંત દર્શનો અભિવ્યક્ત છે - એવો છે, એમ સમજાવીને આચાર્યશ્રીએ શિષ્યના પહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરની આ કવિતા દ્વારા સમાપ્તિ કરી છે.

ફકરા-૧૯ અને ફકરા-૨૦ વચ્ચેનો સાંધો :-

- આ રીતે આત્મવૃત્ત કહેવામાં આવ્યું. હવે તેની પુષ્ટિનો પ્રકાર (રીત) કહેવામાં આવે છે :-
- પ્રથમ તો, અનાદિ પૌદ્ગલિક કર્મ જેનું નિમિત્ત છે એવા મોહભાવના (મોહના અનુભવના) પ્રભાવ વડે આત્મપરિણતિ સદાય ઘૂમરી ખાતી હોવાથી આ આત્મા સમુદ્રની માફક પોતામાં જ ક્ષુબ્ધ થયો થકો ક્રમે પ્રવર્તતી અનંત જ્ઞપ્તિવ્યક્તિઓ[1] વડે પરિવર્તન પામે છે તેથી જ્ઞપ્તિવ્યક્તિઓના નિમિત્તરૂપ હોવાથી જે જ્ઞેયભૂત છે એવા બાહ્યપદાર્થવ્યક્તિઓ પ્રત્યે તેને મૈત્રી પ્રવર્તે છે, તેથી આત્મવિવેક શિથિલ થયો હોવાને લીધે અત્યંત બહિર્મુખ એવો તે ફરીને પૌદ્ગલિક કર્મને રચનારા રાગદ્વેષદ્વૈતરૂપે પરિણમે છે અને તેથી તેને આત્મપ્રાપ્તિ દૂર જ છે. પરંતુ હવે જ્યારે આ જ આત્મા પ્રચંડ કર્મકાંડ વડે અખંડ જ્ઞાનકાંડને પ્રચંડ કરવાથી અનાદિ-પૌદ્ગલિક-કર્મરચિત મોહને વધ્યઘાતકના[2] વિભાગજ્ઞાનપૂર્વક વિભક્ત (જુદો) કરવાને લીધે (પોતે) કેવળ આત્મભાવના (આત્માના અનુભવના) પ્રભાવ વડે પરિણતિ નિશ્ચળ કરી હોવાથી સમુદ્રની માફક પોતામાં જ અતિ નિષ્કંપ રહેતો થકો એકીસાથે જ અનંત જ્ઞપ્તિવ્યક્તિઓમાં અવકાશ નહિ હોવાથી જરાપણ વિવર્તન (પરિવર્તન) પામતો નથી, ત્યારે જ્ઞપ્તિવ્યક્તિઓના નિમિત્તરૂપ હોવાથી જે જ્ઞેયભૂત છે એવા બાહ્યપદાર્થવ્યક્તિઓ પ્રત્યે તેને ખરેખર મૈત્રી પ્રવર્તતી નથી અને તેથી આત્મવિવેક સુપ્રતિષ્ઠિત (સુસ્થિત) થયો હોવાને લીધે અત્યંત અંતર્મુખ થયેલો એવો આ આત્મા પૌદ્ગલિક કર્મને રચનારા રાગદ્વેષદ્વૈતની પરિણતિથી દૂર થયો થકો પૂર્વે નહિ અનુભવેલા અપૂર્વ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવવાળા ભગવાન આત્માને આત્યંતિકપણે જ પ્રાપ્ત કરે છે. જગત પણ જ્ઞાનાનંદાત્મક પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરો જ.

સારાંશ :- (પૃ.ન.૨૯૨)

- 'આ રીતે આત્મવૃત્ત કહેવામાં આવ્યું. હવે તેની પુષ્ટિનો પ્રકાર (રીત) કહેવામાં આવે છે :-'
- એમાં આત્મા તો સાચું છે પરંતુ એને ખરેખર સમજ (કરે છે). આત્મા આત્મવૃત્તને કેમ પમાય? કઈ રીતે પમાય? કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય? એનો ઉપાય કહે છે.
- 'પ્રથમ તો, અનાદિ પૌદ્ગલિક કર્મ જેનું નિમિત્ત છે એવા મોહભાવના (મોહના અનુભવના) પ્રભાવ વડે આત્મપરિણતિ સદાય ઘૂમરી ખાતી હોવાથી આ આત્મા સમુદ્રની માફક પોતામાં જ ક્ષુબ્ધ થયો થકો...' :
- મોહભાવના એટલે મિથ્યાત્વનો અનુભવ. આત્માની પર્યાય મિથ્યાત્વને લીધે સદાય ઘૂમરી ખાય છે - ચક્કર ખાય છે. આ ભમરડો એકવાર દોરી નાખે ને ફેરવે ન હોય તેમ ફેરાય પરંતુ તે ચક્કર ખાય છે. એમ આ મિથ્યાત્વને લીધે આખી ઘૂમરી ખાય, ભવ્યો ચક્કરમાં અનંતકાળ પડી જાય છે. [એમ આ આત્મા] સ્થિર થવાને બદલે મિથ્યાત્વના પ્રભાવથી પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપના ચક્કરમાં ચડી જાય છે.

૧. વ્યક્તિઓ = પ્રગટતાઓ; પર્યાયો; ભેદો. [બાહ્યપદાર્થવ્યક્તિઓ જ્ઞપ્તિવ્યક્તિઓના નિમિત્ત હોવાથી જ્ઞેયભૂત છે.]

૨. આત્મા વધ્ય અર્થાત્ હણાવાયોગ્ય છે અને મોહ ઘાતક અર્થાત્ હણનાર છે.

શુભભાવમાં આપણે એટલે રસ લાગે કે તેથી શાંતિ થાય પરંતુ એ સંસ્કારના પડ્યા છે, [તથા] તેને ફિકર લાગે છે શુભભાવના ફળ અનેક પ્રકાર અને અશુભ ભાવના ફળ અનેક પ્રકાર. એ સંસ્કારમાં ઘૂમરી ખાય છે. [અથવા તેથી] સાધકની માફક એ શુભ થાય છે પોતાની પર્યાયમાં - ફરીને એને પડવા નહિ.

- 'ફરી પ્રવૃત્તિ અનંત શક્તિવ્યક્તિમાં વડે પરિવર્તન પામે છે, તેથી શક્તિવ્યક્તિઓના નિમિત્તરૂપ હોવાથી જે સંયોગજન્ય છે એવા બાહ્ય પદાર્થવ્યક્તિમાં પણ તેને મોટી પ્રવૃત્તિ છે, તેથી અજ્ઞાનીને સિદ્ધિ કરવા હોવાને લીધે અત્યંત બહિર્મુખ એવા ઇચ્છાને પૌદ્ગલિક ફરીને રચનારા સંસારરૂપ ફળરૂપ પરિણામ છે અને તેથી તેને અજ્ઞાનપણું દૂર જ છે'!
- સાધકમાં [જેમ] ફેરફાર થાય છે - વધતા થાય છે તેમ એ [આત્મા] જ્ઞાનની પર્યાયની વર્તમાન એના પ્રકારમાં ફરી ફરી ફેરફાર થાય છે. એનો જાણવાની પ્રકાર દશાઓને શક્તિક્રિયા કહી છે. એનો તો રાગની ક્રિયા પણ લીધી નહિ. રાગની ક્રિયા તો ભિન્ન રહી ગઈ. [અહીં તો] રાગને જાણતી જ્ઞાનની વર્તમાન પર્યાયો (તેની વાત છે). અનંત અનંત જ્ઞાનની ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયની પ્રકારતા વડે એ પરિવર્તન પામે છે, સંસ્કારો પામે છે. ક્રોધને જાણે, માનને જાણે, લોભને જાણે, અહીંને જાણે પરંતુ એ જાણનારને જાણવા જાય નહિ. [આમ તેની] શક્તિની અનંત ક્રિયાઓમાં અનંત અનંત પદાર્થોને જાણે છે. અજ્ઞાન આત્મા દેખે છે એના ઉપર એના પરિણતિ સંસ્કારો આવે છે. અહીં તો આકાર આપણું જ્ઞાન થયું હોય એ પ્રકાર શક્તિની વ્યક્તિમાં લોકને લોકમાં ઘૂમરી ખાય છે એ શક્તિવ્યક્તિમાં પણ પરિવર્તન પામે છે.
- 'તેથી શક્તિવ્યક્તિઓના નિમિત્તરૂપ ----' ફરી ફરી જાણવાની જ્ઞાનની પર્યાયમાં કાળી પ્રકારમાં બાહ્ય પદાર્થો નિમિત્ત છે. એ [શક્તિવ્યક્તિઓ] થાય છે પોતાથી પરંતુ [તેના નિમિત્તભૂત] બાહ્ય પદાર્થવ્યક્તિઓ 'પણ તેને મોટી પ્રવૃત્તિ છે', કારણ કે એનું લક્ષ આત્મા ઉપર નથી પરંતુ એની જાણવાની ક્રિયાનું લક્ષ પર ઉપર છે.
- જે જાણવાની પ્રકાર દશામાં અરિહંત, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ, સ્ત્રી, કુટુંબ-પરિવાર, [પોતાના] આત્મા સિવાયના દરેક દ્રવ્યો નિમિત્તભૂત છે તેમાં તેને મોટી પ્રવૃત્તિ છે, કારણ કે તેનાથી મને જ્ઞાન થયું (એમ તેને લાગે છે) એટલે એને બાહ્યમાં પ્રેમ વર્તે છે.
- 'મોહ પાડ્યો'! પરદ્રવ્યોની ઝુંઝાડ - મારા ઉપર તારું લક્ષ જશે તો તને દુઃખિત થશે. શક્તિ-ક્રિયાની પ્રકાર વર્તમાનના નિમિત્તભૂત બાહ્ય પદાર્થોમાં તને પ્રેમ વર્તે છે તે રાગ છે અને રાગમાં અભિવ્યક્તિ છે તે મિથ્યાત્વ ભાવ છે. [તને તો] અજ્ઞાન આત્મામાં મોટી વાત જોઈએ. તેમાં પ્રેમ, વાત્સલ્ય થયું જોઈએ. તારી જ્ઞાનની પર્યાયમાં જો પરમાર્થ પ્રત્યે પ્રેમ વર્તતો હોય તો તે તારા આત્માની મોટી ખોટ હોય છે.
- શક્તિક્રિયામાં પરપદાર્થ નિમિત્ત છે તેથી તેમાં તેને પરનો પ્રેમ વર્તે છે. જાણે કે આ ભગવાનને દેખવા માટે મને જ્ઞાન થયું, શાસ્ત્ર વાંચવા માટે મને જ્ઞાન થયું, ગુરુને સાંભળવા માટે મને જ્ઞાન થયું.
- તારી બુદ્ધિ પર્યાય ઉપર છે એને પર્યાયમાં પરમાં અભિવ્યક્તિપણાની અનંત પ્રકારની

જ્ઞાનની પુકારવાળો છે. તેના પરનું નિમિત્ત છે અને બારી દ્રષ્ટિ ત્યાં છે, તેથી તને
(રંગભૂત) નિમિત્તોમાં પ્રેમ છે, તેનો મોહભાવ તને ગમે છે. મારો દેહ, મારો ગુરુ, અંદર
ભગવાન છે એને ન જોતાં, એને તે રંગભૂત પરપદાર્થોમાં મોહ ગમે છે, એ
ત્યાં રોકાઈ જાય છે. અહીં [દીવો] મોહ દૂર થાય છે. તને આત્માનું પુરું દ્વૈત છે.

- 'તેથી આત્મચિંતન શિથિલ થયે ટોળાને ભાગે...': શિથિલનો અર્થ શિથિલ છે.
- ચીંદ: સ્વાતંત્ર્યના બંધનોની શિથિલતાને લીધે રસ ઢીંચાતો જાય, ટિપાતરના તીવ્ર બંધનોને લીધે રસમય સૃષ્ટિ રચાતી જાય છે.
- જે આત્માના પરાંગદા ભિન્ન છે, નિમિત્તો ભિન્ન છે ત્યાં જ્યું જોઈએ - એવો આત્મચિંતન તને શિથિલ નામ બાંધીને થઈ જાય છે. પુત્ર! તું ચિંતન રાખજે દરરોજ એ ને! તેનો તને ચિંતન ન રહે. આત્માને પરાંગદા ભિન્ન પાડીને જોતાં એ ચિંતન નિર્બળ થઈ જશે. જોઈતાં નિર્બળ થઈ ગયું, આત્મા થઈ ગયું. [અહીં રંગભૂત નિમિત્તોમાં આંકાયેલું સ્પષ્ટ કરી દીધું.]

(પૃ.નં ૨૭૩). [રાગદ્વેષમાં નિમિત્તભૂત એવા પરપદાર્થો] એનો આશ્રય કરીને એ રાગ-દ્વેષ કરે છે. વસ્તુના આશ્રયે અધ્યવસાય થાય પરંતુ વસ્તુથી અધ્યવસાય ન થાય.

- જેની તે [જ્ઞાનની] પર્યાય છે તેમાં તેની મોહ વર્તતી જોઈએ, જે જાણવાની પર્યાય છે એની મોહ તો દૂર રાખે એવા ભાગ અટકે છે. એને ઇન્દ્રિયો તેને બાહ્ય પદાર્થોમાં મોહ વર્તે છે. તેથી તને રાગ-દ્વેષમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે.
- તું એક જાણપણું છો. તારી પર્યાયને તેમાં ન વાળતાં એ પર્યાયને દેહ-શાસ્ત્ર-ગુરુ, અથવા સ્ત્રી-કુટુંબ-પરિવાર આદિ બાહ્ય પદાર્થોમાં પ્રેમ વર્તે છે - એ તારી બહિર્મુખ દ્રષ્ટિ છે. ભગવાન આત્મા અંતરૂપ છે તેને છોડીને એ પુણ્યભાવ, દયા, દાન અને તપ, ક્રિયાના ભાવરૂપે પરિણમે છે અને 'તેથી તને આત્મપ્રાપ્તિ દૂર જ છે.'
- એને આંકેલું પુરું થયું જોઈએ એને ઇન્દ્રિયો રાગ-દ્વેષનું ખોટાપણું પુરું થયું.
- હવે કહેવું છે તે છે -
- 'પરંતુ હવે વારે આ જ આત્મા પુરાંક ત્રિકાળ વડે અખંડ જ્ઞાનરૂપને પુરાંક કરનાર અનાદિ-અનંતકાળ- ત્રિકાળ મોહને ઉખેડનાર વિજ્ઞાનઘનપણે વિકાસ (ખીલે) કરવાને લીધે (પોતે) વિષય આત્માભાવના (આત્માના અનુભવના) પ્રભાવ વડે પરિણતિ વિસ્તાર કરી ટોળાને સમુદ્રની માફક ખોળામાં જ અતિ નિષ્કંપ રહેતો થકો અંતરંગમાં જ અનંત જ્ઞાનશક્તિઓમાં ભાવને અચળતાના આત્મામાં લીધે વિકાસ વિકાસ (પરિણમન) પામતો થકો, ...':
- [ક્રમવર્તી] ક્રિયા [આત્મપ્રાપ્તિ] (થાય એવો) અંક થઈ જાય તો ને? એ સ્વાભાવ્ય અહીં લીધો છે. [ભ્રષ્ટભવ નો] અનું જ્ઞાન કરે છે પરંતુ એના વડે થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું. 'સમ્યગ્જ્ઞાન દીપિકા'માં આ કરી નાખ્યું છે કિરણ કે થોડ દીઠાં અર્થના લઈજાય.
- 'પુરાંક ત્રિકાળ વડે!... અંતરને રાગની ઘાણી જ ગંઠતા.. ગંઠતા.. ગંઠતા.. અંદર ગંઠતા. અંતર વેગ થઈ જાય કે અંતર છોડીને અંદર જાય છે.

- ક્રિયાનય વડે (અગર) અને ઉપરના બેમાં [આત્માનુભવમાં] ગાળી છે પરંતુ તે જ રીતે રાગવડે ઉપરના (પણ) ગાળી છે. તે જ રીતે નિશ્ચયથી ગાળ્યો રાય અને તે જ રીતે વ્યવહારથી ગાળ્યો રાય અને પણ ઉપરના (ગાળી છે) પરંતુ રાગના તે જ છે.
- 'જ્ઞાનતિકની...': જ્ઞાનતિક એટલે સ્વભાવની અતિશયતાની દ્રષ્ટિ, આત્માની ક્રિયા, અતિશયતાની ક્રિયા. પરની રુચિ છોડી, પરનો આશ્રય છોડીને સ્વનો આશ્રય કરે ત્યારે તેને નિશ્ચયદર્શન જ્ઞાનતિક પ્રગટ થાય છે. એ જ્ઞાનની ક્રિયાઓ, જ્ઞાનની પરિણતિ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્યારે પ્રગટ થાય.
- અનંત જ્ઞાન અને અનંત શક્તિ ભરેલો ભગવાન, એમાં એકતા થતાં, રાગની એકતા તૂટતાં જ્ઞાનતિક પ્રગટ થાય છે, જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે, શુદ્ધિની પરિણતિનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે. આનું નામ ધર્મ છે.
- અંતરંગને જાણવામાં રોકાઈ ગયો એ પણ ગયો છે. [નહિ] ગાઢ્યા છે તે ઘણું છે કે જાણીને પણ અંદરમાં ન રહે. સ્વભાવના આધાર ભગવાન પાસે ન.
- નિજ નિજરસથી, અપ્રતિમ, અને, પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય શુદ્ધ પરિણતિ પરમાત્મ-તત્ત્વના નિજ પરમાત્મતત્ત્વ તે શુદ્ધ ચૈતન્ય અંતરમાં દ્રષ્ટિ થતાં શુદ્ધ સ્વભાવની પર્યાયનો પ્રકાશ થઈ છે, આનંદના સ્વાદના થઈ છે એ જ્ઞાનતિક કહેવામાં આવે છે.
- 'અધિક જ્ઞાનતિકને પ્રગટ કરનારો...': જેવું તત્ત્વ છે ત્યાં તેને જાણ અને પરની એકતા તોડી નાખ. જે જોડી છે તેને તોડ અને તોડી છે તેને જોડ. એ ભાવના બળથી અંતરમાં જાય. જે તત્ત્વ પૂર્ણ અને ખાસમાં રોકાઈ રહ્યું છે તેનો અનુભવ છે.
- પ્રતીતિના બળે અંદર જાય દ્રષ્ટિ કરે છે ત્યારે આત્માની જ્ઞાનક્રિયા, શુદ્ધક્રિયા, શાંતિક્રિયા પ્રગટ થાય છે. નિશ્ચિત આનંદ પ્રગટ થાય છે [તે જ્ઞાનતિક છે.]
- 'વર્તમાનકાળના સાધકજ્ઞાન પૂર્વક...': આત્મા ઇન્દ્રિયાતીત અને મોટું દ્રવ્ય છે. નિર્માલ્યભાવ કહેનાર છે અને આત્માની પર્યાય ઉત્પાદવ્યય છે. રાગની એકતા, રાગ મારો અને મને ઉપાદાનાદિ ક્રિયાથી ધર્મ થશે એવો જ નિર્માલ્યભાવ તે દ્રવ્ય છે.
- જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા ભગવાન, એનો તિક એટલે ક્રિયા - આત્માની નિર્મળ ક્રિયા [=જ્ઞાનતિક] ક્રિયાકાર મુનિઓને અંદર અતીન્દ્રિય આનંદના હિલોળા ચાલે છે - જ્ઞાનતિકની દશા અંદર હિલોળા ચાલે છે. એને અહીં જ્ઞાનતિક કહે છે.
- પર ઉપર જે દ્રષ્ટિ છે એ છોડીને સ્વ ઉપર દ્રષ્ટિ કરી, ભેદજ્ઞાન કર્યું - આનું નામ દર્શન ક્રિયા છે. ધર્મી રાગને દુઃખ માને છે અને અંદરનો જ્ઞાનતિક પ્રગટ્યો તેને સુખ માને છે.
- 'નિમિત્ત (જુદાં) કરાવે એવો (પોતે) તેના આત્માભાવના (આત્માના અનુભવના) પ્રભાવ વડે...': • આત્મભાવના એટલે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર.
- 'પરિણતિ નિર્મળ કરી દેવાથી...': સાધક દશાના બળથી રાગમાં પર્યાયને રાગ દેવાશે.
- 'સમુદ્રની માફક પોતાનામાં જ નિમગ્ન રહેતો થકો...': જેમ સમુદ્ર આમ સ્થિર રહે છે એમ ભગવાન આત્મા પોતે પોતામાં નિમગ્ન રહે છે, રાગની ચિંતામાં જાતો નથી.
- 'એકી સાથે જ અનંત શક્તિઓમાં વ્યાપીને...': એક સમયમાં જેટલી જાણવાની

દ્રવ્યલિંગ છે) એ ભેદમાં જણાય છે. એમાં ફરી ફરી પાછું પાછું એકેક નહિ- એમ કહે છે. પુરુષની વાત છે. નીચે પણ [illegible] જણાય છે.

- 'અવસ્થાના ઓળખાણ વિના...'! . અંદરમાં [illegible] થાય છે.. પછી અવસ્થા કયાં રહેશે?
- '(વિભક્ત વિવર્ત (પરિવર્તન) માનતો નથી.' :
- જ્ઞાની પર્યાયમાં ભગવાન ભગવાનમાં અનાદિ ત્યારે રાગ થશે. અપરિણત ભગવાનમાં રાગ થશે. એ નિર્જરા કરાવે એ રાગના અવસ્થાના ઓળખાણ વિના વિભક્ત પરિવર્તન માનતો નથી.
- '<u>ત્યારે જ્ઞાનચેતનાઓની નિજરૂપ હોવાથી જે ટંકોત્કીર્ણ છે એવા આત્મપદાર્થ-વ્યક્તિઓ પણ તેને પરસ્પર મૈત્રી પ્રવર્તતી નથી અને તેથી આચાર્ય સુસ્થિત (સુસ્થિત) થઈને હોવાને લીધે અનંત અંતર્મુખ થઈને એને એક આત્મા પૌદ્ગલિક કર્મને રચનારા રાગદ્વેષરૂપ પરિણામથી દૂર થઈને થતો પૂર્વે નહિ અનુભવેલા અપૂર્વ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ ભગવાન આત્માને અત્યંતપણે જ પ્રાપ્ત કરે છે.</u>'!
- [એ નિર્જરા કરાવે એ રાગના અવસ્થાના ઓળખાણ વિના વિભક્ત પરિવર્તન માનતો નથી એને લીધે] ટંકોત્કીર્ણ એવા આત્મપદાર્થ - એમાં ભગવાન અપરિણત અને દેહ-શાસ્ત્ર-ગુરુ, એવા ગામ - [તેના પણ તેને પરસ્પર મૈત્રી પ્રવર્તતી નથી]. અંતર પદાર્થ તો એવો અંદર છે.
- ભગવાન એમ કહે છે કે મારા દ્રવ્યનો આશ્રય છોડીને અમારી સામું જોઈશ તો તને રાગ થશે. એ રાગ છે એ દુર્ગતિ છે, ચૈતન્યની ગતિ નહિ.
- અંદરમાં ભિન્ન પદાર્થોમાં પુણ્ય હોવાથી બહિર્મુખ હતો, અહીં અંતર્મુખ થયો. જ્ઞાયક સ્વભાવ ભગવાન પૂર્ણાનંદના નાથમાં જેની પરિણતિ વળી ગઈ છે એને રાગ એના [illegible] પરિણતિ રહેતી નથી.
- પૂર્વે નહિ અનુભવેલા અપૂર્વ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ આત્મા! દયા, દાનના વિકલ્પ, રાગ એ આત્માનો સ્વભાવ નથી, એ તો વિભાવ છે. જુઓ અમૃતચંદ્રાચાર્યે લખ્યું છે- ભગવાન આત્મા!
- ભગવાન આત્માની પર્યાયમાં શરીર, કર્મ, પરપદાર્થ તો છે જ નહિ, એ તો ભિન્ન છે. તારી પર્યાયમાં રાગદ્વેષ છે એ તારામાં છે, એનાથી ભિન્ન પાડ્યું છે.
- '<u>જ્ઞાન પણ જ્ઞાનાનંદાત્મક પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે જ.</u>'
- પ્રભુ! તને [illegible] એ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરો.

• આ આત્માને સમકિત તથા પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોને વ્યવસ્થિત રીતે સમજવા માટે તેને (A) અજ્ઞાનીની દશા તથા (B) જ્ઞાનીની દશા - એમ બે વિભાગોમાં વહેંચીને આઠ મુખ્યત્વ steps માં નીચે મુજબ બતાવવામાં આવેલ છે:—

[(A) અજ્ઞાનીની દશા]	[(B) જ્ઞાનીની દશા]
(1A) પ્રથમ તો, અનાદિ પૌદ્ગલિક કર્મ જેવું નિમિત્ત છે	(1B) પરંતુ દેવ ગુરુ આ જ આત્માના પ્રકાશ નિમિત્ત થઈ અંતર જ્ઞાનીઓને પ્રકાશ કરાવે
(2A) એમ મોહભાવના (મોહના અનુભવના) પ્રભાવ વડે	(2B) (→ અનાદિ પૌદ્ગલિક કર્મરહિત) જીવને બંધ-ભાવના વિભાવભાવપૂર્વક વિભાવ (જુદા) કરાવે છે (પોતે) નિજ આત્મભાવના (આત્માના અનુભવના) પ્રભાવ વડે
(3A) આત્મપરિણામ વિકાર ભૂમિકા ભાવી હોવાથી આ આત્મા વસ્તુની માફક પોતાનામાં જ દુઃખ કરતા હતા	(3B) પરિણામ નિર્મળ થઈ હોવાથી વસ્તુની માફક પોતાનામાં જ અતિ નિર્ભય રહેતા હતા
(4A) ફરીને પુદ્ગલની અનંત શક્તિઓમાં વડે પરિવર્તન પામે છે	(4B) આથી સાધક જ અનંત શક્તિઓમાં વ્યાપેલી અનાદિના અજ્ઞાનને લીધે વિકૃત પરિવર્તન પામતો નથી
(5A) તેથી શક્તિઓના નિમિત્તરૂપ હોવાથી જે સાધન છે એવા બાહ્યપદાર્થ વ્યક્તિઓમાં પણ તેને મોટી પ્રવૃત્તિ છે	(5B) અને શક્તિઓના નિમિત્તરૂપ હોવાથી જે સાધન છે એવા બાહ્યપદાર્થવ્યક્તિઓમાં પણ તેને બરાબર મોટી પ્રવૃત્તિ નથી આમ
(6A) તેથી આત્મભાવ શિથિલ કરતો હોવાને લીધે અનંત બહિર્મુખ આવતો ફરી પૌદ્ગલિક કર્મ રચનારા રાગદ્વેષ દ્વૈત-રૂપે પરિણમે છે આમ	(6B) તેથી આત્મભાવ સુપ્રતિષ્ઠિત (સુસ્થિત) કરતો હોવાને લીધે અનંત અંતર્મુખ કરતો એવો આ આત્મા પૌદ્ગલિક કર્મ રચનારા રાગદ્વેષ દ્વૈતરૂપ પરિણતિને દૂર કરતા હતા
(7A) તેથી તેને આત્મપ્રાપ્તિ દૂર જ છે.	(7B) પૂર્વે નહિ અનુભવેલા અપૂર્વ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ ભગવાન આત્માને અત્યંતપણે જ પ્રાપ્ત કરે છે.
(8A) —	(8B) ભગવાન પણ જ્ઞાનાનંદ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે જ.

ક્રિયા-૧૯(C): ઈર્યાવહી

(૧) જોડકાં જોડો

- આ પરિશિષ્ટમાં (i) અજ્ઞાની સંબંધી વાત તથા (ii) જ્ઞાની સંબંધી વાત- ચીત જે ભાગોમાં વહેંચાયેલ છે તેને અલગ અલગ Steps ના બે "Flow Charts" નીચે બતાવ્યા મુજબ તૈયાર કર્યા છે. તે બંને ચાર્ટમાં 3 Steps ખાલી રાખવામાં આવ્યા છે તેમને યથાયોગ્ય રીતે પૂરવા માટે જોડકાં જોડો:-

1, 2, 3: (i) અજ્ઞાની સંબંધી Flow Chart No 1:-

[અનાદિ સાહજિકનું ચિંતન] → [(1)] → [શુભાશુભ ભાવો] → [(2)] → [દોષો સાથે મૈત્રી] → [અનંતસંસારની વિડંબના] → [(3)]

જોડકાં જોડો:-

Step No.	ખાલી જગ્યા પૂરો
(1)	(A) અનાત્મપુદ્ગલનો અનુભવ
(2)	(B) રાગાદિભાવોમાં પરિણમન
(3)	(C) મોહનો અનુભવ

(ii) જ્ઞાની સંબંધી Flow Chart No. 2:-

3, 4, 5: [પુણ્ય ક્રિયા વડે અનાદિ જ્ઞાનીઓ] → [(4)] → [આત્મામાં નિષ્પન્ન] → [(5)] → [દોષો સાથે અમિત્રતા] → [(6)] → [આત્માની અનંતગુણો પ્રગટ]

જોડકાં જોડો:-

Step No.	ખાલી જગ્યા પૂરો
(4)	(A) અનંતસંસારની સુદૃઢતા
(5)	(B) અંતરંગ પુરુષાર્થ અને રાગાદિભાવોમાં
(6)	(C) બહિ-ભાવ નિરોધ વડે આત્મભાવના

---

(૨) સાચું ખોટું જણાવો:-

1. વિકટ પરિસ્થિતિ જે પ્રશ્નો સામે હવે 'આત્માની પ્રગતિ કેમ થાય?'- એવા જ્ઞાન પ્રશ્નનો ઉત્તર અનાદિ(થી) અહીં' આપવા રહ્યા છે.
2. 'મોહભાવના' અને વિકલ્પ નિરાકરણનો અનુભવ.
3. અજ્ઞાનીનો આત્મા નિરાકરણે વિકલ્પો ઉઠાવી પ્રકારના શુભ-અશુભ ભાવોમાં અનુકૂળ ભાવો [દિશામાં] રાગદ્વેષ ભાવિ કર્મ ઉદય રહ્યા છે.
4. રાગાદિભાવોમાં અંદરનો જ્ઞાનની પૂરક દશાઓ.

5. બુદ્ધિની અનંત જ્ઞેયોને એક પછી એક જાણ્યા કરે છે – તેમાં અવકાશ માટે છે પરંતુ તે જાણનારને જાણતી નથી.
6. બુદ્ધિથી જ્ઞેયનું જ્ઞાન થાય છે એમ માનતા હોવાથી લોકો તેની શક્તિઓના ભિન્નભિન્ન રૂપો સાથે અભિવ્યક્તિ નિષ્ઠા [-શ્રદ્ધા] ધરાવે છે પરંતુ આત્મા સાથે તેમ નિષ્ઠા નથી.
7. આત્મપ્રતીત 'શિવશિવ' થાય છે અર્થાત્ આત્મપ્રતીત મોહ-શોક-નાશ થાય છે.
8. અહીં 'શિવશિવ'નો અર્થ વિપરીત થાય છે.
9. [શ્રેયો સાધકોની નિષ્ઠાને કારણે] બુદ્ધિની અંતર્મુખ થવા છતાં ભેદભાવ દૂર કરી શકાતો થાય છે અથવા રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપરૂપ પરિણામ છે અને તેથી તેને આત્મપ્રાપ્તિ થતી નથી.

③ સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. 'કેન' એટલે કોણ.
2. 'પ્રાણ કોનાથી છે' અર્થાત્ રાગની અસરથી જીવ મોહમાં હોય કે અંતઃકરણ કાર્યોને અનુસરે.
3. 'આપણે જાણતાને પ્રાણ કરાવનાર' અર્થાત્ પરમ આશ્રય કાર્યોને સ્વભાવની અભિવ્યક્તિની વૃત્તિ કરાવે છે.
4. આત્મા શાંત છે અને મોહ પણ છે કારણ કે આત્મા મોહનો નાશ કરે છે – એમ અહીં કહ્યું છે.
5. અહીં રાગની અભિવ્યક્તિ નિરાકારભાવ ઉપાદાન (શાંત) છે અને આત્માની પરમ ઉપાદાનાત્મક (પરિણામ) છે – એમ કહ્યું છે.
6. 'આત્મજ્ઞાન' એટલે નિશ્ચય સ્વસંવેદન, જ્ઞાન, ચારિત્ર.
7. 'અતિ સાથે અનંત શક્તિઓમાં જાણને' – એમ કહીને અહીં પૂર્ણ [જ્ઞાન]ની વાત કરી છે કે જે અનંત જ્ઞેયોને જાણે છે.
8. અનંત શક્તિઓમાં અનુક્રમે જાણવાની ઉપરાંત વાત સ્વસંવેદનને અંશે પણ લાગુ પડતી નથી.
9. રાગના અભિપ્રાયનો જેનો અભાવ થાય છે તે આત્માને શક્તિપરિણતિ (પરિણતિ) હોતું નથી અને તેથી તેને ભિન્નભિન્ન જ્ઞેયપદાર્થોમાં નિષ્ઠા હોતી નથી.
10. જ્ઞેયપદાર્થોમાં નિષ્ઠા ન હોવાથી આત્મા અત્યંત અંતર્મુખ થઈને રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમતો નથી અને જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્માને અનંતપણે જ પ્રાપ્ત કરે છે.

કળશ-૨૦ : [illegible]

(૧) સાચું કે ખોટું (T / F) જણાવો:-

1. આ કળશમાં આચાર્યશ્રીએ 'જ્યોતિ' કહેતા આત્માનો આ ચાર પ્રકારે મહિમા કર્યો છે:- (i) તે અતીન્દ્રિય આનંદમય મૂર્તિસ્વરૂપ છે, (ii) મહાજ્ઞાન તેની અંતરલક્ષ્મી છે, (iii) ઉત્તમ મણિરત્ન જેવું સ્વચ્છ છે અને (iv) ધ્રુવ છે. આવો આત્મા પર્યાયમાં ઉદિત છે.
2. જે ધ્રુવ હોય તે પાણીના પૂર જેવું વહેતું ન હોય.
3. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી હંમેશા ત્રિકાળી ધ્રુવ ભગવાન આત્માને ચૈતન્યના નૂર [-તેજ]નું પૂર કહેતા હતા. [કેમ આચાર્યોએ આત્મા છે... છે... છે... એવો પ્રવાહરૂપ છે].
4. આત્મા મહાજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીવાન છે અર્થાત્ તે લોકાલોકને દેખનાર-જાણનાર છે પરંતુ તેઓની સેવા કરનાર, રક્ષા કરનાર કે મદદ કરનાર નહિ.
5. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ આ કળશમાં કહેલ વાતને દિવ્યધ્વનિનો સાચો સાર કહ્યો છે.
6. પુણ્યપરિણામને કરતો આત્મા પોતે પોતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી શકે છે.
7. આત્મામાં જ્ઞાન, આનંદાદિ ગુણોનું ધ્રુવપણું છે, ક્ષણિક ભાવોનું અનિત્યપણું છે.
8. દ્રવ્ય-ગુણ શુદ્ધ જ છે અને પર્યાયમાં અશુદ્ધતા પણ છે - એ સ્યાત્કારલક્ષિત જિનશાસનનું કથન છે.
9. દ્રવ્ય-ગુણ શુદ્ધ [પણ] છે અને [તેજ સમયે] પર્યાયમાં અશુદ્ધતા [પણ] છે - એ સ્યાત્કારલક્ષિત જિનશાસનનું કથન છે.
10. ઉપરોક્ત 'જ્યોતિ'નો જે અનુભવ કરે છે - નિજ ભગવાન આત્માને આવો દેખે છે - તે [સાચા] જિનશાસનને દેખે છે.

કળશ-૨૦

ઉત્થાનિકા:- અહીં કળશ કહે છે:-

(હરિગીત)

આનંદઅમૃતપૂર સમ કૈવલ્યસરિતામાં ગ્રહે
નિમગ્ન જે, જગ સર્વને જાણે જુએ વળી [?] એવો જે
મહાન સંવેદનરૂપ લક્ષ્મી જ જેમાં મુખ્ય છે,
ઉત્તમ અહો! મણિરત્નના કિરણ સમું જે સ્પષ્ટ છે;
ને ઇષ્ટ છે એવા પ્રકાશિત તત્ત્વને પામો હવે,
સ્યાત્કાર લક્ષણ જેહનું એ જિન તણા શાસન વડે. કળશ-૨૦

ભાવાર્થ:- આનંદામૃતના પૂરથી ભરપૂર વહેતી કૈવલ્યસરિતામાં (મુક્તિરૂપ સરિતામાં) જે ડૂબેલું છે, જગતને જોવામાં સમર્થ એવા મહાસંવેદનરૂપ શ્રી (મહાજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મી) જેમાં મુખ્ય છે, ઉત્તમ રત્નના કિરણ જેવું જે સ્પષ્ટ છે અને જે ઇષ્ટ છે એવા ઉલ્લસતા (પ્રકાશમાન, આનંદમય) સ્વતત્ત્વને જનો સ્યાત્કારલક્ષણ જિનેશશાસનના વશે પામો ('સ્યાત્કાર' જેનું ચિહ્ન છે એવા જિન ભગવાનના શાસનનો આશ્રય કરીને પામો).

સારાંશ:- • 'આનંદામૃતના પૂરથી ભરપૂર વહેતી કૈવલ્યસરિતામાં (મુક્તિરૂપ સરિતામાં) (પૃ.નં.૨૯૪) જે ડૂબેલું છે, ...' ! • જેમ પાણીનું પૂર હોય એમ આ ધુબ..ધુબ..ધુબ [?] પૂર વહે છે.

- ભગવાન આત્મા અતીન્દ્રિય આનંદનું પૂર અંદર મુક્તસ્વરૂપ છે. એને રાગ અને બંધનો સંબંધ છે નહિ એવો એ વહે છે. ભરપૂર ભરપૂર ભરેલો વહ્યું [?] લાગે છે. વહે છે એ તો ત્રિકાળ નિરાવરણ છે, અખંડ છે, એક છે.
- 'જગતને જોવામાં સમર્થ એવા મહાસંવેદનરૂપ શ્રી (મહાજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મી) જેમાં મુખ્ય છે,'
- જાણવું.. જ્ઞાન.. જ્ઞાન.. જ્ઞાન.. જ્ઞાન.. એ જ્ઞાન જેની અંદર લક્ષ્મી છે. બધા ગુણોમાં એની મુખ્યતા છે. જાણકસ્વભાવ જે ભિન્નભિન્નને જોવાને સમર્થ છે. કંઈ [?] નહિ, બનાવું નહિ પોતા સિવાય પરદ્રવ્યને કાંઈ મદદ કરાતી નહિ. જાણનાર-દેખનાર શું કરે? બીજાની દયા પાળે કે બીજાની હિંસા કરે કે સત્ય બોલે - એ આત્માનું સ્વરૂપ જ નહિ. એ તો રાગ, શરીર, કર્મ, વાણી, મન અને ભિન્નભિન્નને જાણનારું છે.
- ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ, એનો આ ઘોળ્યો [?] સાર છે.
- જે કોઈ આત્માને આનંદ દેખે તે જિનશાસનને દેખે - જે અંદરમાં દેખે છે એ પરને દેખે છે એવો એનો સ્વભાવ છે. એ અંદરને દેખે છે એણે જિનશાસનને દેખ્યું.
- 'ઉત્તમ રત્નના કિરણ જેવું જે સ્પષ્ટ છે અને જે ઇષ્ટ છે...'!
- જેમ મહા ઉત્તમ રત્નની ચમક ઊંચી એમ ભગવાન આત્મામાં જ્ઞાન, આનંદ, શાંતિની ચમક ઊંચી છે. આનંદ અને જ્ઞાન સ્વભાવથી ભરેલું એ ઉત્તમ રત્ન છે, સાધારણ રત્ન નહિ હોં!
- પ્રત્યક્ષ થવું એ આત્માનો સ્વભાવ છે. એ પ્રકાશશક્તિનો ગુણ છે કે એ પોતે પોતાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે. એનું નામ સ્વસંવેદનશક્તિ છે.
- સૌંદર્યરત્ન સ્પષ્ટ છે. એના પ્રત્યક્ષ થવામાં એને કોઈ નિમિત્તની અપેક્ષા નહિ.
- જોયું? એકલા અંદર નિવૃત્તિ લેવી પડશે. બહારની નિવૃત્તિ તો છે જ.

પરિશિષ્ટ-૧૩૨
ચિત્ર ૨૦-૨

- શું છેટ છે? રાગ અને આનંદ એક છે.
- 'આવા વિલાસના (પ્રકાશના, આનંદના) સ્વભાવને...':
- આવા રાગ અને આનંદને લઈને ભગવાન પરાંગણમાં વિલાસે છે - ખીલે છે. જેમ રાજકુંડમાં ફરે નટની આવે એમ ભગવાનની પરાંગણમાં આનંદ અને રાગની ભીડ આવે એવા ભગવાન છે.
- '<u>એનો સ્વાતંત્ર્યપૂર્ણ નિજશાસનના વશે પામો ("સ્વાતંત્ર્ય" એનું ચિહ્ન છે એવા નિજ ભગવાનના શાસનનો આશ્રય કરીને પામો)</u>':
- ભગવાન આચાર્ય જાહેર કરે છે. તીર્થંકરોનો, દિગંબરોનો એ જાહેર છે, હે જનો! કરુણાનો વરસાદ છે ને? હે જનો! આવું અમૂલ્ય પૂર અંદર ભર્યું છે ત્યાં જાને!
- દિવ્ય ગુણ શૈલી છે, પરાંગમાં અનુભૂતિ છે એવું જે નિજશાસનનું ચૈતન્ય ચિહ્ન છે એને ઓળખીને, અંતરમાં ચિત્ત શાસનને વશ રહીને પામો! બહુ તો અંદર નિજાનંદ નાથ છે એનો આશ્રય કર. તેને તને તેની પ્રાપ્તિ થશે.
- પ્રભુની કરુણા તો જુઓ!
- છદ્મસ્થનું તો આનંદ અને રાગાદિ ગૂંથાયું છે. કિંમતના ભાવનું આચ્છાદ્યું છે

કળશ-૨૧

ઉત્થાનિકા:- (હવે, 'અમૃતચંદ્રસૂરિ આ ટીકાના રચનાર છે' એવું માનવું યોગ્ય નથી એવા અર્થના કાવ્ય દ્વારા વસ્તુસ્વરૂપને દર્શાવી સ્વતત્ત્વપ્રાપ્તિની પ્રેરણા કરવામાં આવે છે:)

(હરિગીત)

(જે પુદ્ગલો જ સ્વયં પરસ્પર શબ્દરૂપે પરિણમે,
આ આત્મા તે પુદ્ગલોને પરિણમાવી નહિ શકે;
એ રીત સર્વ પદાર્થ નિજરૂપે સ્વયં બસ પરિણમે,
શબ્દો કદાપિ તેમને નહિ જ્ઞેયરૂપ કરી શકે.)

'આત્મા સહિત આ વિશ્વ તે સમજાવવાને યોગ્ય છે,
તે ગૂંથણી વાણી તણી વ્યાખ્યેયની સમજૂતી છે;
વ્યાખ્યા તણા કરનાર અમૃતચંદ્રસૂરિ છે' - કદી
નહિ મોહથી નાચો જનો, પણ સ્યાદ્વાદ વિદ્યા થકી;
આ અર્થ શાશ્વત તત્ત્વને નિજ પ્રાપ્ત કરી આજ જનો,
વ્યાકુળતાથી રહિત થઈ આનંદથી નાચો અહો! કળશ-૨૧.

શ્લોકાર્થ: (પરસ્પર પુદ્ગલો જ સ્વયં શબ્દરૂપે પરિણમે છે, આત્મા તેમને પરિણમાવી શકતો નથી, તેમ જ પરસ્પર સર્વ પદાર્થો જ સ્વયં જ્ઞેયપણે-પ્રમેયપણે પરિણમે છે, શબ્દો તેમને જ્ઞેય બનાવી-સમજાવી શકતા નથી માટે).'

'આત્મા સહિત વિશ્વ તે વ્યાખ્યેય (સમજાવવાયોગ્ય) છે, વાણીની ગૂંથણી તે વ્યાખ્યા (સમજૂતી) છે અને અમૃતચંદ્રસૂરિ તે વ્યાખ્યાતા (વ્યાખ્યા કરનાર, સમજાવનાર) છે' એમ મોહથી જનો ન નાચો (-ન ફૂલાઓ). (પરંતુ) સ્યાદ્વાદ-વિદ્યાના બળથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનની કળા વડે આ એક આખા શાશ્વત સ્વતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને આજ (જનો) અવ્યાકુળપણે નાચો (-પરમાનંદપણે પરિણમો).

સારાંશ:- . આ ટીકા છે એ મેં કરી છે, એમ માનીશ નહિ, પ્રભુ! એ તો વાણીની પર્યાય (પૃ.નં. ૨૭૭) છે. મારી પર્યાયમાં એ વાણી નથી કે જેથી હું વાણીને રચું.

- વસ્તુનું સ્વરૂપ જ એવું છે [કે] ટીકાની રચના આત્મા કરી શકે નહિ.
- '(પરસ્પર પુદ્ગલો જ સ્વયં શબ્દરૂપે પરિણમે છે, આત્મા તેમને પરિણમાવી શકતો નથી...)'
- હું બોલનાર નહિ, હું ટીકા કરનાર નહિ. બોલવાની ભાષા જુદી છે પ્રભુ! હું નિમિત્ત છું માટે [ભાષાના] પુદ્ગલો પરિણમે છે, એમ નહિ. આ ટીકાની જે પર્યાય થઈ છે તે શબ્દોએ પોતે જ સ્વયં કરી છે, મેં નહિ. [આત્મા પોતાની] પર્યાયને રચી શકે, પરંતુ પર્યાયમાં જ નથી તેને કઈ રીતે રચી શકે? શબ્દો તો પુદ્ગલથી થયા છે એને આત્મા રચનાર છે એ શોભતું નહિ. એનું જ્ઞાન તેના કારણે પોતાથી થયું છે.

- '(... તેમજ પરમાર્થ રૂપ પદાર્થો જ જેમાં સ્વયં જ્ઞેયપણે-પુદ્ગલપણે પરિણમે છે, શબ્દો તેમને સ્વયં જાણતા-જણાવતા શક્તિ નથી માટે)... !
- શબ્દો તેને જાણવામાં નિમિત્ત માત્ર, તેને જ્ઞાનની પર્યાય થઈ, એમ નહિ. તે જીવની તે જ્ઞાનની પર્યાય સ્વતઃ પોતાથી થઈ છે, શબ્દથી નહિ. માટે શાસ્ત્રથી તેને જ્ઞાન થાય એમ નહિ.
- શ્રોતાને ફાયદો નહિ પરંતુ મારા અંતરમાં મારું ઘોલન છે - જ્ઞાયક--જ્ઞાયક--જ્ઞાયક [એવું જ્ઞાયક] ઉપર ઘોલન છે એટલે શ્રોતાના નિમિત્તે મારી શુદ્ધિ વધતી જાય છે. શ્રોતા વડે નહિ [પરંતુ] શ્રોતાના નિમિત્તે.
- એ તો એની પર્યાયનો કાળ છે એટલે એને જાણવાની પર્યાય એનાથી થાય. શબ્દથી તેને જ્ઞાન થાય એમ નથી. એને તેની પર્યાયમાં જે નિમિત્ત છે એનાથી એને લાભ નથી.
- હવે તારે અંદરમાં જવાની વાત છે, બાકી બધા વ્યવહાર એમાં જાય છે.
- તારું જે જ્ઞાન છે એમાં તે શબ્દ નિમિત્તરૂપે જણાય [છે]. તારું [જે જ્ઞાન] જ્ઞાન છે તેનાથી તે જ્ઞાન[પર્યાય] છે, શબ્દથી નહિ.
- 'સ્વભાવ નહિ ગુરુ-શિષ્યને' એનો અર્થ ગુરુએ દીધું તે માન્યું નહિ.
- 'શ્રુત પરિચિત અનુભૂતા:' - નિગોદના જીવે પણ એ વાત સાંભળી છે ફરક કે એ જાતની શ્રવણની અનંતાનુબંધી ત્યાં [પણ] છે ને?
- 'આત્મા સહિત વિશ્વ તે વ્યાખ્યેય (સમજાવવાયોગ્ય) છે, વાણીનું ગૂંથન તે વ્યાખ્યા (સમજૂતી) છે અને અમૃતચંદ્રસૂરિ તે વ્યાખ્યાતા (વ્યાખ્યા કરનાર, સમજાવનાર) છે એમ મોહથી જનો ન નાચો (-ન ફૂલાઓ).' :
- આત્મા સહિત વિશ્વ [એટલે] કહ્યું. તે વ્યાખ્યેય-સમજાવવાયોગ્ય છે, એમ નથી. જાણવું તો શું એ તો પુદ્ગલની પર્યાયનો કાળ [આવ્યો છે], એનો નિષેધ્ય છે. અરે! અંદરમાં સમજાવવાના વિકલ્પ ઊઠે છે એનો કર્તા-માલિક થાય તો એ મિથ્યાત્વ છે.
- '(પરંતુ) સ્યાદ્વાદવિદ્યાના બળથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનની કળા વડે...'
- અનેકાંત જાણો. વિશુદ્ધ જ્ઞાનના બળ વડે. રાગના બળ વડે, એમ નહિ.
- ફોઈએ [બોલીને] પરાણીને નાખ્યું, દૂધ નાખ્યું નહિ. ફોઈએ [બોલીને] દૂધ નાખ્યું, પરાણે ન નાખી. અનંતકાળ થયો છે એ નિમિત્ત પ્રકાર નહિ.
- 'આ એક આત્મા શાશ્વતસ્વભાવને પ્રાપ્ત કરીને એવો (જનો) અનાકુળપણે નાચો (-પરમાનંદપણે પરિણમો).' :
- પંચમ આરાના મુનિઓએ પંચમ આરાના જીવોને કહ્યું છે. એમ નહિ કે તમે શુભ-ભાવમાં રહો, શુભ ભાવ કરો, અત્યારે તો શુભ ભાવ જ હોય.
- [આત્મા શાશ્વત સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરીને] શબ્દ શાશ્વતીય છે માટે સ્વ શાશ્વત છે. એવો જનો તેને પામો એને પ્રાપ્ત કરીને અનાકુળ નાચો. એને પ્રાપ્ત કરીને અતીન્દ્રિય આનંદનું પરિણમન કરો.
- 'જનો'માં વ્યાખ્યા એટલે નહિ કહ્યું કે દેખાય આનંદથી જ (હોય). જનો! તમે

સાંભળનારા પ્રાણીઓ! આ તો એ જ વાત દ્વારા આવ્યું છે એમને મારા શાળેય
તેમ અભ્યાસ છે એવા લાલન નું પાન, મારું!

ક્રિયા-૨૧ : ઉપસંહાર

(૧) જોડકાં જોડો :-

1.	વ્યાખ્યેય	(A). બાળકની ગૂંચવણ દૂર કરતી સમજૂતી
2.	વ્યાખ્યા	(B). સમજવાયોગ્ય આત્મા સહિત વિશ્વ
3.	વ્યાખ્યાતા	(C). વ્યાખ્યા કરનાર, સમજાવનાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય

(2) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. આ ક્રિયા લખવા પાછળનું આચાર્ય અમૃતચંદ્રનું મૂળ પ્રયોજન પોતાની વિદ્વત્તા જણાવવાનું છે.
2. આચાર્યશ્રીએ આ ક્રિયામાં જે દૃષ્ટાંતો (વસ્ત્રની) નિર્મળતા [સ્વચ્છતા] જણાવે વસ્તુના મૂળભૂત સ્વભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે.
3. 'મેં આ પુદ્ગલોને વાણીરૂપે પરિણમાવ્યા નથી' - એમ કહીને આચાર્યશ્રીએ પુદ્ગલ અને પુદ્ગલ વચ્ચેનું ભેદજ્ઞાન કરાવ્યું છે.
4. શબ્દો પદાર્થોને પ્રગટપણે પરિણમાવતા નથી - એમ કહીને આચાર્યશ્રીએ છ દ્રવ્યો અને વાણીના પુદ્ગલ શબ્દો વચ્ચે ભેદજ્ઞાન કરાવ્યું છે.
5. આચાર્યશ્રી કહે છે કે ભલે ટીકાના શબ્દોનો હું કર્તા નથી પરંતુ તેમનો નિમિત્તકર્તા તો જરૂર છું.
6. આત્મખ્યાતિ ટીકાના શબ્દોએ મને સમયસારનો મર્મ બહુ સુંદર રીતે સમજાવ્યો છે.
7. ટીકા કરવાના કાર્યથી આચાર્યશ્રીની શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.
8. ટીકા કરવાના કાળમાં પોતાના સ્વરૂપના ઘોલનને કારણે આચાર્યશ્રીની શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.
9. મારા પુણ્યને કારણે ભલે હું પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની આજ્ઞા પાલનમાં ઘણો શોભિત છું પરંતુ મારી તરફથી પુણ્યની સેવામાં જરા પણ પાછી નથી.
10. આચાર્યશ્રીને આ ટીકાના કર્તા માનવા તે તો માત્ર એક નાનકડો ગુનો જ છે.
11. મારા શાશ્વત સ્વભાવની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આ વર્તમાન પંચમ આરો તે યોગ્ય કાળ નથી.
12. 'આપણા જ્ઞાનના સર્વ ભાવો નિજ તત્ત્વને પામો' - એવી અંતિમ મંગળ ભાવના આચાર્યશ્રીએ અહીં દર્શાવી છે.

કિરણ-૨૨

ઉપોદ્ઘાત:- (હવે કિરણ દ્વારા ચૈતન્યના મહિમા ગાઈને, તે જ એક અનુભવવાયોગ્ય છે એમ પ્રેરણા કરીને, આ પરમ પવિત્ર પરમાગમની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવે છે.)

કિરણ:- (હરિગીત)

આ રીત જે કંઈ તત્ત્વ કહેવાયું અહીં થોડું ઘણું,
જ્યમ અગ્નિમાં હોમાય વસ્તુ તેમ સ્વાહા થઈ ગયું;
(ચૈતન્યના મહિમા કને વળી એવું ચેતન લહ્યું,
અગ્નિ ટાઢક ઝૂકીને એ એમ તુચ્છતાને પામ્યું)
અત્યંત મહિમાવંત ચેતનને ભજો આજે ગુણી,
ચૈતન્યને જ અનુભવો ચૈતન્ય ઉચ્ચરૂપે અહો!
આ લોકમાં એના વિના બીજું નહીં ઉત્તમ અહો!
ચૈતન્ય પરમતત્ત્વ અહો! એક તત્ત્વ એ એક જ પરં. કિરણ-૨૨

ભાવાર્થ:- આ રીતે (આ પરમાગમમાં) અમારાથી (જોરથી, ઉત્સાહથી, મોટે અવાજે) જે થોડુંઘણું તત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું, તે બધું ચૈતન્યમાં ખરેખર અગ્નિમાં હોમાયેલી વસ્તુ સમાન સ્વાહા થઈ ગયું. (અગ્નિમાં ખરે હોમવામાં આવેલા ઘીને અગ્નિ ખાઈ જાય છે, જાણે કે કાંઈ હોમ્યું જ ન હોય! તેમ રીતે અનંત માહાત્મ્યવંત ચૈતન્યનું ગમે તેટલું વર્ણન કરવામાં આવે તોપણ જાણે કે આ સમસ્ત વર્ણનને અનંત મહિમાવંત ચૈતન્ય ખાઈ જાય છે; ચૈતન્યના અનંત મહિમા પાસે બધું વર્ણન જાણે કે વર્ણન જ ન થયું હોય એમ તુચ્છતાને પામે છે.) તે ચૈતન્યને જ ચૈતન્ય આજે પ્રબળપણે-ઉગ્રપણે અનુભવો (અર્થાત્ તે ચિત્સ્વરૂપ આત્માને જ આત્મા આજે અત્યંત અનુભવો) કારણ કે આ લોકમાં બીજું કાંઈ જ (ઉત્તમ) નથી, ચૈતન્ય જ એક પરમ (ઉત્તમ) તત્ત્વ છે.

આમ (શ્રીમદ્ ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રની શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત તત્ત્વપ્રદીપિકા નામની ટીકાનો શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ કૃત ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત થયો.

સારાંશ:- 'આ રીતે (આ પરમાગમમાં) અમારાથી (જોરથી, ઉત્સાહથી, મોટા અવાજે)':
(પુ.નં.૨૫૪) • જોરથી કીધું છે કારણ કે બહુવાર જે સ્વરૂપ કહ્યું તેને પાકું કર્યું છે
• આમ હશે કે? — એમ નહિ, આમ છે, એમ અમારાથી પુરુષાર્થ ખાતરી કરી છે.
• મોટા અવાજે [અવશ્ય] ઘણું કહ્યું. એમ. મોટા (અવાજે) જોરથી આ તત્ત્વને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ગુપ્ત રાખ્યું નહિ, છાનું રાખ્યું નહિ કે આ નહિ સમજાય માટે આને એવું કહ્યું: આ તો એમ અનુભવથી, વાત કરી [છે].
• 'જે થોડુંઘણું તત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું,...': આટલું બધું કહ્યું તોપણ કહે છે કે થોડુંઘણું તત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું.

- 'તો પછી સૌંદર્યને રોજ પ્રકાર અંતિમનાં ઈશારાએ વહેતુ સમાન રચના રચાઈ ગયું' : અંતિમનાં રોજ નાખો અને રચના રહી જાય અને આ બધું ફરીને ભગવાન આંખોમાં રચના (રહી ગયું).
- '(અંતિમનો રોજ ઈશારાનાં આધાર છતો અંતિમ પામી જાય છે, જ્યારે ફરી ઈશારું જ ન હોય! તેવી રીતે અનંત સદાકાળથી સૌંદર્યનું ગાન તેવું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યારે જ્યારે એ રચના વર્ણનો અનંત સર્જનાત્મક સૌંદર્ય પામી જાય છે; સૌંદર્યના અનંત સર્જન પાસે બધું વર્ણન જ્યારે ફરી વર્ણન જ ન રહ્યું હોય તેમ પુરવાર પામે છે.)' :
- આની શું વાત? વાહ! આ પુસ્તકના નાટકનો ગાન તે રીતે આને વર્ણવતાં પરંતુ (અનંત સર્જનાત્મક સૌંદર્ય) એ વર્ણન બધું પામી ગયું. આના નાટકારની શું વાત કરવી? ફરીથી આ તો ગાઈશક [-પુરુષ] રહી ગયું.. આગળનું ફરીથી (બોલવા) ફરી ન ગમે.
- 'તો સૌંદર્યને જ સૌંદર્ય આપે પ્રતિભાવો - ઉદ્ભવો અનુભવો (આનંદ તે ચિદાનંદ આત્માને જ આત્મા આપે આનંદ અનુભવો) ફરતા કે આ વાતમાં વળી ફરી જ (ઉત્તમ) નહિ, સૌંદર્ય જ આપે પરમ (ઉત્તમ) બતાવે છે.' :
- આત્માને જ આત્મા આપે [અનુભવો]. ફરવાનું તે આ છે, બીજો ફરી સવાલ નહિ.
- બસ, પૂરું થયું છે.

- આમ (શ્રી)મદ્ [illegible] શ્રી પુરુષોત્તમ શાસ્ત્રી [illegible] નામની કથા સમાપ્ત થઈ.

કિરણ21-22 : દીવાદાંડી

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રના પરિશિષ્ટની સમાપ્તિનાં આ કિરણ છે.
2. આ કિરણ દ્વારા આચાર્યશ્રીએ ચૈતન્યનો અત્યંત મહિમા કરીને આપણને સૌને તેનો શીઘ્ર અનુભવ કરવાની પ્રેરણા આપી છે.
3. આ શાસ્ત્રમાં [આત્મ]તત્ત્વને અનેકપણે અર્થાત્ ભગવાનપણે [તે: સંસારપણે], અનુભવપણે વારંવાર સમજાવવામાં આવ્યું છે.
4. પોતે ઘણું બધું કહી દીધું હોવા છતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે અહીં જે કાંઈ ઘણું તત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે તે ચૈતન્યના અનંત મહિમા પાસે અગ્નિમાં નાખેલા ઘીની જેમ કાંઈ જ નહિ.
5. ચૈતન્યના મહિમાનું વર્ણન કરવા માટે શબ્દોમાં સામર્થ્ય નથી.
6. પહેલાં જિનવાણીનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાનું પવિત્ર કાર્ય કરવું અને પછી જે સમય બાકી રહે તેમાં નિજ ચૈતન્યના ઉગ્ર અનુભવ માટે પ્રયત્નશીલ થવું એ જ આપણું કર્તવ્ય છે - એવી પ્રેરણા આ કિરણમાં આચાર્યશ્રીએ આપણને આપી છે.